

ІТОПИС
САМОВИДЦЯ

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакційна колегія:

академік АН УРСР А. Д. СКАБА (відповідальний редактор),
член-кореспондент АН УРСР І. О. ГУРЖІЙ,
доктор історичних наук В. А. ДЯДИЧЕНКО

**ІТОПИС
САЖОВИДЦЯ**

ВИДАННЯ ПІДГОТУВАВ
КАНДИДАТ ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК Я. І. ДЗІРА

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ – 1971

Літопис Самовидця — одна з найвидатніших історіографічних пам'яток і одне з найдостовірніших історичних джерел XVII ст., самобутня й оригінальна пам'ятка української мови та літератури. Як історичне джерело, написане очевидцем, літопис містить цінні фактичні відомості з історії українського, білоруського, російського, польського та інших народів другої половини XVII ст. Багато з цих відомостей мають унікальний характер.

Видання розраховане на істориків, філологів, етнографів, викладачів та студентів вузів, учителів і широке коло читачів.

Рецензент

кандидат історичних наук *І. Л. Бутин*

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав редакцією *Г. М. Терлецька*

ПЕРЕДМОВА

У радянській історичній науці чільне місце посідає джерелознавство, яке досліджує й аналізує документальні матеріали, їх походження, достовірність, фактичну цінність, розкриває особливості відбиття ними дійсності, розробляє методику вивчення, аналізу та використання їх.

Як відомо, кожному періоду історії властиве певне коло історичних джерел, зміст і форма яких обумовлені характером суспільного ладу, відповідним рівнем матеріальної і духовної культури, технікою письма тощо. Для вивчення історичного процесу як єдиного цілого необхідне дослідження різних видів джерел, в яких відбилась вся сукупність явищ суспільного життя, всі його сторони в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Кожний вид документальних матеріалів по-своєму розкриває певні сторони історичного процесу.

Основоположники марксизму-ленінізму глибоко вивчали і широко використовували в своїх працях історичні джерела. Значну увагу К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна привертала праці окремих видатних російських та українських істориків, наукові праці яких базуються на багатій історичній джерельній основі, в тому числі й літописах.

В. І. Ленін указував на те, що праці буржуазних вчених у спеціальних галузях окремих наук, у тому числі й історичної, можуть мати цінні фактичні матеріали, солідну джерельну основу. Тому він настійно вимагав від дослідників-марксистів ґрунтовно і глибоко оволодівати досягненнями буржуазної науки, засвоїти все те цінне, що є в історіографії минулих епох.

Радянські історики всебічно вивчають документальні джерела. Марксистсько-ленінська історична наука є спадкоємцем і продовжувачем прогресивних течій у розвитку джерелознавства.

За роки Радянської влади багато зроблено щодо виявлення, вивчення і видання джерел. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила широкі можливості для розвитку археогра-

фії. З того часу документальні багатства почали інтенсивно використовуватися радянською історичною наукою.

Завдяки ленінському декретові «Про реорганізацію і централізацію архівної справи» (1.VI 1918) був створений єдиний державний архівний фонд. У свою чергу, Рада Народних Комісарів УРСР у квітні 1920 р. прийняла спеціальну ухвалу про націоналізацію і централізацію архівної справи на Україні.

Археографічну роботу вели спеціальні науково-видавничі відділи комісій по історії Жовтневої революції РКП (б) (істпартів), комісій з історії комсомолу, комісій з історії профспілок (істпрофів) спільно з Головархівом, Музеєм революції УРСР та іншими закладами. Значну роботу в галузі археографії проводили наукові заклади АН УРСР, зокрема організована в 1919 р. Археографічна комісія.

Радянські археографи створили багату документальну базу для вивчення вітчизняної та зарубіжної історії. Вони збагачують історичну науку цінними матеріалами з історії економічного, політичного та культурного розвитку народів Росії, з історії їх боротьби проти соціального та національного гніту, за встановлення і зміцнення влади Рад, за побудову соціалізму і комунізму в СРСР.

Уже в перші роки Радянської влади було видано ряд документальних збірників, а також опубліковано значну кількість історичних матеріалів у журналах. Згодом археографічна робота розширюється і поглиблюється. Рік у рік збільшується кількість наукових археографічних видань, збагачується їх тематика.

Серед опублікованих на Україні документальних збірників слід назвати: «Український археографічний збірник» (К., 1927); «Українські грамоти» (К., 1928); «Історія України в документах і матеріалах» (К., 1939, 1941); «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953, 1954); «Революция 1905—1907 гг. на Украине» (К., 1955); «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» (К., 1957); «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни» (К., 1957, 1962); «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1960» (К., 1957, 1961); «Під прапором Жовтня» (Львів, 1957, 1964, 1967); «Шляхом Жовтня» (Ужгород, 1959); «Рабочее движение на Украине в годы революционного подъема. 1910—1914 гг.» (К., 1960); «Отмена крепостного права на Украине» (К., 1961); «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства» (К., 1964); «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1864 рр.» (К., 1963, 1964); «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937» (К., 1962, 1965); «Гражданская война на Украине. 1918—1920» (К., 1967). Всі ці видання дістали високу оцінку наукової громадськості, їх широко використовують науковці, викладачі, студенти, працівники музеїв, архівів, пропагандисти.

Проте джерельні матеріали досі друкувались в основному в тематичному плані. Давно назріла потреба опублікувати цілу серію важливих документів до основних етапів історії українського народу. Це дасть можливість значно розширити документальну базу історичних досліджень, збагатити їх додатковими фактами, даними.

До серії повинні ввійти: літописи, хроніки, щоденники, діаріуші, мемуари, записи чужоземців тощо.

Серед українських джерел минулих періодів особливе місце займають літописи. Своєрідність цих джерел полягає в тому, що вони є пам'ятками не тільки історіографії, а й літературознавства. Цінними історичними джерелами з історії України до XVII ст. є так звані західноруські літописи, особливо Супрасльський, Баркулабівський і Биховця. Серед українських літописів важливими джерелами є також Густинський, Львівський, Межигірський, Острозький, Підгорецький, Хмельницький літописи, хроніка Леонтія Боболинського та ін. У цих працях є відомості про виникнення українського козацтва, селянські повстання, Брестську унію, відносини України з Російською державою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною.

Окрему групу становлять козацько-старшинські літописи XVII—XVIII ст. Автори їх використали широке коло джерел: щоденники очевидців і учасників подій, літописні матеріали, грамоти, універсали, польські хроніки та ін. Найцінніші відомості з історії України XVII — початку XVIII ст. подають літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка. У них широко розповідається про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., його боротьбу проти польсько-шляхетських, турецько-татарських загарбників, містяться дані про селянсько-козацькі повстання на Україні в другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст., зібрані факти з історії Росії, Польщі, Швеції, Угорщини, Молдавії, Волощини, Криму, Туреччини.

Відомими історичними джерелами XVII—XVIII ст. є київський «Синопис», хроніка Ф. Сафоновича, «Коротке описання Малоросії», «Короткий літопис Малої Росії» В. Рубана, літопис Я. Лизогуба, праці П. Симоновського, С. Лукомського, Г. Міллера, С. Мишецького, О. Рігельмана, «История руссов». Хоч частина названих праць має компілятивний характер, проте вони є також джерелами з історії України та історіографії.

Певне значення для пізнання минулого України мають мемуари XVI—XVII ст. Вони великою мірою доповнюють тогочасні літописи і хроніки, а також дають уявлення про ідейно-політичні та історичні погляди представників тих чи інших кіл панівних класів. З історії України XVI—XVII ст. є значна кількість мемуарів, написаних переважно іноземцями. До них належать мемуари Михалона Литвина, француза Блеза де Віженера, польського шляхтича Леонарда Городецького, щоденники Еріха

Лясоти, Г. Боплана, Й. Ерлича, Якова Собеського, домініканського ченця Симеона Окольського, К. Г. Гаммердерфера, Й. К. Енгеля. Серед джерел XVIII ст. українського походження можна назвати мемуари М. Ханенка, Я. Марковича, П. Апостола.

Як і більшість видатних пам'яток давньої української історіографії, літописи через певні історичні обставини кілька сторіч пролежали (а деякі і досі зберігаються) у рукописах. Частина з них дійшла до наших днів у різних пізніших списках, чимало загинуло назавжди.

Лише з 40-х років XIX ст. почалося публікування цих важливих історичних джерел. З багатьох українських літописів у свій час були опубліковані: «Летопись Самовидца» (М., 1846), «Летописное повествование о Малой России» О. Рігельмана (М., 1847), «Летопись Самоила Величка» (К., 1848, 1853, 1855, 1864), «Летопись Грабянки» (К., 1854), «Краткое описание Малороссии» (К., 1878). Проте ці видання були малотиражні. Вони мають чимало текстуальних переколючень, неточностей, у них не враховані всі списки, немає належних коментарів, сам текст передавався без наукових правил публікації документів.

Враховуючи важливість цих джерел, а також те, що попередні видання їх стали бібліографічною рідкістю, Інститут історії АН УРСР запланував підготувати і опублікувати найближчим часом, крім «Літопису Самовидця», який відкриває серію «Джерела з історії України», літописи Г. Граб'янки, С. Величка, «Короткий опис Малоросії» і Густинський літопис.

Видання кожного літопису матиме ґрунтовну передмову, відповідні коментарі, ілюстративний матеріал, іменний та географічний покажчики.

Редакційна колегія

ВСТУП

Літопис як своєрідна форма історичного й літературного твору має свою давню традицію, що починається ще за часів Київської Русі. Загальновідомо, якого високого розвитку досягла літописна справа в межах теперішньої України у XI—XIII ст.

Літописна література дуже бурхливо розвивається за обставин, коли народ переживає великі події, що знаменують нову добу в його історії. Серед представників освічених шарів народу тоді з'являється потреба записати основні моменти цих подій. Щось подібне відбувалось і на Україні в другій половині XVII ст. у зв'язку з соціальним і національним рухом українського народу, особливо його боротьбою проти польсько-шляхетського гніту. Українське літописання XVII—XVIII ст. поєднало літописні традиції Київської Русі, широко використовуючи західноєвропейські джерела, насамперед польські, німецькі та французькі.

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти шляхетської Польщі є центральною темою всіх українських літописів другої половини XVII—XVIII ст.

З XVII ст. до наших днів збереглося небагато літописних творів. Серед них можна назвати Хмельницький, Львівський, Чернігівський, Густинський, Межигірський, «Хроніку» Сафоновича. Чимало літописів XVII ст. загинуло, очевидно, назавжди, залишились тільки окремі згадки про них в літературі пізнішого часу.

Однією з найвидатніших історіографічних пам'яток і одним з найдостовірніших історичних джерел XVII ст. є літопис Самовидця. Ця пам'ятка має цілком світський, загальноукраїнський характер. Поряд з іншими літописними творами початку XVIII ст., такими, як літописи Граб'янки і Величка, праця Самовидця є чи не винятковим за своєю самобутністю й оригінальністю явищем української писемності XVII ст. Як історичне джерело (його автор був очевидцем подій) літопис Самовидця містить повідомлення про такі події і явища, які не збереглися в жодних документах або ж передані тенденційно, з фактичними помилками. Мова і стиль літопису Самовидця позбавлені книжності, риторичних

прикрас і впливу польської чи латинської літератури. Автор не дотримується літописної стильової традиції, яка тоді була поширена на Україні.

Літопис Самовидця привертає пильну увагу істориків, літературознавців, мовознавців, любителів старовини. Як історичне джерело його не обминає жоден історик, що вивчає історію українського народу другої половини XVII ст. Літопис Самовидця залишив глибокий слід в українській історіографії та літературі XVIII—XX ст.

Високу оцінку праці Самовидця дали відомі українські історики, філологи, письменники: Т. Шевченко, О. Бодянский, М. Максимович, М. Костомаров, О. Левицький, В. Іконников, І. Франко, Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Возняк та ін.

На відміну від інших літописів про цей твір є величезна наукова критична література. Найважливішими працями про літопис Самовидця є студія видатного історика, академіка АН УРСР О. Левицького¹ та фундаментальна праця члена-кореспондента АН УРСР М. Петровського².

Літопис Самовидця, як і інші українські літописи, до середини XIX ст. без назви та імені автора зберігався в списках. Його популярність обмежується, головним чином, першою половиною XVIII ст. Про це може свідчити кілька списків цієї пам'ятки, які дійшли до нас. Починаючи з другої половини XVIII ст. літопис Самовидця витискується працею Граб'янки, і твір Самовидця залишається на довгий час забутим. І лише 1840 р. один із списків літопису випадково потрапляє до рук молодого П. Куліша, який, захопившись стилем викладу і поглядами автора, витрачає чимало зусиль, розшукуючи нові списки і популяризуючи літопис серед наукової громадськості.

Заходами Куліша рукопис Самовидця 1846 р. був опублікований О. Бодянським у московських «Чтениях»³. О. Бодянский, готуючи рукопис Самовидця до друку, мав у своєму розпорядженні чотири списки: 1) список П. Куліша, який охоплював історичні події з найдавніших часів і закінчувався 1668 р.; 2) список М. Костомарова (одержаний від харківського вчителя Третьякова), який закінчується 1690 р. (у ньому пропущено опис історичних подій з 1683 по 1687 р.); 3) список у перекладі російською мовою (друга половина XVIII ст.) з численними помилками (належав бібліотеці московського «Общества истории и древностей российских»); 4) список київського урядовця М. Юзефовича, що був переписаний

¹ О. Левицький, Опыт исследования о летописи Самовидца.— У кн. «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам», К., 1878, стор. 1—75.

² Микола Петровський, Нариси історії України XVII — початку XVIII століть, Харків, 1930, стор. 9—452.

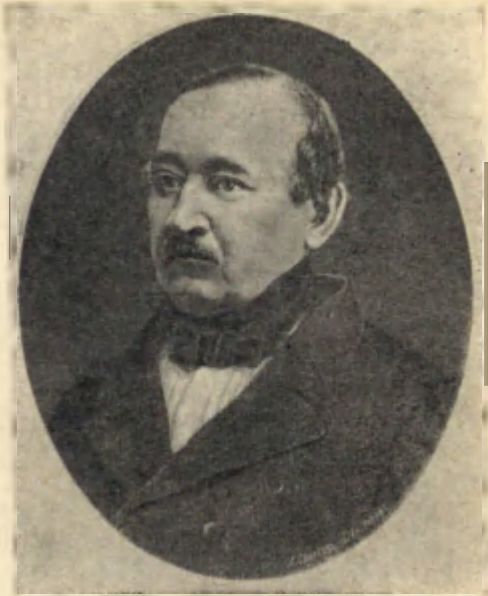
³ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти, М., 1846.

саний у 40-х роках XIX ст. Списки Юзефовича й Куліша переписані з одного і того ж джерела.

В основу свого видання Бодяньський поклав список Куліша, хоча використав і решту списків, додавши до публікації примітки, зауваження, доповнення, різночитання, пояснення незрозумілих слів, іменний і географічний покажчики. Короткі передмови до видання написали П. Куліш та О. Бодяньський. У цьому виданні літопис починається описом подій з найдавніших часів, а кінчається 1734 роком.

Другий видавець літопису Самовидця Орест Левицький три роки працював над новим виданням літопису, яке вийшло 1878 р. у Київській археографічній комісії¹. У розпорядженні Левицького, крім видання Бодяньського, було два нововідкритих списки літопису — так звані Іскрицький та Козельський. Список, відомий під іменем Козельського, зберігався в рукописному збірнику полтавського полкового осавула Якова Козельського (у родині відомого філософа-демократа і просвітителя Я. Козельського) разом з працею Граб'янки та іншими документами². Переписано його 1740 р. на Полтавщині.

Список Іскрицького також зберігся в давньому рукописному збірнику, що належав бунчуковому товаришеві Петру Іскрицькому,

О. М. БОДЯНСЬКИЙ.

¹ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, К., 1878.

² Рукопис в оправі на 182 аркушах, написаний українським скорописом початку XVIII ст. На останньому аркуші екслібрис: «С числа книг асаула полкового полтавского Якова Козельского».

Зміст рукопису:

1. Уривок з літопису Граб'янки до 1654 р.	арк. 3—38.
2. Літописець короткий (хронологічний перелік подій української історії з 862 по 1739 р.)	арк. 39—60.
3. Літопис Самовидця	арк. 61—113.
4. Глухівські статті гетьмана Д. Многогрішного	арк. 114—123.
5. Статті і чолобитна ніжинських міщан	арк. 124—126.
6. Статті київських міщан	арк. 126—127.
7. Вибори гетьмана І. Самойловича та статті	арк. 129—143.
8. Вибори гетьмана І. Мазепи та коломацькі статті	арк. 144—157.
9. Статті Богдана Хмельницького	арк. 158—173.
10. Статті Юрія Хмельницького 1659 р.	арк. 174—182.

а в XIX ст. його нащадкам — сім'ї Кулябків-Корецьких, яка проживала в Суразькому повіті на Чернігівщині.

В опрацьованому збірнику на 198 аркушах, написаному українським скорописом початку XVIII ст., вміщено такі матеріали:

1. Стаття гетьмана Богдана Хмельницького арк. 1—12.
2. Стаття гетьмана Юрія Хмельницького арк. 13—18.
3. Список с універсалу гетьмана Богдана Хмельницького арк. 63—68.
4. Комісія Гадяцька і підтвердження комісії Гадяцької арк. 71—77.
5. Копія с трактату вічного миру між його імператорським величеством і салтаном турецьким 1720 р. арк. 79—84.
6. О началі війни Хмельницького арк. 86—146.
7. Розмови в царстві мертвих... між генералом лейтенантом Яганом Рейн-толтом фон Паткулем... і між бароном Георгом Генрихом фон Герцом... арк. 150—178.
8. Умисл Стефана Яворського іногда митрополита Рязанського і Муромського із його діла по смерті оставшогося Богословського «Камень віри» реченого, Листом партикулярним откритий в літо 1730. арк. 182—197.

На перших аркушах рукопису по складах на кожній сторінці написано:

«От книг бунчукового товариша
Петра Іскрицького рукою».

арк. 1—20.

Список Іскрицького О. Левицький відносить до 1734 р. і цілком слушно вважає його за найдавніший і найближчий до оригіналу, що дало йому підставу зазначений список покласти в основу свого видання літопису.

М. Максимович свідчить, що 1834 р. він мав два списки літопису Самовидця, які потім загубилися, через що й не були врятовані ні Бодянським, ні Левицьким під час видання¹. Слід згадати, що один із списків літопису Самовидця був відомий українському історикові другої половини XVIII ст. Олександрові Рігельманові, який переклав його російською мовою і дослівно записав до своєї відомої праці про Україну. Отже, з шести списків літопису Самовидця тільки два (Іскрицького та Козельського) вчені відносять до першої половини XVIII ст. Решта розглядається як копії другої половини XVIII — XIX ст. До того ж списки Юзефовича і російський є копіями з попередніх. Зіставляючи тексти списків,

¹ М. Максимович, Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 525.

О. Левицький указує на порівняно невелику розбіжність між ними і ділить їх на дві групи:

1) списки повні — Іскрицького, Юзефовича і російський. Характерною рисою цих списків є те, що вони мають своєрідну вступну частину, в якій описуються історичні події до 1648 р.;

2) списки короткі — Козельського, Третякова і Куліша. Ці списки починаються описом подій на Україні з 1648 р.¹

До повних списків слід віднести і нововиявлені при підготовці цього видання список М. Судієнка.

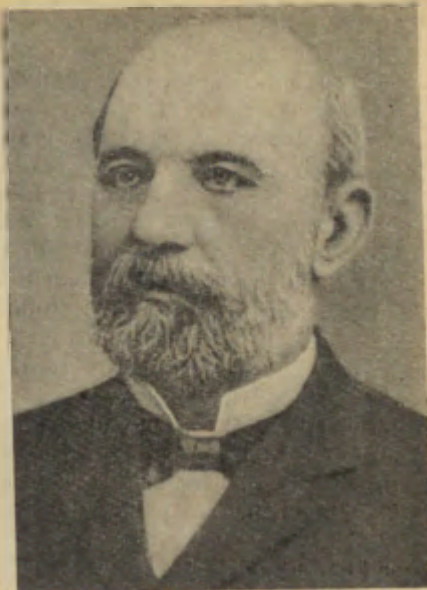
Загалом же літопис Самовидця мав одну редакцію, яку тепер неможливо відновити. Однак доповнення, вставки, розбіжності в текстах списків

свідчать, що всі вони не автентичні оригіналиві. Отже, важко запевняти, що перший-ліпший рядок чи оригінальна думка належать обов'язково авторові праці. Все-таки за всіма ознаками до оригіналу найближче стоїть список Іскрицького.

О. Левицький зробив спробу (і, треба сказати, вдалу) виявити справжній текст літопису, очистивши списки від пізніших доповнень і нашарувань. Він переконливо довів, що описи подій на Україні до 1648 р. і після 1702 р., які є у виданні Бодяньського, було внесено з іншого, пізнішого джерела — так званого «Короткого опису Малоросії». Усе це дало право Левицькому відкинути в своєму виданні вступну частину, тобто опис історичних подій до 1648 р., і кінцеву частину повної редакції списків, тобто подій, що відбувалися на Україні з 1703 до 1734 р.

Справжній текст літопису, що безсумнівно належить Самовидцеві, О. Левицький хронологічно обмежує роками 1648—1702. З цими висновками Левицького погодились усі пізніші дослідники літопису, зокрема й такий знавець цього питання, як М. Петровський². До речі, вперше звернули на це увагу П. Куліш і О. Бодяньський.

Отже, до рук згаданих дослідників і видавців літопису Самовидця потрапило шість списків, переписаних на Лівобережній Україні в середині XVIII ст., а також у XIX ст. Серед них найдавнішим є

О. І. Левицький.

¹ О. Левицький, Опыт исследования..., стор. 7—22.

² Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 22.

список Іскрицького. Всі вони зазнали певних змін, скорочень і доповнень, тобто в усіх списках відбиті риси поглядів переписувачів середини й другої половини XVIII ст. Найяскравіше це видно на прикладі праці О. Рігельмана.

Твір Самовидця від першої до останньої сторінки відбиває живу атмосферу другої половини XVII ст. Так могла писати людина, що була сучасником, очевидцем описаних подій. Це дало лєдставу Кулішеві (особливо розповіді автора літопису від першої особи) назвати твір літописом Самовидця. Під таким іменем він і відомий у науці.

Під час дослідження цього літопису відпадає така важлива і важка проблема, характерна майже для всіх інших літописів, особливо XVIII ст., як проблема джерел.

Основна суперечка між дослідниками літопису Самовидця точилася передусім з приводу того, свідком чи учасником яких конкретних подій був автор, що він міг почерпнути від інших учасників та з усних переказів, оскільки, за твердженням авторитетних істориків, у праці Самовидця важко вловити сліди використання ним документів канцелярії Хмельницького або ж пізнішої доби, як це спостерігається в багатьох інших літописах. Сам автор тільки в двох місцях говорить про особисту присутність під час подій, зокрема, на похороні наказного гетьмана Івана Золотаренка в Корсуні 1655 р.: «Сам там был и абралемься страху немалого... боя сам на тоє смоіріл в той скарбниці, як еще огонь не розширнлєся был», і під час облоги російськими військами Риги 1656 р., на що автор «своїми очима смотріл».

О. Левицький, наприклад, вважав, що автор літопису, крім згаданих подій, бачив так зване «конотопське чудо» 1652 р., був присутній під час облоги і взяття російськими військами на чолі з царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Смоленська, брав участь у поході лівобережних козаків проти війська Юрія Хмельницького 1662 р., був присутнім на чорній раді 1663 р., спостерігав бої військ Брюховецького з армією С. Яблоновського під Білою Церквою 1665 р., був 1669 р. на раді в Новгороді-Сіверському, на якій обрали гетьманом Д. Многогрішного, брав участь у кримських походах 1687 і 1689 рр. та ін.¹ Ці думки Левицького поділяла частина авторитетних учених. Однак свої твердження Левицький обґрунтовує лише текстуальним аналізом, і їх легко заперечити.

Трохи інші твердження випливають з гіпотези про особу автора літопису. Так, М. Петровський і М. Грушевський, які вбачають в авторів літопису Романа Ракушку-Романовського, свої здогадки підкріплюють біографією цієї особи². Вони, зокрема, твердять, що Самовидець-Ракушка був серед учасників зустрічі Виговського з Карамбеем 1658 р., у складі посольства від м. Ніжина до Москви 1659 р. і свідком Борисівської комісії, керував поділом Ніжинського

¹ О. Левицький, Опыт исследования..., стор. 43—45.

² Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 134—183; М. Грушевський, Самовидець Руины и его позднейшие отражения, стор. 162—171.

полку на три окремих полки 1663 р., брав участь у переговорах козацької старшини 1663 р. в Батурині з дяком Башмаковим, був у складі посольства від митрополита Йосипа Тукальського до царгородського патріарха 1670 р.

Більшість дослідників, ідучи за Левицьким, вважає, що для написання цього твору автор мусив використувати свої коротенькі записи про події 1648—1672 рр. Другим важливим джерелом, напевно, були свідчення очевидців, учасників подій.

Тільки М. Петровський не погоджується з твердженням, що автор вів коротенькі записи, а також використував інші документи, реєстрики, хронічки, крім записів у церковних книгах (наприклад, про затемнення сонця 1654 р.). Основним і єдиним джерелом літопису цей учений вважає власні спогади автора, який до 1668 р. проживав у Ніжині, що був на той час полковим містом, важливим політичним і економічним центром Лівобережжя, а 1669—1675 рр.— на Правобережжі в Брацлаві і з 1676 до 1702 р.— знову на Лівобережжі, в Стародубі, а також його участь у суспільному житті, особисті стосунки з видатними політичними діячами, спогади учасників тощо. Проте категоричне твердження Петровського викликає певний сумнів. Малоімовірно, щоб літописець зміг утримати в своїй пам'яті події трьох десятиріч і до дрібниць, рік за роком, хай навіть з деякими помилками, їх відтворити, особливо імена діячів, географічні назви, вихід документів, події за межами України і т. ін. До того ж в одному місці за 1676 р. при уважному вивченні літопису все ж можна побачити сліди користування автором друкованими джерелами, зокрема книжкою Симеона Полоцького про боротьбу з старообрядцями, він навіть цитує її¹.

Про те, що автор був певною мірою людиною книжною, знав трохи й дипломатичні папери, свідчать згадки про них, а також термінологія, слова іншомовного походження (типу респонс, прездидіум, юригелт, аліянс, аманат, елекція, інквізиція, креденс, медіатор і навіть латинське Magnus).

¹ Літопис Самовидця, стор. 123 (тут і далі посилання на сторінки цієї книжки).

Д. І. БАГАЛІП.

Не виявивши писемних джерел у літопису, дослідники вважають, що праця Самовидця написана на основі його власних спостережень (а деякі — і на основі записів), свідчень учасників подій, усних переказів, які автор уміло стилізував у своєрідну форму і таким чином нівелював різні сторонні впливи.

Безпосередньо на сторінках пам'ятки не зазначено місце, де був написаний літопис або ж де проживав його автор. Відповідь і на це питання може дати лише текстологічний аналіз джерела.

Перший видавець пам'ятки О. Бодянський звернув увагу на докладний опис літописцем похорону в Корсуні 1655 р. наказного гетьмана Івана Золотаренка і додав у примітці до цього оповідання, що автор, очевидно, походив з Корсуня або з Корсунського полку¹. М. Максимович убачав в авторі задніпровського козака² (мешканця Правобережної України.— Я. Д.). На таку думку Максимовича, крім усього іншого, штовхала, мабуть, і мова твору, яка в своїй основі має одну з говірок Правобережної України.

Отже, перші два дослідники літопису Самовидця вважали, що він був написаний на Правобережжі.

О. Левицький дійшов переконливого висновку, що в літопису подіям на Лівобережній Україні відведено значно більше місця і вони описані докладніше, ніж події на Правобережній Україні, такі, наприклад, як так зване «конотопське чудо», облога Конотопа, похід польського короля Яна Казіміра на Лівобережжя та ін.³ На основі топографічних назв, текстологічного аналізу він навіть конкретно вказав Чернігівщину, а ще точніше — м. Стародуб як місце складання літопису. Це підтверджують і сторінки твору, присвячені описові подій у Стародубі, зокрема пожежі 1667 і 1690 рр., історії з стародубським попом Яковом 1677 р., перевезенню майна і коштовностей Київського Печерського монастиря 1677 р., зимі 1677 р. в Стародубі, смерті стародубського полковника Семена Самойловича 1685 р. та ін.

До того ж на сторінках літопису зустрічається багато висловів типу: той, тамтой, тая, тот бок Дніпра, сей бок Дніпра, сим боком Дніпра, сегобочная Україна і под., які стверджують, що Правобережню Україну автор називає «тою стороною», а Лівобережжя — «сей бік», «Задніпрям». Остання назва рідко вживалася в XVII—XVIII ст. Лівобережних козаків він вважає за «наші войска». Наприклад, описуючи умови Андрусівської угоди 1667 р., автор твердить, що «козацтво, которое зостає на *том боку Дніпра*, як Чигирин, Черкаси, то повинни слухати короля его милости, а которое зостає на *сем боку Дніпра*, то повинно слухати его царского величества»⁴. Зображуючи напрям руху сарани, яка 1690 р. напала на Україну, автор пише: «Тая, що ишла на Киев, то пойшла в Польшу

¹ Літопись Самовидца, стор. 107.

² М. Максимович, Собрание сочинений, т. I, стор. 398, 403, 660.

³ О. Левицкий, Опыт исследования..., стор. 23, 51 та ін.

⁴ Літопис Самовидця, стор. 102.

ку Шліонску и поза Дністром, и там, на Волиню, коло Гродня и Берестя Литовского; а инная тут, на Україні, коло Ніжина и Чернігова и на Сівери коло Стародуба зазимовала»¹. Щодо мови пам'ятки, яка свідчить не про лівобережне, зокрема сіверське, походження автора, то Левицький твердив з цього приводу, що місцем народження автора літопису була Правобережна Україна, звідки він переселився на Лівобережжя². Цей висновок утвердився в історіографії про Самовидця. Він став згодом однією з основ дальшого дослідження над виявленням автора літопису, яким, як стверджує частина вчених, був генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, що останні десятиріччя свого життя проживав у Стародубі.

М. Н. ПЕТРОВСЬКИЙ.

Авторитетний дослідник літопису М. Петровський, приймаючи висновки Левицького про місце проживання автора, застерігає, що оскільки весь літопис писався протягом багатьох років, то слід розрізняти питання, де в той чи інший час проживав літописець, від питання про місце, де він його писав³.

М. Петровський на основі текстологічного аналізу пам'ятки доводить, що перший період свого життя (1648—1668 рр.) автор проживав на Чернігівщині, у Ніжині, після цього він переїхав на Правобережну Україну і тут проживав з 1669 по 1675 р. Останній період свого життя він проживав у Стародубі. Тут, у цьому полковому місті, він наприкінці 70-х років приступив до написання своєї праці. До речі, із Стародуба походить список Іскрицького.

Оскільки текст літопису кінчається і 702 р., усі дослідники цілком слушно вважають літопис Самовидця пам'яткою другої половини XVII ст. Студіюючи текст літопису, вони також одноставно дійшли висновку, що праця написана однією людиною, проте не рік за роком (протягом 55 років) і не рівночасно з подіями, а згодом, коли вони вже історично визначилися. О. Левицький з цього приводу заявив, що «думка зберегти для пам'яті нащадків події блискучої доби Богдана Хмельницького могла прийти літописцеві в голову

¹ Літопис Самовидця, стор. 151.

² О. Левицький, Опыт исследования..., стор. 27.

³ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 54.

не раніше хоч би від того часу, коли значення подвигу Б. Хмельницького встигло цілком визначитися, тобто крайньою межею були останні роки життя гетьмана¹. Досліджуючи характер викладу подій, форму і стиль пам'ятки, Левицький дійшов переконливого висновку, що літопис Самовидця можна розділити на дві, хронологічно майже рівні частини — історичну і літописну. Перша частина має характер літописних мемуарів й охоплює історичні події починаючи з 1648 р. і кінчаючи не раніше як 1672 р.; друга — охоплює решту пам'ятки, тобто події після 1672 р. і до 1702 р.

У першій частині праці історичний стиль викладу переважає над літописним. Самі події викладаються в логічно-причинній послідовності, мають форму завершених і пов'язаних між собою історичних оповідань. Їм властива своєрідна структура, вони мають окремі заголовки: «О началі войны Хмельницкого», «Война самая», «Починается война Збаражская», «Починается война его царского величества» та ін.

У викладі історичної інформації літописець інколи забігає наперед описуваних подій, згадуючи про події, що відбулися наступного року. Це ми бачимо, наприклад, в оповіданні про похід козацького війська і татарських орд 1650 р. в Молдавію, такими є звістка за 1664 р. про дворічне ув'язнення Ю. Хмельницького, Й. Тукальського й Г. Гуляницького, згадка 1648 р. про королювання М. Вишневецького, що був обраний королем аж 1669 р., повідомлення 1667 р. про страту Разіна, що сталася 1671 р., та ін.

Дрібні ж події і явища, які не мають істотного значення для пояснення основних подій, літописець, як правило, оминає. Інколи він допускає неточності, робить фактичні й хронологічні помилки, застерігаючи читача висловами типу «на тот час».

На думку О. Левицького, літописець з самого початку війни Хмельницького вів короткі записи про події, які відбувались, і на основі цих записів згодом, тобто не раніше як 1672 р., упорядкував свою працю. Далі, йдучи за подіями та фіксуючи їх, він, уже як справжній літописець, рік за роком писав працю до кінця життя. Ця друга частина, що характеризується як літописний твір, не має, на відміну від першої, заголовків і причинно-логічної форми викладу, завершених оповідань. Її основним стрижнем є хронологія, роки, в які вміщуються інколи незавершені історичні події й факти, або ж одна, переважно велика, історична подія розчленовується роком на дві, немає розповідної форми викладу. Події, явища і факти добираються, незважаючи на важливість і першорядність серед подібних подій, явищ і фактів року. Це призвело до того, що поряд із важливими явищами літописець ставить дрібні, другорядні і в такій послідовності, як вони відбувались протягом року, без відбору головних і другорядних, завершених і незавершених.

¹ О. Левицкий, Опыт исследования..., стор. 29.

Характерною рисою другої частини літопису є наявність у ній побутових явищ і фактів.

На противагу першій частині тут відсутні хронологічні помилки, немає випередження подій, але опис їх незавершений. Наприклад, оповідь за 1677 р. викладено в такій послідовності: повідомлення про сувору зиму, від'їзд гетьмана Петра Дорошенка до Москви, суд над С. Адамовичем і його спільниками, пожежа в м. Стародубі, після цього — від'їзд С. Адамовича й П. Рославця до Москви, далі — звістка про похід під Чигирин війська Юрія Хмельницького разом з татарськими і турецькими ордами, оповідання про невдоволення мешканців Стародуба попом Яковом, облога Чигирини і, нарешті, перевезення до Стародуба майна Києво-Печерського монастиря¹.

Подібні місця переписувачі легко зводили в одне оповідання. Так, у пізніших списках з'єднано в одне оповідання події 1698 і 1699 рр.

Чимало сторінок літописної частини праці мають яскраву форму щоденника історичних подій і явищ.

Думка О. Левицького про те, що 1672 р. кінчається історичний виклад подій і починається літописний, згодом була уточнена М. Петровським (він слушно історичну частину продовжив до 1677 р.)².

Текстологічний аналіз літопису Самовидця дав можливість ученим, передусім О. Левицькому і М. Петровському, визначити час написання праці та її стильовий характер.

Основне питання, яке стоїть у центрі уваги дослідників літопису Самовидця, — це питання його авторства. Майже кожен з дослідників пропонував щодо цього свою гіпотезу.

М. Максимович вбачав в авторів пам'ятки козака³. Цієї ж думки дотримувалися О. Бодянский⁴, К. Заклинський⁵, Д. Багалій⁶ та ін. За першою здогадкою М. Грушевського, автор літопису походив із покозаченого міщанства і належав до нижчої полкової ієрархії⁷. М. Костомаров, спираючись на оповідання про Борисівську комісію, гадав, що автором літопису був член цієї комісії наказний гетьман і обозний Федір Коробка, особа, близька до Б. Хмельницького⁸. Однак Коробка весь час проживав у Чигирині, і з 1670 р. його ім'я губиться в документах. Тому гіпотеза Костомарова не знайшла підтримки серед дослідників літопису. Російський історик Г. Карпов, який високо ставив літопис Самовидця як історичне

¹ Літопис Самовидця, стор. 124—127.

² Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 132.

³ М. Максимович, Собрание сочинений, т. I, стор. 398, 459, 462, 465.

⁴ Летопись Самовидца, М., 1846, стор. 107.

⁵ К. Заклинський, Руські літописи і літописці XVII ст. — «Зоря», Львів, 1880, ч. 6, стор. 86.

⁶ Д. Багалій, Нарис української історіографії, вип. 2, стор. 8.

⁷ «Україна», 1927, кн. I і II, стор. 35.

⁸ Н. Костомаров, Собрание сочинений, кн. VI, СПб, 1905, стор. 381—382.

джерело, вважав, що автором літопису був, імовірноше, хтось із духовенства або міщан¹. П. Куліш, очевидно, на підставі сторінок літопису, присвячених церковним справам на Україні, гадав, що автор літопису був попом².

О. Левицький спочатку пристав до думки тих учених, які твердили, що автором літопису був козак³, а згодом, звернувши увагу на співчуття літописця до шляхетського стану і його неприхильність до низів, гадав, що автор — виходець із православної української шляхти, яка стала на бік Хмельницького відразу ще на початку національно-визвольної війни⁴. Левицький водночас заперечував гіпотези про належність автора до духовенства, бо для такого твердження, на його думку, не дає підстав ні зміст, ні стиль, ні мова, ні погляди автора. Участь літописця в політичних подіях і в дипломатичних місіях, його стосунки з видатними політичними діячами, на думку Левицького, заперечували належність автора до міщан. І, нарешті, відсутність у літопису описів козацьких битв, військових деталей, конкретних повідомлень про бої, сутички, походи, холодне, а інколи й відверто вороже ставлення до козаків не дає також підстав зараховувати його до середовища козаків. Левицький навіть твердив про «цілком безплідну всяку спробу викрити цей таємничий анонім»⁵.

На деякий час в історіографії запанував погляд Левицького, що автор літопису був вихідцем з української православної шляхти, який працював у гетьманській канцелярії.

Але найбільшої популярності набрала відновлена в 20-х роках ХХ ст. В. Модзалевським, М. Петровським, В. Романовським та іншими вченими гіпотеза про те, що автором пам'ятки був генеральний підскарбій, брацлавський протопоп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський (прибл. 1622—1703)⁶.

Вперше ця думка була висловлена ще 1846 р. П. Сердюковим, гімназійним товаришем П. Куліша, у листі до останнього⁷. В зв'язку з цим слід спинитись на біографії Ракушки-Романовського.

¹ Г. Карпов, Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, М., 1873, стор. 233.

² Письма П. А. Кулиша к А. Ф. Кистьяковскому. — «Киевская старина», 1902, № 4, стор. 10.

³ О. Левицкий, Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века, К., 1875, стор. 85.

⁴ О. Левицкий, Опыт исследования..., стор. 36, 66.

⁵ Там же, стор. 34.

⁶ В. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. IV, К., 1914, стор. 247—248; Перший військовий підскарбій. — Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. I, стор. 18, кн. II і III, стор. 29; М. Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця... — Записки ІІНО, кн. VI, 1926; В. Романовський, Хто був «Самовидець». — «Україна», 1925, кн. V.

⁷ Письма Кулиша к О. Бодянскому. — «Киевская старина», 1897, № 10, стор. 32.

Генерального військового підскарб'я Романа Ракушку-Романовського деякі вчені вважають за видатного державного діяча України другої половини XVII ст.

Народився він близько 1622 р. у невідомому місці. Його батько Онисько в 20-х роках XVII ст. прибув до Ніжина «на слободу» з м. Романівки Брацлавського воеводства. Напевно, Романовський спочатку належав до української православної шляхти, бо його син Роман в 1655 і 1665 рр. мав власну печатку з гербом. У Ніжині Онисько Романовський міг пристати до козацького стану, а 1630 р.— до козацьких верхів. У документах прізвище Ракушки писали: Роман Ракушка, Роман Ракушенко, Рікушченко, Ракушчина, Ракушко і под. Водночас він виступає з прізвищем Ракушка-Романовський. Уперше прізвище Роман Роскушенко зустрічається в козацьких реєстрах 1649 р. Він значиться там як козак першої полкової сотні Ніжинського полку. Про дитинство й освіту Романа нічого невідомо. Певно, що він не одержав високої шкільної освіти, скажімо, такої, яку давала Київська колегія. До того ж у літопису відчувається неприхильне ставлення автора до подібних шкіл. В 1654—1655 рр. він — «ревізор скарбу військового» і «дозорця скарбу військового в полку Ніжинським». Наступного 1656 р. Ракушка-Романовський перебуває під Ригою в царському таборі, а в травні 1657 р. знову як козак проживає в Ніжині. 1658 р. як ніжинський сотник він бере участь у відновленні союзу Виговського з кримським ханом. Після цього на деякий час слід Романовського губиться, і лише 1659 р. він з'являється як полковий суддя. Ми бачимо його у складі делегацій від міста Ніжина до Москви. 1660 р. Ракушка-Романовський вже ніжинський сотник, учасник переговорів з Польщею в Борисівській комісії, незабаром він — ніжинський наказний полковник. 1663 р. Ракушка разом з групою «значних» Я. Сомка і В. Золотаренка був на ніжинській раді. Він несподівано стає одним із соратників гетьмана Івана Брюховецького й займає в гетьманському уряді посаду генерального підскарб'я, на якій себе належно виявив. 1663 р. Ракушка-Романовський брав участь у поділі Ніжинського полку на три окремі: Ніжинський, Стародубський і Сосницький. Над цими полками, а також над Київським, Прилуцьким, Лубенським і Полтавським гетьман доручив йому владу. В цей час він віддав також млинарством Лівобережної України. 1665 р. якийсь час виконував обов'язки наказного ніжинського полковника. На 1667 р. припадає кінець гетьманування Брюховецького, тоді ж обривається політична й державна кар'єра Ракушки-Романовського. Незадовго після цього, наприкінці 1668 р., Ракушка-Романовський з'являється на Правобережній Україні в Брацлаві протопопом. У цей час він активно виступає проти гетьмана Д. Многогрішного, який захопив його майно в Ніжині. 1670 р. їде посланником гетьмана Дорошенка і митрополита Тукальського до царгородського патріарха Мефтодія з проханням затвердити Й. Шумлянського львівським єпископом. Тут він при нагоді домігся від патріарха прокляття на

свого ворога Многогрішного. Після цих подій слід Ракушки-Романовського на деякий час знову губиться. Лише 1676 р. ми знову його бачимо на Лівобережній Україні в м. Стародубі як духовну особу. Одержав парафію. У Стародубі Ракушка-Романовський завів господарство і жив разом з родиною аж до смерті. Помер Ракушка 1703 р., проживши майже 80 років. Отже, Роман Ракушка-Романовський був помітною для свого часу постаттю і, як добрий організатор, людина письменна і розумна, відігравав певну роль у політичних подіях на Україні в другій половині XVII ст.

Його ім'я, а також ім'я його сина Івана сім разів зустрічається на сторінках літопису Самовидця і праці Рігельмана.

На основі зіставлення біографічних даних Романа Ракушки-Романовського з фактами автобіографії анонімного автора літопису, його поглядами, обставинами життя, суспільно-політичним становищем, місцями проживання, схемою літопису, усіма його прикметами вчені дійшли висновку, що саме Ракушка-Романовський був автором літопису Самовидця. З самого початку, відгадуючи автора літопису, вчені, природно, відштовхувалися від тексту літопису, передусім історичних імен, які зустрічаються на його сторінках. Адже іншого виходу з подібних ситуацій не може бути.

Найдокладніше гіпотезу про авторство літопису Ракушки-Романовського в 30-х роках XX ст. розробили М. Петровський і М. Грушевський.

Цю гіпотезу сприйняв ряд учених, зокрема І. Крип'якевич, Я. Гординський, К. Харлампович, П. Клименко, В. Барвінський та ін.¹

Однак ця визнана гіпотеза викликала і сумніви серед частини дослідників.

Після виходу праці М. Петровського «Нариси історії України другої половини XVII ст.» зі своєю гіпотезою виступив видатний знавець історичних джерел М. Возняк. 1933 р. він опублікував працю «Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?», у якій, полемізуючи з «ракушківцями», твердить, що автором літопису Самовидця був корсунський полковник Федір Кандиба². Однак ця гіпотеза не була підтримана вченими.

Отже, з усіх відомих гіпотез щодо автора літопису Самовидця гіпотезу, що його автором був Роман Ракушка-Романовський, можна вважати за найаргументованішу і найпереконливішу. Та оскільки оригінал літопису невідомий і немає прямих вказівок

¹ Іван Крип'якевич, Нові праці з історії гетьманщини.— ЗНТШ, т. 144—145, стор. 260; Я. Гординський, Милость божія, українська драма з 1728 р.—ЗНТШ, т. 146, стор. 1—2; К. Харлампович (рец.).—«Україна», 1928, кн. 4, стор. 146; П. Клименко, Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654—1767).—ЗІФВ УАН, кн. VII—VIII, 1926, стор. 316; В. Барвінський, Історіографія й джерелознавство в УРСР 1917—1927 рр., Харків, 1930, стор. 22.

² М. Возняк, Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? Львів, 1933.

щодо особи автора літопису, ця колективна думка названих учених і далі залишається гіпотезою, науково не спростованою.

Відомо, що визвольна війна, очолена Богданом Хмельницьким, з самого початку була боротьбою широких селянських і козацьких мас проти польсько-шляхетського гноблення на Україні. Водночас вона була антифеодальною боротьбою. У ній брали активну участь також козацька старшина, дрібна шляхта, населення міст, духовенство, навіть представники інших національностей. Усі вони були зацікавлені в знищенні гніту польських магнатів.

Основними гаслами, під якими почалась війна, були боротьба за «давні права і вольності» і за «православну віру», тобто вимоги соціальних і національних прав українського народу.

Цю боротьбу українського народу широко відобразили українські літописи XVII—XVIII ст., зокрема й автор літопису Самовидця.

Праця Самовидця починається глибокими роздумами автора над тогочасним життям і причинами, що спонукали український народ виступити на збройну боротьбу. Автор літопису пише: «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение. Тогда бо оным не хотячи, чего не звыкли были панщины робити, на службу замковую обернено, которих з листами и в городі до хандоженія коней старостове держали, в дворах грубу, тоест печи напалити, псов хандожити, дворі змітати и до иных незносных діл присталяли. Знову зась которіе зоставали козаками реестровими, а над ними полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланніе были, которіе б от їх волности бинамній не дбаючи, але яко могучи оных [с]мірали, легце поважаючи. Плату, которая постановлена была на козаки от короля его милости и Речи посполитой по золотих тридцять на рок, тое на себе отбірали, з сотниками дліячися, бо сотников не козаки оббырали и настановляли, але полковники, кого хотіли з своєї руки, жебы оным зичливими были. Также полковникове козаков до всякой домовой незвычайной работи пристановляли, в поля зась пойшовши, любо якій козак достане у татар коня доброго, того отоймут, з Запорожжа през поля дикіе з рарогом, раструбом, орлом, албо с хортом козака бідного шлет в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хочай бы згинул, як не трудно от татар. Знову зась, хочай бы якого язика татарского поймали козаки, то з язиком татарским, на кого ласкав полковник, якого жолніра своего высилает до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляют. В городях зась от жидов тая была кривда, же неволно козакові в дому своем жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але и браги. Которіе зась на рибу хожували козаки за пороги, то на Кодаку на комиссара рибу десятую отбірали. А полковником особливо треба дати и сотникам, и асаулові, и писареві,— аж до великого убозства козацтво прийшло, а болше шести тысячей неповинно козаков быти. Хочай и син козацкій, тую ж панщину мусіл робити и плату давти, тое над козаками было. Над посполством

зась, любо во всем жили обфито в збожах, в бидлах, в пасіках, але однак чого не звикла была Україна терпяти, вимисли великіе были от старостов и от намісников, и жидов. Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арандарей, же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут: з їх подданних выдравши, оним даруют, що и самому пану волно бы узяти у своего подданого, и не так бы жаловал подданній его. А то леда шевлюга, леда жид богатится, по килка цугов коней справляет, вимишляючи чинши великіе, поволощини, дуди, осип мірочки сухіе, з жорнов плату и инное, отнимання фолварков, — що натрафили на чоловіка одного, у которого отняли пасіку, которая всей землі Полской начинила біди, а тим способом»

Ця картина життя українського народу напередодні національно-визвольної війни стала хрестоматійною. Автор літопису досить яскраво намалював основні причини наростання народного невдоволення, яке незабаром переросло в збройну боротьбу. Як бачимо, на першому місці він поставив релігійну, тобто національну причину, яку не обминав жодний український історик XVII—XVIII ст.

Однак розкрити її він був безсилий, оскільки для цього йому, очевидно, бракувало знань, зокрема відомостей з історії українського народу хоч би попереднього сторіччя. Цим, напевне, слід пояснити й те, що свою працю він, на відміну від інших літописців, починає з 1648 р. Сказавши в цілому про національно-релігійні причини, він перейшов безпосередньо до конкретних життєвих фактів, які були йому найбільше відомі.

Самовидець конкретно згадав усі соціальні причини, внаслідок яких найширші маси українського народу ставали безправними, потрапляючи в повну залежність від польської шляхти.

До того ж, згідно з ухвалою 1638 р., кількість реєстрових козаків була обмежена до 6000 чоловік. Через те багато реєстровців також потрапляло в панцизняну залежність, мусило нести на собі весь її тягар, виконувати чорну, принизливу для козацької гідності роботу. І реєстрове козацьке військо опинилось під пильним оком польської адміністрації. Усе це добре бачив спостережливий автор літопису, і соціальний момент у спалаху війни він зобразив як вирішальний, поставивши його в центрі уваги.

Що ж до життя посіпльства (селянства і рядового козацтва), то, за твердженням автора літопису, воно й не могло бути кращим: «жили обфито в збожах, в бидлах, в пасіках». Ці верстви були невдоволені великими податками, які перелічує Самовидець.

Але автор чомусь не згадує про утиски, яких зазнавало міське населення.

Що ж стосується духовенства, то Самовидець називає кілька фактів утисків загального характеру, оскільки Лівобережжя, де проживав автор, майже не знало уніатського гніту. Названі

ним факти гноблення православного духовенства перебільшені і неточні. Наприклад, його заява, що в Чернігові було кілька уніатських архимандритів, не відповідає дійсності. Насправді у першій половині XVII ст. в Чернігові був єдиний архимандрит Кирило Ставорецький, який формально числився уніатом.

Перебільшене також твердження Самовидця про те, що на Україні в середині першої половини XVII ст. в кожному містечку був костьол. Не відповідають дійсності й конфлікти київського воеводи Тишкевича з київськими митрополитами та ін.

Червоною ниткою через усі події другої половини XVII ст. в літописі Самовидця проходить ідея спустошень, грабежу, знищення матеріальних цінностей, утисків — усіх збитків, у тому числі й тих, яких зазнавали передусім «значні», вищі шари суспільства від «черні», «голоти» і зовнішніх ворогів.

«Рідкий в той криві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наруганья от посполитих людей, а наиболее от гуляйства, тоест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы, який человек значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того насмівиска и нестерпних бід в побоях, напоях и кормах незвичайних, и тіі мусіли у войско приставати до того козацтва».

Слід підкреслити, що в літописі Самовидця є й суперечливі місця, де автор не дотримується чіткої ідейної лінії. Часто об'єктивні моменти перемішуються в літопису з суб'єктивними тлумаченнями. Поряд із щойно наведеними мотивами, які нібито спонукали голоту й «значних» записуватися до козацького війська, він тут же в оповіданні за 1648 р. наводить інші причини: «И так народ посполитій на Україні, послышавши о знесенію войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал».

Ставлення Самовидця до різних суспільних класів, його погляди відбилися в оповіданні про чорну раду 1663 р., де, як відомо, суперечності між козацькими верхами і низами після смерті Хмельницького досягли свого апогею. Події відбуваються через 15 років після початку повстання, коли пристрасті народу, здавалось, уже вляглись. Характерною рисою цього оповідання є те, що тут нібито формально діють самі внутрішні сили українського народу, різні його прошарки, які представляють значну територію України. Тут, з одного боку, виступає партія «значних», яку очолюють Я. Сомко і В. Золотаренко, і з другого — голота на чолі з І. Брюховецьким. Після перемоги Брюховецького над «значними» автор літопису пише: «При котором настановливаню полковников много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дни тривало. Хочай якого значного козака забили или человека, то тое в жарт повернено. А старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли».

Цю гостру безкомпромісну боротьбу автор літопису не схвалює, він боїться її, його лякають насильні методи боротьби, знущання голоти над козацькою старшиною і «значними» людьми. Напевне, саме через це Самовидець недобррозичливо відгукується про Запоріжжя, яке зберігало свої волелюбні традиції, підтримувані козацькими низами, голотою.

Однак тріумфи голоти були недовговічними. Українські гетьмани і царські воеводи в 70—80-х роках жорстоко розправлялися з «свавільною черню», привчали її бути дисциплінованою і слухняною. Коли, наприклад, 1687 р. було скинено гетьмана Самойловича і «голта хотіла бунтуватися», з нею жорстоко розправились: «И того часу в радї козаком указ їх царских величеств читано и позволено иншого гетмана собі оббирати, а поколя гетмана наставлят, увесь порядок войсковий поручено обозному войсковому Василию Борковскому. Где почалися бунти у войску на старших, але зараз тоє москва ускромилла, а нікоторые от войска оторвалися в городи своеволею, многие двори пограбовали, арендаров и иних людей значних и приятелей гетмана бувшого, которих напотом имано, вішано, стинано и мордовано, яко злочинцов».

Така політика царизму і козацької старшини щодо голоти продовжувалась в останні роки життя літописця.

Про гострі політичні моменти історії України (Андрусівське перемир'я 1667 р., після якого «встали шатости на Україні», Гадяцький пакт 1658 р., підлеглість української митрополії московському патріархові та ін.) Самовидець розповідає в спокійному інформативному стилі або не згадує про них.

Водночас із рядками зневажливого ставлення до козацької голоти, черні у літопису Самовидця можна знайти й такі сторінки (особливо про гетьманування Д. Многогрішного і І. Самойловича), де автор, яскраво засуджуючи внутрішню політику козацької старшини, співчуває простому народові та козакам. Наведемо кілька прикладів. Гетьман Самойлович і його сини «здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціє великіє, зятяговал людей кормленієм»; «козака собі городового так посполитих, яко значних нізашчо важили и в двори не пускали, маючи у дворах своїх на килко місцах сторожу сердюцкую». 1678 р. на війну «не тилко козаков у войско гнано, але й міщан и из сел два третого виправовали, и убогіше чотири пятого з оружем и борошном» і «нікому не фолговано: и войтов, бурмистров, райцов и ремесников всяких, навет и мужиков, скрипников, дудников — усіх гнано до войска».

Кілька разів згадує Самовидець про введення різних податків і народне невдоволення з цього приводу. Зі співчуттям до людей пише Самовидець про татаро-турецькі напади на Україну, коли бурсурмани «по селах людей в неволю побрали и иних постинали», або ж коли «Умань преславній город українській пограничній с церквами божіими и с християнским народом дощенту спалили и спустошили»

(1674 р.), чи «бідним людем помочи не дали компанії, ні сердюки, которі стояли коло Дніпра, плату беручи и хліб у людей» (1694 р.). Інколи Самовидець згадує і про кривди, які чинили посполитим польські жовніри, шляхта, російські воєводи.

Завжди співчуває простим людям автор літопису, коли реєструє стихійні лиха, великі морози, нашествия сарани, поширення епідемій тощо.

Але оскільки головною темою праці Самовидця є зовнішня історія українського народу, то питанням соціального життя України другої половини XVII ст. відведено у літопису незначне місце.

Отже, у літопису Самовидця певною мірою виражено погляди і ставлення його автора як до вищих, так і до нижчих верств українського народу. Автор літопису інколи зневажливо ставиться до козацької голоти і суспільних низів, обурюється, коли посполиті спустошують або забирають майно значних, багатих і, навпаки, не залишається байдужим до тяжкого життя, нещастя простого люду. Водночас Самовидець нагадує читачеві, що тільки в перші два десятиріччя нижчі шари українського народу час від часу брали гору над «значними», особливо за гетьманування Хмельницького і Брюховецького. У наступні десятиріччя з голотою нещадно розправлялись, її висилали далеко за межі України, використовували як військову силу.

Самовидець проти міжусобиць, його суспільним ідеалом є спокій. Тому він засуджує тих, хто розв'язує кровопролитні війни, спустошує землі, мордує невинних людей. Багато місця в своїй праці він відводить зруйнованим і спаленим містам, козацьким міжусобицям, татарським нападам, через що Правобережна «Україна стала пуста» (1675 р.).

Конкретніше Самовидець виявляє свої погляди, розповідаючи про певні історичні події та про окремих діячів.

Тема визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування на Україні під керівництвом Б. Хмельницького є центральною в усіх українських літописах другої половини XVII—XVIII ст. Цьому ж періодові історії українського народу відведено основне місце і в літопису Самовидця — першому історичному творові, що так широко відобразив діяльність Хмельницького та його наступників. Відомо, що козацькі літописи були породжені саме добою, пов'язаною з іменем великого гетьмана.

Літописи XVII ст., хоч і дуже скупі та нечисленні, все-таки є безпосередніми записами сучасників, вони були основним джерелом і фактичним фундаментом усіх наступних літописних праць і таким чином започаткували літописну традицію про історичну постать Хмельницького. У всіх літописних працях XVII—XVIII ст. відображення постаті гетьмана займає центральне місце, через те ще ціннішою є праця Самовидця — один із найдавніших творів про Хмельницького.

Цей літопис характерний відносно правдивим відображенням загальної панорами історичних подій, що відбувались на Україні в другій половині XVII ст. Але вже першим дослідникам літопису впала в вічі відсутність прямої оцінки автором історичних діячів і видатних подій, зокрема незрозуміле ставлення літописця до особи Б. Хмельницького¹.

Особі гетьмана, його історичним вчинкам літописець присвячує багато сторінок, однак ніде не виявляє прямого ставлення до постаті Хмельницького, якщо не зважати на два натяки, до того ж один позитивний, а другий відверто осудливий². Частина дослідників, за традицією давньої літератури, не робить літопис Самовидця винятком і твердить, що автор літопису позитивно ставиться до Хмельницького. Передусім вони підкреслюють сам факт звернення автора саме до періоду історії українського народу, міцно пов'язаного з діяльністю Б. Хмельницького³. Свою працю Самовидець починає розповіддю про діяльність гетьмана, який був «козак ростропний в ділах козацких воєнних, и у писмі біглий»⁴. Це, безперечно, підтверджує, що літописець добре розумів значення й важливість цієї доби в історичній долі українського народу та місце й заслуги Б. Хмельницького, однак свою оцінку приховує і не виявляє її. Блискучі перемоги Хмельницького над польсько-шляхетським військом, військовий талант, глибокий розум гетьмана, вибух величезної народної сили, прояви героїзму, патріотизму і т. ін. не хвилюють літописця, не викликають жодних емоцій, не доходять до його серця, як це, звичайно, видно майже в усій іншій літературі про Хмельницького, навіть у чужоземній та у свідченнях відвертих противників гетьмана.

Причиною, що спонукала Хмельницького виступити зі зброєю, Самовидець традиційно називає пограбування Чаплинського хутора Хмельницького Суботова, що, за літописцем, є незаконним актом, та викрадення королівських листів у Ілляша. Отже, повстання Хмельницького є законним, воно дозволене самим королем. За Самовидцем виходить, що Хмельницький, виступивши проти польської шляхти, керувався лише мотивами особистої кривди. Звичайно, цей фактор відіграв свою роль, проте автор не побачив, як гетьман особисті інтереси поєднував із загальним настроєм усього народу, хоч він і твердить, що навколо гетьмана «почалися купити в полки не толко тіє, которіє козаками бивали, але хто нігди козачтва не знал»⁵.

Однією з причин перемог Хмельницького над шляхетською Польщею Самовидець вважає союз гетьмана з кримським ханом. За це він дорікає не тільки Хмельницькому, що той «звляца з таким поганином і ворогом віри христинської збратавшися»⁶, а й усім

¹ О. Левицкий, Опыт исследования..., стор. 71—74.

² Літопис Самовидця, стор. 47, 56.

³ Микола Петровський, Нариси історії України — стор. 96—98.

⁴ Літопис Самовидця, стор. 47.

⁵ Там же, стор. 51—52.

⁶ Там же, стор. 59.

іншим гетьманам, які брали в спільники мусульман. Він за будь-якої нагоди не забуває підкреслити, як дорого платять українські гетьмани за такий союз, віддаючи на винищення ордам десятки населених пунктів України.

Після розгрому польсько-шляхетського війська під Пилявцями Хмельницький мав перед собою відкриту дорогу і дійшов до Львова. Татарські орди несли горе всій Західній Україні, зокрема Поділля, Волині. «И хто может зраховати так неошачованную шкоду в людех, що орди позабирали, а маетности козаки побрали, бо в тот час не било милосердія межи народом людским. Не тил жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда была»¹.

Переговори в Переяславі з королівським урядом 1649 р., за Самовидцем, закінчилися тим, що Хмельницький одержав «привілей» на «вольності», атрибути гетьманської влади і пообіцяв не робити жодних ворожих кроків проти Польщі. На думку Самовидця, блискучі військові перемоги і особливо похвали чужоземних послів спричинилися до того, що в Хмельницького запаморочилась голова і появилась зарозумілість, а це нібито вплинуло на дальший хід його політики в бік ще більш непримиренного ставлення до королівського уряду, бо гетьман, «слушної згоди з монархою полским, як з паном своїм не чинил»². Насправді ж непримиренну політику до польської шляхти зайняли широкі народні маси, що було головною причиною небаченого розмаху боротьби, і Хмельницький, добре розуміючи це, виражав їхню волю. Та й після смерті Хмельницького посполиті, козаки, вибираючи нового гетьмана, бажали «жебы тая слава была, же Хмельницькій гетманом»³.

У літопису Самовидця глухо відбито справжні гасла Хмельницького: «жебы при стародавних волностях своїх козацких зоставати», і підкреслено, що після перемог козацьких військ «зараз по усіх землях слава козацкая и Хмельницького пойшла, же монахи разніе отзивалися з приязною и подарки присилали» (1649 р.). Однак літописець не говорить про соціальні й широкі державні здобутки перших років національно-визвольної війни, радощі визволення рідної землі тощо. Малоймовірно, щоб усього цього не бачив очевидець подій. Можливо, він дивився на все це очима людини 70-х років.

Поряд з інформацією про триумфальні перемоги Хмельницького над польсько-шляхетським військом за перший рік боротьби Самовидець визнає, що польсько-шляхетська армія була розбита, і тут же заявляє, що лише завдяки м'якосердості Хмельницького польський король не потрапив до неволі. Насправді ж зрадницьку роль під Зборовом відіграв кримський хан, який був підкуплений королем і не бажав, щоб Ян Казімір потрапив до рук Хмельницького.

¹ Літопис Самовидця, стор. 53—54.

² Там же, стор. 56.

³ Там же, стор. 75.

Самовидець навіть похвалив за це гетьмана, бо Хмельницький не допустив, «жеби міл ся достати монарха християнській в руки и в неволю бісурманскую»¹. Отже, літописець зображує гетьмана й далі відданим польському королеві.

Темними фарбами змальовується похід Хмельницького разом з ордами в Молдавію, як спустошення християнського краю на користь бусурманам.

Нарешті, Самовидець ще раз повторює свою думку про небезпеку союзу Хмельницького з кримським ханом, коли 1651 р. козацькі війська, хоч і «дали бой слушній войску королевському», були розгромлені під Берестечком. Дорікаючи Хмельницькому, Самовидець висловлюється так: «Аже нестатечная приязнь вовку з бараном»².

Козацьке військо відступило під Білу Церкву, і Хмельницький «не звонтпил: дал добрій бой» польському і литовському військам, хоч і довелось гетьманові на важких умовах підписувати Білоцерківський мир. Так і далі розповідає Самовидець про Хмельницького³.

Навіть смерть Хмельницького не вразила літописця так, як, скажімо, Величка чи Граб'янку. Він коротко, без співчуття і похвал пише, що Хмельницький, будучи хворим, помер у Чигирині, однак додає, що на похоронах «множество народа, а наиболее людей войсковых было»⁴.

Окремі дослідники літопису Самовидця вважають, що нібито навмисне перебільшення, применшення або замовчування автором певних історичних фактів свідчить про його прихильне ставлення до гетьмана, вони вважають, що з цією метою літописець довільно збільшує кількість полонених ворожої армії і, навпаки, зменшує втрати своїх військ, замовчує окремі поразки тощо⁵. Навряд чи такі твердження можна беззастережно брати до уваги. Адже авторові літопису не завжди була доступна військова статистика і не завжди він міг одержати правдиву інформацію.

Отже, з самого літопису випливає, що виразно прихильного ставлення до особи гетьмана в цій праці немає. Замість того є об'єктивна інформація, характеристика Хмельницького, яка відповідала поглядам автора, його настрою в 70-х роках XVII ст.

Як уже згадувалося, Самовидець за своєю холодно-об'єктивною, безпристрасною формою викладу приховує власне ставлення до видатних українських історичних діячів другої половини XVII ст.

Перші дослідники літопису, зокрема О. Левицький, зазначали, що Самовидець, будучи скупим на похвали, симпатизує лише двом своїм сучасникам — Якимові Сомкові та Іванові Сіркові, підкреслюючи їхню хоробрість⁶. Іншим же діячам автор не дає своєї оцінки або ж ставиться до них неприхильно. Ця думка Левицького стала

¹ Літопис Самовидця, стор. 58.

² Там же, стор. 60.

³ Там же, стор. 62.

⁴ Там же, стор. 75.

⁵ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 96—98.

⁶ О. Левицький, Опыт исследования..., стор. 34—35.

панівною в українській історіографії і повторювалась багатьма вченими. Справді, щодо оцінки Сомка, то вона хоч і дуже лаконічна, але позитивна, бо Сомко, «не щадячи здоровья своего, ишол з войском и добрим приводцею был»¹. Так само Самовидець відгукується і про смерть Сірка, пишучи, що 1680 р. «на Запорожю кошовий Іван Сірко, ватаг силній, помер»².

М. Петровський вважає, що літописець прихильно ставився й до інших історичних постатей³. Не знаходячи для свого твердження прямих аргументів, він вишукує побічні, маючи перед собою готову схему — симпатії та антипатії Р. Ракушки-Романовського. На думку Петровського, Самовидець прихильно ставився до наказного гетьмана Івана Золотаренка, оскільки був на його похороні в Корсуні 1655 р. і докладно цей похорон описав. Важко сказати, був присутній автор на цьому похороні з дружніх почуттів чи, можливо, з обов'язків служби і військового чину.

Ставлення автора літопису до Брюховецького М. Петровський ділить на неприхильне — до обрання Брюховецького гетьманом у Ніжині на чорній раді 1663 р. і прихильне — із 1663 р. і до смерті Брюховецького (1668 р.). Такий підхід до оцінки Самовидцем діяльності Брюховецького в Петровського пов'язаний з біографією Романа Ракушки-Романовського, який у гетьманському уряді обіймав високу посаду, а раніше був близьким до Сомка і групи «значних». До того ж Брюховецького «голота тиранско забили и замордовали» з дозволу Дорошенка⁴.

За твердженням М. Петровського, Самовидець прихильно ставився й до митрополита Й. Тукальського, до гетьмана М. Ханенка⁵, до стародубського полковника Семена Самойловича, тому що він помер «в літех молодих, але розуму старого»⁶, і ніжинського полковника І. Обидовського, який також передчасно помер «в літех молодих»⁷.

Аргументами позитивного ставлення Самовидця до Мазепи є, на думку М. Петровського, біографічні дані про гетьмана, які він наводить у літописі за 1687 р., коли військо «настановило гетманом бившого асаулу войскового Івана Мазепу, роду шляхетского, повиту Білоцерковского, старожитной шляхти українской и у войску значной»⁸.

Як видно, виявити прихильне, щире ставлення і симпатії Самовидця до історичних діячів, спираючись тільки на текст літопису, нелегко, а то й неможливо. Через те дослідники користуються допоміжними факторами — ставленням автора до суспільних класів, сусідніх монархів, заглиблюються в історичні події на Україні

¹ Літопис Самовидця, стор. 86.

² Там же, стор. 134.

³ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 98—108.

⁴ Літопис Самовидця, стор. 105.

⁵ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 104—105.

⁶ Літопис Самовидця, стор. 141.

⁷ Там же, стор. 165.

⁸ Там же, стор. 146.

другої половини XVII ст., враховують стосунки між самими гетьманами, симпатіями і антипатіями Романа Ракушки-Романовського тощо.

Значно легше простежити в літопису за неприхильними, негативними оцінками історичних діячів, за антипатіями автора літопису. Щодо цього він виявився щедрішим, глибше розкрив свої суспільні й політичні погляди. Це впадає в око всім дослідникам літопису Самовидця. Яскравим з цього приводу може бути уривок на початкових сторінках літопису, в якому розповідається про військову поразку Чернігівського полку, очолюваного М. Небабою у війні 1651 р. з литовськими військами. Козацькі війська «зоставали безпечне, болшей бавячися пянством, аніжели осторожностію, розуміючи, же юже незвитяжними zostали... А где дала сторожа знати, же войско литовское переправується през Дніпр, старшій козацкій Небаба, полковник черніговскій, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято»¹. Хоч насправді Небаба в цьому бою проявив неабиякий героїзм, навіть бився, будучи безруким².

Підкреслено неприхильно розповідає Самовидець про гетьманування Івана Виговського, змальовує його як прибічника Польщі. Навіть гетьманську булаву він одержав, підкупивши російського урядовця Хитрово «так словами лестивими, яко и подарунками уконтентовавши, до того повернул, же оному гетманство потвердил в Переясловлю, любо на тое войско и не позволяю»³. У таких тонах і далі Самовидець розповідає про Виговського.

Не задовольняє Самовидця й діяльність ніжинського полковника Василя Золотаренка, який, бажаючи бути гетьманом, деякий час ворогував з гетьманом Якимом Сомком. До останнього, як уже згадувалось, літописець виявляв свої симпатії. Намагаючись здобути булаву, Золотаренко «яко *простак*, а маючися добре, не жалуючи, кожного даровал, а Сомка гетмана, яко могучи удавал и на Москву описовал, за которим его уданням оба zostали у великом подозріню и неласце на Москві» і т. д.⁴

Елементи неприхильного ставлення є і в оповіданні про гетьмана П. Тетерю, який Ю. Хмельницького, Г. Гуляницького та Й. Тукальського, що могли бути його конкурентами, передав польському королеві. Усі вони були ув'язнені, а 1664 р., за твердженням Самовидця, «уся Україна противко нему бунтується»⁵. Засуджує Самовидець і вчинки овруцького полковника Децика, бо 1665 р. «гултій

¹ Літопис Самовидця, стор. 61.

² S. O s w i ę c i m, Stanisława Oświęcimsa dyaryusz 1643—1651, Krakow, 1907, стор. 348—349.

³ Літопис Самовидця, стор. 77.

⁴ Там же, стор. 88.

⁵ Там же, стор. 96.

ніякійсь Децик усе Поліся спустошив, але и того у Ніжині взято до вязеня и згинул»¹. Насправді Децик робив спробу виступу проти І. Брюховецького. Багато уваги Самовидець приділяє гетьмануванню Петра Дорошенка, прибічника Туреччини. Він підкреслює, що Дорошенко весь час боявся втратити булаву, що це був хитрий гетьман. Він засуджує його єднання з турками, яке принесло українському народові багато страждань і лиха. Наприклад, розповідаючи про захоплення турками 1672 р. Кам'янця-Подільського, літописець твердить, що в цьому місті турки не тільки знищили його мешканців, а й «образи божіе, беручи з костелов и церквей, по улицах мощено, по болотах, по которих турчин вехал в Камянец и его подданній незбожній Дорошенко гетман. Не заболіло его сердце такого безчестія образов божіих задля своего нещасливого дочасного гетманства»².

Нотки неприхильності в літопису можна вловити й щодо Суховія, ставленника кримського хана, бо татари шукали кандидатуру на запорізького гетьмана «пробіглца», і ним виявився писар Суховієнко³.

Явно неприхильне, навіть вороже ставлення виявляє Самовидець до гетьмана Д. Многогрішного. Він до дрібниць вибирав усі його провини та «гріхи» й докладно їх описав. Автор звинувачує Многогрішного в смерті Брюховецького, у підступному здобутті гетьманської булави: «себі гетманства жичачій, назбирал компанії з литви, ляхов и иних немало, жеби оному зичливими били, и избравши усю старшину поблиз себе задніпрскую до Новгородка, и приказал оним, жеби собі цалого гетмана настановали»⁴. Коли ж його задуми здійснювалися, то він відмовлявся від булави «як старая дівка хорошого жениха, бо того сам потребовал и позволился на тое, которому и присягу виконали на послушенство»⁵. Вершиною зневажливого ставлення Самовидця до Многогрішного є оповідання про анафему, накладену на гетьмана царгородським патріархом, однак гетьман, твердить Самовидець, «в пиху вознесшися, легце себі тое поважил, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Бог скарал, же спадши з ганку, шию был зломал, же час немалій не могл говорити, що, пришовши до здоровья, не хотіл ся упамятати, що напотом оному нагородилось зле»⁶. Насправді анафема патріарха тривожила Многогрішного, і він навіть домігся зняття її та одержання благословенної патріаршої грамоти⁷.

Нарешті, на закінчення оповідання про Многогрішного автор літопису твердить, що кінець гетьманства був для нього трагічним,

¹ Літопис Самовидця, стор. 99.

² Там же, стор. 114.

³ Там же, стор. 106.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 110.

⁷ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 115.

як і слід було сподіватися. Многогрішного після скинення з гетьманства «на Москву припровадивши, давали на питку, тоєст катови до рук пробовати, а як проважено в город, то многіє стрічи были и на оного пліовали»¹.

Не приховував Самовидець своєї різкої оцінки і зневажливого ставлення до гетьмана Івана Самойловича і його синів Якова та Григорія.

Як уже згадувалось, цю частину праці Самовидець писав водночас з подіями, що відбувалися. Тим-то про перші роки гетьманування Самойловича він пише досить обережно і стримано. Однак і тут він підкреслює відсутність військових здібностей у гетьмана та невдоволення гетьманством Самойловича, як і його синами, що захопили високі посади й наживали собі великі маєтки, завели різні податки, звисока ставились до людей.

І лише після того, як Самойлович був скинений з гетьманства, Самовидець не пошкодував темних фарб для повного відтворення його характеру. «Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбагатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшол из жадною палицею; также и духовенство священници, хочай би який значний, мусіл стояти непокрытою головою... А будучи сам поповичом, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті — так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет. А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціє великіє, зотяговал людей кормленієм,— барзо на людей трудность великая била от великих вимислов — не могл насититися скарбами. И щось противко монархов наших московских хотіл почати, бо и в поході с тими великими войсками на Крим незичливість его постережена, же не йшол просто на Крим, але по степах блудил, и повідают, же з умислу казал степ палити своїм зичливым, жеби тим отмовитися, же не можна до Криму ити задля конского корму. Также и прошлой войны за своею незичливостю Чигирин утратил и людей воених много запропастил, которих мало жаловал; а то для того, жебы его панство с синами ширилося, которіє не полковниками, але панами називалися, о жадной юж переміні панства своего не мишляючи,—а то надію маючи на ляд грошовий зотяговий и на велікіє скарби зобраніє і т. д.»² Самовидцева характеристика Самойловича була прийнята українською історіографією XVIII і наступних сторіч³.

Елементи негативної характеристики в літописі можна знайти і в оповіданнях про ніжинського протопопа М. Филімоновича

¹ Літопис Самовидця, стор. 113.

² Там же, стор. 144—145.

³ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 118—119.

(Мефтодія), який разом із Золотаренком писав доноси на Сомка¹, а також у зображенні Дорошенкового полковника О. Гоголя².

Зовсім приховує Самовидець своє ставлення до Ю. Хмельницького і С. Палія, хоч першому відведено чимало місця в літопису.

Дослідники літопису слушно підкреслюють, що Самовидець сміливо змалював у негативному плані тільки тих історичних діячів, які вже зійшли з історичної сцени і не були для нього страшні³.

Однією з центральних тем українських літописів XVII—XVIII ст. є стосунки України з сусідніми державами і навіть віддаленими народами Європи та Азії. У XVII ст. з історією України безпосередньо пов'язана історія Польщі, Росії, Білорусії, Кримського ханства, Туреччини і Молдавії. Стосунки України з Росією, Польщею, Кримським ханством і Туреччиною широко відображені в праці Самовидця. До певної міри може здатися дивним досить широке відбиття в літопису Самовидця подій, що відбувалися в таких віддалених країнах, як Швеція, Курляндія, Лівонія, Австрія, Угорщина, Сербія, Туреччина, Пруссія, Голландія та ін. Адже автор літопису, за твердженням дослідників, не здобув певної освіти і, мабуть, не бував у багатьох із згаданих ним країн. І все ж він знав тогочасну політичну географію Європи та стосунки між державами й народами. До речі, Самовидець понад 70 разів вживає термін «Україна», «уся Україна», добре знає й географію України.

Історію українського народу Самовидець зображує в тісному зв'язку з історією Речі Посполитої, яка в середині XVII ст. була однією з наймогутніших держав Європи.

Самовидець інколи досить виразно симпатизує сильній королівській владі. На окремих сторінках літопису він уболіває за короля, коли той, наприклад, під Зборовом міг потрапити до неволі⁴, щиро відгукується про смерть Владислава IV⁵, висловлює невдоволення Хмельницьким, що той 1649 р. не бажав миритися з польським королем⁶. Взагалі про королювання Владислава IV українська історіографія XVII і XVIII ст. відгукується в цілому прихильно, зазначаючи, очевидно, впливу польських істориків, які твердили про так званий «золотий вік».

Схвально пише Самовидець і про київського воєводу, українського магната Адама Киселя, називаючи його «благочестивим паном», згадує і про пограбування його татарами 1651 р. та ін.⁷

Водночас Самовидець виявляє своє вороже ставлення до польських панів, магнатів, особливо тих, що мали на Україні величезні маєтки. Ці пани, за Самовидцем, самі не мешкали на Україні, а тому

¹ Літопис Самовидця, стор. 84—85.

² Там же, стор. 118.

³ М. Грушевський, Самовидець Руїни..., стор. 179.

⁴ Літопис Самовидця, стор. 58.

⁵ Там же, стор. 54.

⁶ Там же, стор. 56.

⁷ Там же, стор. 59.

и маєтками своїми не управляли, видаючи їх орендарям, переважно євреям, які чинили різні кривди народам.

Не раз Самовидець засуджує польських сенаторів, які виступали проти короля, не слухали його. Вороже ставиться він і до польських єзуїтів, які вели підступну колонізаторську політику щодо українського народу. Однак його осуд єзуїтів має загальний характер і стосується переважно заборони православної віри, українських шкіл тощо.

Самовидець неодноразово обурюється поведінкою шляхетських військ, бо вони, «стоячи на Україні на зимовлі, велику кривду, албо біду людем чинили ведлуг свого звичаю жолнірського так в обтяженію здирством, яко теж и почасті тих людей, що в козацтві zostавали и о смерть приправовали»¹. Засуджує він політику київського воєводи Я. Тишкевича, який переслідував українські школи і православну віру².

Отже, у літопису немає загальної оцінки політики Речі Посполитої щодо України, хоч причин для приховання поглядів автора літопису в цьому випадку не було жодних.

Багато сторінок літопису присвячено українсько-російським історичним і політичним стосункам другої половини XVII ст. О. Левицький та інші вчені, передусім на основі титулування автором російських царів («его царское величество», «его царское пресвітлое величество всея Росії самодержец» і под.), а також ґрунтуючись на твердженні літописця про видатну історичну подію — Переяславську раду 1654 р., що «по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил», і «немалая радость межи народом стала», зробили висновок, що літописець прихильно ставився до Росії і російських царів³.

А втім ставлення Самовидця і до Росії також конкретне, часто приховане і не завжди виразне. Передусім Самовидець надто симпатизує московському цареві Федорові. В оповіданні за 1682 р. про його смерть він пише: «Государ цар московській и всея Росії Феодор Алексіевич помер с жалем усеґо християнства в молодих літах, которій великую любов до нашого народу мїл, бо и набоженства на Москві нашим напївом по церквах и по монастирах отправовати приказал, и одєжу московскую отмінено, але понашому носити дозволил»⁴.

Співчуває Самовидець і московському патріархові Никону, якого 1667 р. було засуджено, оскільки, твердить літописець, «жадной ереси на патриярху не показалось, тилко з ненавести тое учинили бояре»⁵.

На думку М. Петровського, Самовидець виявляє своє неприхильне ставлення до Петра I за його роль ката⁶, що на Україні в усі

¹ Літопис Самовидця, стор. 63.

² Там же, стор. 51.

³ О. Левицький, Опыт исследования..., стор. 68.

⁴ Літопис Самовидця, стор. 135.

⁵ Там же, стор. 103.

⁶ Там же, стор. 162.

часи було гидким факхом, а також до В. Голіцина і В. Шереметьєва¹. Однак два останні приклади не переконливі.

В окремих місцях літопису Самовидець досить обережно висловлює своє невдоволення політикою царизму щодо України, зокрема в розповіді про 1667 р., коли посланці Брюховецького скаржились у Москві на кривди воевод і не одержали відповіді: «Также и посланці гетмана Брюховецкого частіе на Москві бывали в кривдах от воевод, застающих по городах, от которых люде поносили, на що жадного респонсу не одержовал, а найбільше як был подписок с канцелярії Мокрієвич и Карбанович, тіє знати дали, же козаки юже ні защо, и якоби ляхом вскорі Україну отдадут»².

Загальне обурення і бунти спалахнули на Україні, тільки-но російські воеводи «людей тяглих повернули в послуженство», почали збирати «подачку» і стали забороняти переходити в козацтво, бо за давньою традицією «на Запорожже волно ити в козацтво так козакові, яко теж и мешанину, там того не постерігают» (1667 р.).

На основі ряду документів М. Петровський переконливо трактує часто вживані в літопису вислови «его царское величество» і подібні, вбачаючи в них звичайну термінологію титулування, вживання якої літописцем не може свідчити про його прихильне ставлення до царів³.

Отже, у літопису Самовидця немає якогось загального ставлення до російських царів, бояр, воевод і духовенства. Його оцінки тих чи інших подій і явищ з історії українсько-російських стосунків є безпосередніми і конкретними.

Легко збагнути оцінку Самовидцем політики Кримського ханства і Туреччини щодо України. Вона в усіх випадках є негативною і ґрунтується, зокрема, на релігійних переконаннях автора.

Самовидець засуджує напади турецько-татарських орд на молдавські землі, приязно ставлячись до одновірної Молдавії.

Він також з радістю згадує окремі випадки, коли австрійські й венеціанські війська завдавали поразки турецько-татарським військам, разом з тим він неприязно ставиться до австрійських єзуїтів.

Отже, автор літопису виявляв досить велику зацікавленість політичними та іншими зв'язками рідної йому України з сусідніми країнами. Ця обставина, безсумнівно, збільшує цінність літопису Самовидця як історичного джерела.

Літопис Самовидця помітно вплинув на дальший розвиток української історіографії. Глибокі сліди цього впливу особливо помітні в багатьох літописних працях XVIII ст. Літопис Самовидця, наприклад, є істотним джерелом праці Граб'янки,

¹ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 131.

² Літопис Самовидця, стор. 103.

³ Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 129.

зокрема її другої частини, у якій зображені історичні події після 1667 р., прямо чи посередньо — праці С. Величка.

Літопис Самовидця в пізніших списках був органічно вплетений в інший відомий твір XVIII ст. «Короткий опис Малоросії», з додатком кількох сторінок, що мали доповнити українську історію перед 1648 р., і закінчення, у якому події літопису Самовидця продовжено з 1703 по 1734 р. До того ж і сам цей твір взагалі був написаний на підставі літопису Самовидця.

На його основі або ж «Короткого опису Малоросії» були складені і компілятивні праці Я. Лизогуба та В. Рубана. Один з останніх українських істориків-компіляторів XVIII ст. О. Рігельман майже весь текст літопису Самовидця переніс до своєї праці, переклавши його російською мовою, знав його й автор «Истории руссов».

Різними шляхами літопис Самовидця сприяв розвитку окремих історіографічних творів за кордоном. «Короткий опис Малоросії» послужив німецькому історикові Шереру як одне з головних джерел його праці про Україну, а також історикові Гаммеру — про Туреччину. Усе це пояснюється тим, що літопис Самовидця був написаний сучасником подій, і в ньому є, крім української історії, сторінки, присвячені подіям в інших країнах, передусім у Польщі й Росії. Через те цю працю як історичне джерело охоче використовували російські, білоруські, польські та інші історики.

У XIX ст. літопис Самовидця широко використовували майже всі українські історики, що досліджували надзвичайно багату на події історію України другої половини XVII ст. Це зумовлене значною мірою тим, що в першій половині XIX ст. ще не були опубліковані достовірніші за літописи історичні документи. До того ж літописи давали зв'язний суцільний виклад подій про Україну.

Після того, як 1846 р. літопис Самовидця був опублікований, про нього з'явилися окремі дослідження, а історичні праці містили посилання на це джерело.

«Надзвичайно важливою» і «дорогоцінною», «однією з найцінніших історичних пам'яток» української історіографії XVII ст., «кращим оригінальним» українським літописом, «об'єктивною і безпристрасною» називали цю пам'ятку О. Бодяньський, М. Максимович і О. Левицький.

Подібну оцінку літопису дають у своїх працях також інші вчені, зокрема М. Костомаров, В. Антонович, Д. Багалій, М. Петровський та ін.

Особливо вплив літопису Самовидця позначився на історичних поглядах його популяризатора П. Куліша, який сприйняв думки автора про історичні події на Україні в другій половині XVII ст., його оцінки козацьких низів та інших шарів українського суспільства.

У своїх працях Куліш посилався на літопис Самовидця як на пам'ятку, що «не має нічого рівного собі серед україн-

ських джерел», а сторінки літопису про події на Україні 1663 р. послужили Кулішеві сюжетом для його роману «Чорна рада».

З літописом Самовидця був знайомий уже на початку своєї творчої діяльності Тарас Григорович Шевченко. За його власним свідченням, він «літописи напам'ять» знав, і «оживала його душа», коли перечитував їх. Після виходу в світ літопису Самовидця Шевченко разом з іншими літописами тримав його на своїй полиці.

Як достовірне і важливе історичне джерело літопис Самовидця використовували українські історики М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький, Д. Яворницький, Д. Багалій, І. Крип'якевич та ін., а також російські, білоруські, польські, молдавські.

Звертаються до праці Самовидця і сучасні українські історики.

Як видатну пам'ятку історії української літератури та української літературної мови літопис Самовидця високо оцінювали також українські філологи О. Огоновський, М. Петров, П. Житецький, М. Возняк, О. Білецький.

Заслужену оцінку українським літописам, зокрема й Самовидцевому, дав Іван Франко. Розглядаючи український літературний процес як безперервний і органічний, учений чітко визначив роль і місце літописів у розвитку нової української літератури, історіографії та суспільно-політичної думки на Україні ХІХ ст.

Як пам'ятку української літератури, давньоукраїнської мови і джерело історичних подій літопис Самовидця використовували і захоплювались ним українські письменники І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, Леся Українка, З. Тулуб, О. Довженко та ін.

Цікавою і важливою є думка Лесі Українки про українські літописи як першоджерела нової української літератури. З цього приводу в листі від 24 травня 1912 р. до А. Кримського вона писала: «Гнітить мене моя «необразованість» у рідній історії, себто, розуміється елементарні відомості я маю і дещо там читала, але **перводжерел** (авторське підкреслення.— *Я. Д.*) (літописів головню) зовсім мало коштувала і через те не знаю **стилю**, «пахощів» давніх епох, а на чужу інтерпретацію не покладаюсь. Мені здається, що якби я **сама** прочитала якусь там «Волинську літопись» чи «Самовидця», то я б там вчитала щось таке, чого мені **бракує** у сучасних істориків (не виключаючи і Грушевського), а потім може й сказала б щось таке, чого ще не казали інші наші поети»¹.

Все це свідчить про великий вплив літопису Самовидця на дальший розвиток української історіографії та важливе значення його як пам'ятки української літератури й мови.

* * *

В основу цієї публікації покладено список Іскрицького. Звіряючи видання О. Левицького з списком Іскрицького, майже на кожній

¹ Леся Українка. Твори, в п'яти томах, т. V. К., 1956, стор. 618.

сторінці друкованої книжки знаходимо по кілька помилок, неправильне прочитання тексту, пропуски окремих слів.

Текст цього видання звірявся з списками Іскрицького¹, Козельського і нововиявленим списком М. Судієнка. Всі вони зберігаються в Центральній науковій бібліотечі Академії наук УРСР у Києві (шифр Іскрицького — 3866, Козельського — 3862, Судієнка — 156 (54)). Найповнішими є списки Іскрицького і Судієнка.

Список останнього у 40-х роках ХІХ ст., очевидно, належав М. Писареву. Тоді ж з нього була зроблена копія для Є. Болховітінова, а з них — копія для М. Юзефовича. Список Юзефовича зараз невідомий. Крім того, текст нашого видання звірявся з публікацією О. Бодяньського. У підрядкових примітках наводимо уривки, словосполучення, слова та інші текстуальні відхилення, які зустрічаються в різних списках і виданнях, а також окремі власні назви, які є лише в праці Рігельмана і в літопису Граб'янки.

Текст літопису друкується за орфографією списку Іскрицького. Проте у передачі окремих літер рукопису зроблено заміни, що не порушують орфографії оригіналу.

Оскільки в списку Іскрицького написання літер *ѣ* і *ь* важко розрізняється, особливо у самого Іскрицького, в нашому виданні наприкінці слів після твердих приголосних відповідну графему випущено (*козакъ* — *козак*, *часъ* — *час*, *Іванъ* — *Іван* і под.).

Випущено відповідну графему і в словах типу: *посланець[ь]*, *внївец[ь]*, *паламар[ь]*, — а також у дієслівних закінченнях: *ходит[ь]*, *дарують[ь]*, *мають[ь]*, *стоїть[ь]* тощо. У різних тогочасних, як і в сучасних, говорах української мови подібні слова вимовлялися м'яко або твердо — залежно від місця народження мовця. Тому давня традиція вживання *ѣ* і *ь* порушувалася і написання цих графем чітко не розрізнялося.

У словах з м'яким приголосним основи (*день*, *прияць*, *король*, *смерть*, *жаль*, *Русь*, *осїнь*, *князь* та ін.) у рукописному тексті наприкінці могло стояти кілька графем — *ь*, *ѣ* та ін. Та оскільки в усіх діалектах української мови відповідні приголосні вимовляються м'яко, а сам літописець відмінює ці слова за м'якою відміною, у нашому виданні наприкінці подібних слів поставлено *ь*. Не позначено м'якості у слові *есть*, тому що літери *ст* у рукописах є виносними, а після них немає ніякого знака, який позначав би їх м'якість чи твердість. Всередині слів графема *ѣ* та *ь* передаються через *ѣ*.

Літера *ѣ* у рукописах, як правило, відповідає сучасному *і*, передається вона курсивним *і*. В окремих випадках вимова *ѣ* також залежала від місця народження читача.

Десятиричне «і» (у рукописах виступає звичайно перед «й») та йотованим голосним: *великій*, *скарбніе*, *Гамалію*) передається сучасним «і». Цією ж літерою позначається графема *ј* на початку слова: *Јван* — *Іван* (можливо, *Йван*), *јншими* — *іншими*, *јмя* — *імя*.

¹ Список Іскрицького переписаний чотирма руками. Основну частину тексту переписав сам Петро Іскрицький.

Над літерою *й* у списку Іскрицького дуже часто пропускається титла, особливо у словах *воина, воиско*. У нашому виданні ця літера передається як *й*.

Проривний звук *г* у рукописних списках передається латинським *g* або сполукою *kg*. У цій публікації сполука *kg* зберігається, а замість *g* уживається *г*: *кгрунтов, срокго, гвалтом, венгерскго*.

У рукописних текстах Самовидця вперше виявлено послідовне вживання йотованого *i*¹. У списку Іскрицького воно позначається як *и*, у списку Козельського — *и* та *и*. У нашому виданні ці літери передаються сучасним *ї*.

Літери *ш, х* замінено відповідними літерами сучасного українського алфавіту — *о, кс*; *ѳ* — літерою *Ф* у слові Федір.

У решті випадків ми відтворюємо написання за орфографією рукопису Іскрицького: *был, ходил, Глвов, полков, подишол, где, albo, его, людех, кгда, померл*. Таке написання пояснюється тим, що алфавітна система давньоукраїнської літературної мови, як і інших мов, не відповідала звуковій. Тому таке слово, як *козацькіе*, могло читатися: *козацькі, козацькіі, козацькіе, козацькі, казацькі, кузацькі*; або *козацькое* — як *козацьке, козаков* — як *козаків* і т. д.

Велика літера вживається відповідно до сучасного правопису (з окремими винятками).

Титла розкриті в таких словах: бл[а]гословеніе, Б[о]городици, Б[о]городици, в[е]личество, в[е]лїи[ч]ества, г[о]суд[д]ар, г[о]судар, г[о]сп[о]д[а]р, г[о]сп[о]д[ь] б[о]г, г[о]сп[о]ди Іс[х]усе, д[у]ха, еп[ис]коп, кн[я]зь, м[е]не, м[и]л[о]сть, м[и]л[о]сти, м[і]сяць, м[о]н[а]стир, н[а]ши, п[а]н, пр[е]ч[ис]тими, п[о]ст, с[и]н, св[я]тих, св[я]тої, Х[ри]ст[о]ва, Х[ри]стом, Х[ри]ст[о]вом, х[ри]стіянство, хр[и]стіянство, ц[а]р і в похідних від них. Зрідка в цих словах титли не було.

Пунктуацію наближено до сучасного українського правопису, зокрема введено крапку, риску і двокрапку.

Одна сторінка рукопису Іскрицького (у нашому виданні — 117) помилково переписана дослівно двічі і згодом кимсь перекреслена. Вона переконливо свідчить, що Іскрицький певною мірою довільно вживав окремі літери, виносні графеми, навіть змінював граматичні форми: *Дмитриевич — Дмитріевич, Иваном Самойловичом — Иваном Саму[й]ловичом, Крилов — Крилув, містечки — містечка, оных — оних, оних — оных, жеби — жебы, к — ку, Богуславе — Богославле, увойшол — увоишол, лисянци — лисянці, пойшол — пошол, Задніпра — Задніпра, подтянули — подтягнули, варуючися — варюючися, воиска — войска* і под.

Очевидно, таке траплялося і в інших переписувачів.

Список М. Судієнка переписаний чітким скорописом кінця XVIII—початку XIX ст., всі літери виразні, у тому числі й *ѣ* і *ѳ*. У виданні Бодяньського зрідка позначається наголос.

¹ Я. І. Дзира. Про відтворення тексту історичних джерел.— «Український історичний журнал», 1970, № 3.

У літописних списках службові слова з повнозначними частинами мови пишуться, як правило, разом (*скозаками, зоними, погородах, постарому*). У нашому виданні більшість таких слів написано окремо.

В зв'язку з тим, що описувані в літопису події та явища датуються за тодішнім народнообрядовим календарем, для полегшення користування джерелом сучасному читачеві подаємо тут короткий покажчик цих дат у переведенні на цифрове календарне датування XVII ст. старого стилю.

Різдво Христове (свята рождественські) — 28.XII; богоявлення господне (водохрещі) — 9. I; свята великодні (воскресіння Христове) припадають на неділю у проміжку 35 днів (не раніше 4. III і не пізніше 28. IV); св. Георгій — 26. IV; перенесення мощів св. Миколи Чудотворця — 12.V; св. Трійця — 50-й день по великодню; св. духа (сошествіє св. духа) — наступний день після св. Трійці; св. Петра і Павла — 2. VII; св. Ілля — 23.VII; спас (преображення господне) — 9.VIII; успіння пресвятої Богородиці — 18.VIII; різдво пресвятої Богородиці — 11.VIII; воздвиження чесного хреста — 17. IX; покрова — 4. X; св. Микола Чудотворець — 9. XII.

Пости: Пилипів піст (пушення Пилипового посту) — 18. XI — 27. XII; великий піст — 7 тижнів (49 днів) перед воскресінням Христа; Петрів піст (петрівка) — починається через тиждень після Трійці і триває до св. Петра і Павла; спасів піст (спасівка) перед успінням пресвятої Богородиці — 4. VIII — 18.VIII.

Неділі: великі м'ясниці — 2-й тиждень до великого посту; масляниці (запусна) — останній тиждень до великого посту; провідна неділя — 1-ша неділя після воскресіння Христа.

Всеїдні неділі (сідмиці): період різдв'яних свят — 28.XII — 7. I; сідмиця після неділі про Митаря і Фарисея — 24. I — 29. I; сідмиця великодня — 1-й тиждень після великодніх свят; сідмиця п'ятидесятниці (Трійці) — тиждень після св. Трійці.

Для полегшення користування джерелом додаються іменний та географічний покажчики, короткий словничок маловживаних слів, бібліографія праць про літопис, а також ілюстрації.

Перше радянське видання «Літопису Самовидця», яким відкривається наукова серія «Джерела з історії України», здійснене на основі сучасних наукових досягнень публікації історичних джерел, а також певного здобутку істориків і філологів у галузі дослідження літопису як видатної пам'ятки XVII ст. Видання «Літопису Самовидця» сприятиме дальшому розвитку історичної науки на Україні, а також допоможе глибшому вивченню давньої української літератури та історії мови.

Ярослав Дзира

ЛѢТОПИСЬ

САМОВИДЦА

О

ВОЙНАХЪ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКАГО

И

О МЕЖДОУСОБІЯХЪ, БЫВШИХЪ ВЪ МАЛОЙ РОССІИ

ПО ЕГО СМЕРТИ.

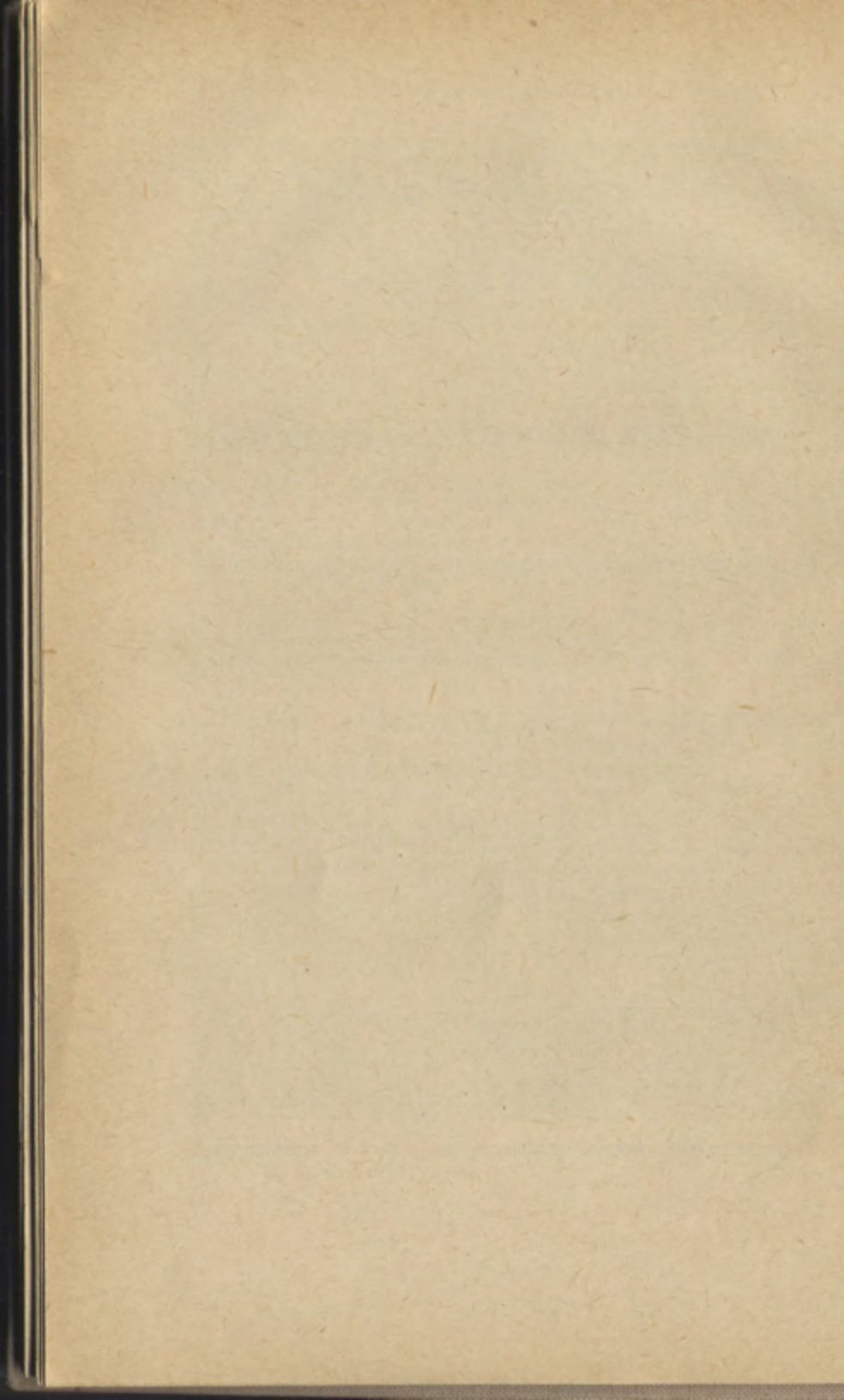
Доведена продолжителами до 1736 года

МОСКВА.

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ.

1846.

Титульна сторінка першого видання, здійсненого О. М. Бодянським.

О НАЧАЛ ВОЙНИ ХМЕЛНИЦКОГО *

Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение¹ и козаком² отягощение³. Тогда бо оным не хотячи⁴, чего не звикли были⁵ панщини робити, на службу замкову обернено, которих з листами⁶ и в городі⁷ до хондоження коней старостове⁸ держали, в дворах грубу, тоест печи палити, псов хондожити⁹, дворі змітати¹⁰ и до инших¹¹ незносных діл приставляли. Знову зась которіе зоставали козаками реестровимы, а над ними полковникове шляхта панове от¹² гетмана коронного насиланніе были, которіе б от їх волности¹³ бинамній не дбаючи, але яко могучи оных [с] мірали¹⁴, легце поважаючи. Плату, которая постановлена была на козаки от короля его милости и Речи посполитой по золотих тридцять на рок, тое на себе отбірали¹⁵, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки оббырали¹⁶ и настановляли¹⁷, але полковники, кого хотіли з своей руки, жебы оным зичливими¹⁸

* Сп. Я. Козельського починається словами: «Літописец избран о войнах, о наставленіи гетманов, о измени их по статях и прочіих ділах ниже слідується...». Сп. М. Судіенка і вид. Бодяньського: «Літописец о начал войны Хмельницкого».

¹ У сп. Козельського тут і скрізь далі немає літери «і». Замість неї послідовно вживається «и»: «православие гонение».

² Там же: «козакам».

³ Там же: «отягчение»; у вид. Бодяньського: «отмщєніє».

⁴ У сп. Козельського це місце наведено повніше: «тогда бо оним всякие волности отнято, от инних повиписовано, которие не хотячи...»

⁵ У сп. Козельського літера «ы» вживається рідко, переважно в закінченнях слів. Частіше «ы» зустрічається в сп. Судіенка і в вид. Бодяньського.

⁶ Там же: «листами».

⁷ Там же: «в дорозі».

⁸ Там же: «коней старостове хондожене».

⁹ Там же: «хондожити».

¹⁰ Там же: «зумітати».

¹¹ Там же: «и инних».

¹² Там же: замість «от» «їх и».

¹³ Там же: «которие о их волностях».

¹⁴ Там же: правильніше: «смирляли».

¹⁵ Там же: «отбирали».

¹⁶ Там же: «обирали», у вид. Бодяньського: «обірали».

¹⁷ У сп. Козельського: «наставляли».

¹⁸ Там же: «жичливими».

були. Також полковникове козаков до всякої домовой незвичайної роботи пристановляли¹, в поля зась поїшовши, любо якій козак достане у татар коня доброго, того отоймут, з Запорожжа² през³ поля дикіє з рарогом, раструбом⁴, орлом, албо с хортом козака бідного шлет в городи, кому подарок шлючи, якому панові⁵, не жалучи козака, хочай бы згинул, як не трудно от татар. Знову зась, хочай бы якого язика татарского поймали козаки, то з язиком татарским, на кого ласкав полковник, якого жолніра своего высилает до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляют. В городах зась от жидов тая была кривда, же неволно козакові⁶ в дому своем жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але и браги. Которіє зась на рибу хожували⁷ козаки за пороги, то на Кодаку на коммисара⁸ рибу десятую отбірали. А полковником особливо⁹ треба дати и сотникам, и асаулові¹⁰, и писареві, — аж до великого убозства козацтво прийшло¹¹, а болше шести тисячей¹² неповинно козаков быти. Хочай и син козацкій, тую ж панщину мусіл¹³ робити и плату давати, тое над козаками было.

Над посполством зась, любо во всем жили обфито в збожах, в бидлах¹⁴, в пасіках^{1*}, але однак¹⁵ чего не звикла была Україна терпіти, вимисли¹⁶ великіє были от старостов и от¹⁷ намісников, и жидов. Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко¹⁸ уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо¹⁹ любо и знали, толко²⁰ засліплени будучи подарками от старост и жидов арандарей²¹ же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут²² : з їх подданних выдравши, оним даруют, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не так²³ бы жаловал

¹ У сп. Козельського: «пристановлялы».

² Там же: «Запорожжа».

³ Там же: «чрез».

⁴ Там же: «яструбом».

^{5,6} У сп. Козельського в подібних закінченнях значно частіше вживається -ови: панови, козакови.

⁷ Там же: «хожували».

⁸ Там же: «комисара».

⁹ Там же: «отбірали. А полковникам особливо».

¹⁰ Там же: «асаулови».

¹¹ Там же: «пришло».

¹² Там же: «тисяч».

¹³ Там же: «мусил».

¹⁴ Там же: «бидлу».

¹⁵ Там же: як правило, «еднак», «едного».

¹⁶ У сп. Судієнка: «вымислили».

¹⁷ У сп. Козельського: «и їх».

¹⁸ Там же: «толко».

¹⁹ Там же: додано «ж».

²⁰ Там же: «тилко».

²¹ Там же: «арендарей».

²² Там же: немає «салом мажут», а «же с тих же по їх шкурі».

²³ Там же: «потом».

* 1*—23*; 24—180 — посилення на примітки в коментарі.

подданній его. А то леда шевлюга, леда жид¹ богатится, по килка цугов² коней справляє, вимишляючи чинши³ великіє, поволовщини⁴, дуди, осип, мірочки сухіє, з жорнов плату и инное⁵, отнимання фолварков⁶, — що натрапили на чоловіка одного⁷, у которого отняли пасіку, которая всеї землі⁸ Полскої начинила біди, а тим способом.

В Чигирині місті⁹ мешкал сотник Богдан Хмелницький, козак ростропній в ділах козацких военных, и у писмі біглий¹⁰, и часто у двора королевского в поселстві будучій. И под час бытности своєї с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим¹¹ королеві¹² его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблення¹³ челнов на море, мимо відомость гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот¹⁴ час у вишсьменованного Хмелницького подстаростій чигиринській¹⁵ Чаплинській, застаючий от Конецполского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищи Суботові¹⁶, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с¹⁷ подстаростим Хмелницкому. И Хмелницькій, видячи, же оног вічистіє добра оному кгвалтом видрано¹⁸, старался фортеlem, жебы тот привилей, данній от короля от¹⁹ его милости на роблення чолновное волное²⁰ козаком, достати, що и доказал^{2*}, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша²¹ Ормянчика²² переясловского и у оног вивідавшися²³ о схованню того привилея, упоївши оног,

¹ У сп. Козельського: «жит».

² Там же: «цугов».

³ Там же: «чинші».

⁴ Там же: «поволовщину».

⁵ Там же: немає «инное».

⁶ Там же: «отнимане фолварков, хуторов».

⁷ Там же: «человіка одного».

⁸ Там же: немає «землі».

⁹ У сп. Козельського у цьому місці вставлено: «яко виже ся наменило». Пояснюючи що примітку, слід нагадати, що в збірнику Козельського літопис Самовидця вміщений безпосередньо після уривку із літопису Граб'янки.

¹⁰ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «віжливій».

¹¹ У сп. Козельського: «Ілляш доброзичливим бил»; у сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «зичливій».

¹² Там же: «королеви».

¹³ Там же: «роблене».

¹⁴ Там же: «той».

¹⁵ Там же: «чигринский».

¹⁶ Там же: «Суботові».

¹⁷ У сп. Козельського тут і далі замість *с* вживається *з*; у сп. Судієнка — переважно *с*.

¹⁸ Там же: «взято».

¹⁹ Там же: немає «от».

²⁰ Там же: «роблене челнов волно».

²¹ Там же: «Ілляша».

²² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Ормянчина» без слова «переясловского».

²³ У сп. Козельського: «довідавшися».

ключ у п'яного узявши, послал свого посланця по тот привилей¹, даній от короля его милости Владислава Четвертого², которій оному и привізіл его посланец. И там³ з оним привилеем Хмелницькій за пороги поишел и козаком ознаймил, же на волности козацкіє мієт привилей короля его милости, до которого много войска козацкого⁴ почало ся горнути. А же на Запорожю⁵ зоставати не мог⁶ задля залогі⁷, которая на тот час с⁸ полковниками лядскими посполу з жолнірами зоставала, пошол⁹ на Низ ку мору, на поля, к Лиману, и там войско ку оному купилося¹⁰, утікаючи от полковников лядских. Которого Хмелницького полковникове послали¹¹ на тіє поля имати и розгромити, але оній тих посланних¹² лядских погромил¹³, а козацтво¹⁴ до оного пристало. И так Хмелницькій, видячи, же юже¹⁵ учинил задор з ляхами и своего набитку, албо кгрунтов, жалуючи, вислал своїх посланцов до хана кримского, чинячи з оними¹⁶ згоду и пріймуючи братерство, жеби ему помагали войска лядскіє зносити, що хан кримській з солтанами¹⁷ ордами¹⁸ з радостію на тоє позволив, и, приславши своїх означенних¹⁹ мурз до Хмелницького, межи собою присягу з обоіх сторон виконали на Низу, и зараз хан посилаєт з ордами великими Тугай бея до Хмелницького. З которою ордою Хмелницькій на Запороже²⁰ наступил, до которого все войско, зостающее на Запорожю, пристало и Хмелницького собі²¹ за старшого прийняли.

¹ У сп. Козельського: «той привилей».

² Там же: немає «Четвертого».

³ У сп. Судієнка: «И так».

⁴ У сп. Козельського: «коного войска».

⁵ Там же: «Запорожю».

⁶ Там же: «могл».

⁷ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: помилково «налоги».

⁸ У сп. Козельського: «з».

⁹ Там же: «пойшол».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «рушилось».

¹¹ У сп. Козельського: додано «своїх».

¹² Там же: «посланих».

¹³ Там же: «погромили».

¹⁴ У сп. Козельського і Судієнка зустрічається послідовно «козацтво».

¹⁵ У сп. Козельського: послідовно вживається «уже».

¹⁶ Там же: «ним».

¹⁷ У сп. Судієнка: «з солтаном».

¹⁸ У сп. Козельського: додано «и усіми ордами».

¹⁹ У сп. Козельського: «значних», у сп. Судієнка і в вид. Бодяньського цього слова немає.

²⁰ У сп. Козельського: «Запорожю».

²¹ У сп. Козельського і Судієнка: переважно «себі».

ВОЙНА САМАЯ

РОКУ 1648*

На початку того ж року¹, взявши відомість от комиссара² козацкого, панове гетманове так коронній Миколай³ Потоцкій, яко теж и полній Калиновскій, же юже купа немалая войска збралася на Запорожю, до Хмелницького приставши, зараз со⁴ всіми войсками коронними притягли на Україну до города Черкас^{3*}, и там отправуючи свята великодніє⁵ Воскресенія Христова⁶, усе войско козацкое с⁷ полковниками їх скупили и казали оним присягати⁸, же не маюг зрадити⁹ полковников своїх и до Хмелницького приставати. И так зараз по Воскресеніі Христовом гетманове коронній¹⁰ висилают войска немаліє водою Дніпром у чолнах, посадивши посполу з козаками и піхоту немецкую. А землю, полем посилает гетман Потоцкій сина своего Стефана з комиссаром¹¹ козацким, з которими войска коронного тисячей шесть, а козацкого з тими, що у чолнах поишли, еще при комиссару тисячей шесть, приказавши оним, жеби ишли просто на Запороже до Січи зносити¹² Хмелницького албо осадити его з войском. И сами гетманство¹³ з¹⁴ войсками коронними за ними втропи помалу ишли с тяжарами¹⁵ войсковими и піхотами¹⁶. Хмелницькій, узявши відомість о наступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже¹⁷ приходу їх, але переправившись з войсками татарскими немалими, на против пойшол войск коронних. И испоткавшись в полях, у урочища Жолтой Води¹⁸, там осадил каштеляничка Стефана Потоцкого и комиссара козацкого з войсками їх. А войска, которіє ишли Дніпром водою чолнами, минувши городи, не доходячи порогов, старшину¹⁹ застающую при них, и піхоту німецкую, в чолнах

*Тут і далі в сп. Козельського роки, числа позначаються літерами.

¹ У сп. Судієнка і вид. Бодяньського: немає «на початку того ж року».

² У сп. Козельського: «комисара».

³ Там же: «Николай».

⁴ Там же: «зо».

⁵ У сп. Судієнка і вид. Бодяньського: «великіє».

⁶ У сп. Козельського: «воскресение Христова».

⁷ Там же: «з».

⁸ Там же: «присягаты».

⁹ Там же: «іміють зрадити».

¹⁰ Там же: «короніє».

¹¹ Там же: «комисарем».

¹² У вид. Бодяньського: «зловити».

¹³ У сп. Козельського: правильно «гетманове».

¹⁴ Там же: немає «з».

¹⁵ Там же: «тяжиремы».

¹⁶ Там же: «піхотою».

¹⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає «на Запороже».

¹⁸ У праці О. Рігельмана «Летописное повествование» вказано точну дату — 8 травня. Нагадаємо, що Рігельман майже скрізь ставить точну дату.

¹⁹ У праці О. Рігельмана названо ім'я Барабаша, якого заколов Филон Держалій.

будучую, викололи и покидали в Дніпр ^{4*}. И послали своїх посланців до Хмелницького, по которих прислал Хмелницькій з ордою, и орда, на свої коні оных побравши, привезла на Жовтіє Води, где посполу того войска коронного доставали. Войска зась козацкіє, застаючіє при тих войсках коронних, видячи, же юж и тое войско, которое водою ишло, застаєт при Хмелницком и орді,— и тіє усї з войска коронного пристали до Хмелницького и до орди, и на тое ж войско почали быти ¹, где през килка дній без перестанку тая война тривала. И войско, осаженое ² будучи в степах, не могут витривати, рушило табором отголя ку Княжим Байраком оборонною рукою, уступаючи назад ку городом, але в том отході не пощастилося їм, бо, не допустивши оных до тих Княжих Байраков, почала орда с козаками табор їх розривати. А в тіє Княжіє Байраки запровадивши войско козацкое піхоту, покопали рови, до которих пришовши табур войска полского, змішалися, и там усе тое войско розбито, в неволю побрано татарскую, и каштелянича Стефана Потоцкого посполу с комиссаром ³ взято, которий в молодых літех на Запорожю живот свой скончил, бо Хмелницькій оного, не даючи орді, на Запороже до Січи отослал и там от ран помер ^{5*}. А инші панята в неволю пошли татарскую, гетманове зась коронніє великій ⁴ и полній с потугами своїми на Чигирин ишли втропи за тим войском, хотячи оных послитковати. Але по розгромленію войска полского у Княжих Байраков, ні-которое с того погрому поутікавши, дали знати, же юж нікого послитковати, бо войско до остатку знесено,— отвернули гетманове Николай Потоцкій, каштелян краковскій коронній, и Каліновскій, гетман полній, з войсками назад ку городам, не идучи на Чигирин, але просто шляхом на проворотя ⁵ ку Корсунові місту ишли, за которими Хмелницькій з ордами немалыми ішол, наступаючи на них. Где гетманове, переправивши ріку Рось у Корсуню и надпустошивши ⁶ міста, поминовали Корсунь. Которих зараз настигнувши, Хмелницькій за Корсуном учинил потребу, где гетманове оборонною рукою уступовали, беручися в поля ку Росаві ⁷. А припало оным ити промежку лісами в милі от Корсуня, где Хмелницькій казав запровадити піхоту козаков корсунских в тіє ліски, которіє шлях перекопали и там позасідали, не дупущаючи переходу табурові лядскому. А Хмелницькій с тилу и около з войсками и ордами наступаючи, оноє войско розгромил з допущенія бозкого ⁸,

¹ У вид. Бодяньського: «то ж войско начали бити».

² У сп. Козельського: «осажолое»; у сп. Судієнка: «осаженое».

³ У праці О. Рігельмана сказано, що до козацького полону потрапили також І. Виговський, Чернецький, Городчинський.

⁴ У вид. Бодяньського: немає «великій».

⁵ У сп. Судієнка: «на провороття», у вид. Бодяньського: «повороття», у сп. Козельського: далі «до Корсуна міста пошли».

⁶ У вид. Бодяньського: «надпустошивши».

⁷ У вид. Бодяньського та в сп. Судієнка: немає «ку Росаві».

⁸ Т а м ж е: «божеского».

где гетманов обоїх — великого коронного и полного в неволю взяю и усе войско вигублено, же мало хто з того погрому увойшол. Где орда неошацованную здобич узяла¹ так в конях, риштунках, яко найболше в неволниках знатних панов и панят и посполитого войска², а козаки знову збогатилися з обозу полского так великих панов, же срібро малою ценою продавали. Которая то потреба, албо война под Корсуном была на том тижню по святой Тройци^{6*}. Была тая поголоска на всей Україні, албо хвалка от шляхти, же по знесенню тоеї своеволі с Хмелницьким міли панове Україну плюндрувати и болшу часть осажовати людми німецькими и полскими. Также и у віри руской помішка великая била от уніят и ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала гору брати. В Чернігові архимандритове³ один по другом зоставали, по інших городах церкви православніе запечатовали, до чого помошниками оним шляхта, уряд и ксіонзи были, бо уже на Україні що городок⁴, то костел был. А в Києві теж утиск немалій церквам божіім старожитним чинили так воевода кїевскїй Тишкевич⁵, на тот час будучій, яко теж іезуїти, домінікани, бернадини и іншіе закони наездами правими митрополиту утескуючи⁶ и науки школ забороняючи, згола старорускую православную християнскую віру собі прекладаючи не розную от поган; бо ліпшее пошанованне ляда⁷ жидищеві спросному⁸ било, аніжели найліпшому християнинові русинові⁹. А найгоршее насмівіско и утиски терпіл народ рускій¹⁰ от тих¹¹, которїї з руской¹² віри прийняли римскую віру^{7*}.

И так народ посполитїй на Україні, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал. Що видячи панове державци українніе¹³, не толко старостове¹⁴,

¹ У сп. Козельського: «добич узяли».

² У літопису Граб'янки і праці Рігельмана тут перелічено імена польської шляхти, що потрапила до козацького полону: М. Потоцького, Калиновського, Казановського, Ординовського, Балабана, Богдановського, Хмелецького, Комаровського, Яскольського, Ковальського, Хоментовського, Кгдешинського, Бедзинського, Тимидського, Ороговського, Кучковського та ін.

³ М. Грушевський гадає, що тут пропущено слово «унїятські».

⁴ У вид. Бодяньского: «город».

⁵ У праці О. Рігельмана: «Януш Тишкевич».

⁶ У вид. Бодяньского, у сп. Козельського: «наездами правими митрополиту утескуючи».

⁷ У вид. Бодяньского і в сп. Судїенка замість «ляда» стоїть «аби». У сп. Козельського цього слова немає.

⁸ У вид. Бодяньского: «спроскому».

⁹ У праці О. Рігельмана: «российский християнин».

¹⁰ У сп. Козельського: «русский».

¹¹ У вид. Бодяньского: «от тих» додано редактором у дужках. У сп. Козельського і Судїенка: немає «от тих».

¹² «Руской», тобто української православної.

¹³ У сп. Судїенка, сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «українські».

¹⁴ У сп. Судїенка і в вид. Бодяньского: «панове старостове».

зостаючіе по городах, але и сам князь Вышневецкій, которій немал ¹ усе Задніпра міл в своем подданстві, иміючи при собі килканадцять тисяч люду военного грошового, опроч драгуніеї и вибранцов, которих с подданных своїх начинил был по всіх городах незлічоную річ,— мусіл утікати и уступовати з України, з городов своїх, з княгиною и з сином своїм Михайлом, которій напотом королем полским зостал был. От боку зась Хмелницкого гетмана войска запорозского, которій юж по знесеню войск коронних цале гетманство принявши за упрошеніем усею войска козацкого ², бо до того часу гетманом не звался, аж покуля обоїх гетманов коронних знаки войсковіе, тоест булави и бунчуки у свої руки узял,— все войско оного гетманом настановило и на тот уряд упросило. Зараз от боку ³ оного козацтво по розных городах розишовшися, полковников, сотников собі понастановлявши ⁴ и гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди міськіе — усе забияли ⁵, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, обваліовали ⁶, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецькіе и двори жидовськіе пустошили, не зоставаючи жадного цілого. Рідкій в той криві ⁷ на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наругання от посполитих людеи, а найбільше от гултяйства, тоест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы який человек значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того насмівиска и нестерпимих бід в побоях, напоях и кормах незвичайних, и тіі мусіли у войско и приставати до того козацтва. Где по городах по замках шляхту доставано, гдеколвек позачинялися были, тоест: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю ⁸. Все тое подостававши, вистинали, бо першей, устрашившися, шляхта жидов повидавали з маетностями, а напотом и самих подоставали и вистинали. И многіе на тот час з жидов, боячися смерти, християнскую віру приняли, але зась знову, час углядівши, до Полци поутікавши, жидами позоставали, аж рідко которій додержал віри християнскої. И так на Україні жадного жиди не зостало, а жони шляхецькіе зостали жонами козацькими. Также и на потомтой стороні Дніпра, аж по самій Дністр, тое ж ся стало спустошення замком, костелом и двором шляхецьким, жидовским, урядом міским и шляхті, ксіонзом,— усюда тое вытрачено, а най-

¹ У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: немає «немал».

² У сп. Козельського: «запорожского».

³ У вид. Бодяньського: «от року».

⁴ У сп. Судіенка і сп. Козельського: «постановлявши».

⁵ У вид. Бодяньського, у сп. Судіенка і Козельського: «забивали».

⁶ У вид. Бодяньського: «отвалювали», у сп. Судіенка: «отваліовали», сп. Козельського: «обвалювали».

⁷ Там же: «криві».

⁸ У праці О. Рігельмана: ше й «Батурині».

болше жидов пропало в Немерові и в Тулчині — незличоная личба.

Орда зась, збогатившися ясиром значним того войска коронного и гетманов обоїх узявши, зоставивши часть малую орди, в Крим повернули, отпроважаючи гетманов Потоцкого и Калиновского и незличону річ панов значних, на том погромі узятих. А Хмельницькій, скупивши войско, тягнул з України к полским городам, где притягши под Пилявці^{8*} не доходячи Константинова Великого, там споткалися з войском коронним, над которими юж гетмановали ксіонже Острожській Домінік и пан Сенута¹ справцами^{9*} тих войск были, которих незличоная личба была. Так тиж и козацкого войска при гетману Хмельницкому болей ста тисяч было, которих войско коронное барзо спирало, же троха не в облеженю зоставали козаки, в чом нічого не вонтпил Хмельницькій, бо послал по орди. И якскоро орда притягнула великою потугою^{10*}, зараз того часу войско коронное собою стривожили, и так орда с козаками тое войско розгромили, же мусіло утікати ку Константину² Великому, оставивши тяжари военніе, тилко з скарбними возами. Але постарому и тое в руки козаком и татаром ся достало³, бо наганяючи шляхом, оных рубали, а которіе и до Константинова пришли, там мост под самим містом обломали, и так переправу утративши, мусіли там погібати. А и хто в Константинов увойшол, и тіе не одержалися в Константинові, але усе розно в Полцу пойшло розгромленне войско⁴. А многіе з панов и шляхти в неволю пойшли, а иних постинано много, бо орда не брала полону задля того, жеби не обтяжались⁵, але усе стинали, и так Хмельницькій з своїми войсками и татарми или с ордами великими просто ку Львову потягли, пустошили усі города, и под Ілвов подступивши, попустошил⁶, тилко самій город Львов окуп за себе дал орді и Хмельницкому. И так отуля⁷ Хмельницькій зо всіми потугами потягнул под Замостя, а там стоячи, орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь⁸ города значніі повиймали: Острог Великій, Заславя, Луцко, Володимер⁹, Кобрин, аж и Берестя¹⁰ Литовское. И хто может зраховати так неощацованную школу в людех, що орди позабирали, а маетности козаки забрали, бо в тот час не било милосердія межинародом людским¹¹.

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Сенюта».

² У сп. Судієнка, Козельського і в вид. Бодяньського: «к Константинову».

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «досталося».

⁴ У літопису Граб'янки і праці О. Рігельмана названо розгромлені полки: сандомирського каштеляна, виговського, волинця, қиселя, тарновського і карховського.

⁵ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «жеби не обтяжатись».

⁶ Там же: «пустошил».

⁷ Там же: «оттоля».

⁸ У вид. Бодяньського: правильніше «на Волини».

⁹ У сп. Судієнка: «Владимер», у сп. Козельського: «Володимер».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «по Берестя...»

¹¹ У сп. Козельського: «лядским».

Не тил¹ жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда была, многіе в неволю татарскую поїшли, а найбарзій ремесники молодіе, которіе собі голови голили по-польску, чуприну, пускаючи наверх голови. Але предя русь християне² в тих повітах в городах позоставали, и ежели якого поляка межі собою закрили, то тот жив. Костелі зась римськіе пустошили, склепи с трупами откоповали³, мертвих тіла з гробов викидали и обдирали и в том одію⁴ ходили. Где тое спустошеня того літа тривало аж, почавши от петрова поста, до филипова посту, там под Замостям зоставал Хмелницькій, бо Господь Бог за гріхи навіділ⁵ землю такою тяжкою войною и отнял оной господара, тоест короля щасливого Владислава, которій на початку тоей нещасной войны померл, выехавши з Вилня у Меречу. И так⁶ не могли панове сенаторове тому⁷ запобігти згодою, але що порвалися войною, на собі понесли. Аж видячи так великій упадок своей шляхти панов значних и войска и подданных утрати, в тот час почали старатися о королю собі и обобрали на королевство полское Яна Казіміра, рожного брата зейшого короля Владислава. Где зоставши королем, обослал гетмана Хмелницкого писмом, напоминаючи, жеби юже панство⁸ не пустошил, що гетман Хмелницькій на писмо королевское вернулса на зиму на Україну до Чигирина^{11*} и там жону собі понял куму Чаплинскую^{12*}, маючую мужа живого, а орди в Крим пошли з добычу.

Того ж року по росказанню гетмана Хмелницкого полк Ніжинській ходил доставати Кодака, и идучи ку Дніпру⁹, чинили великіе кривди людем. Где люде, розуміючи оных за войско литовское, и якобы то оны идут на оборону Кодака, а не доставати, и несподіване напавши, нікоторіе сотні погромили в Рашевці за Комишним. Але зась скупившись тот полк у Максимовці над Дніпром, тое войско розбили, же мало которій з їх увойшол, и переправивши Дніпр, потягнули под Кодак, которій держачи в осаді през¹⁰ килка неділь, оным докучили, аж мусіли ся здати. И так усіх жолніров с Кодаку спровадили вцілости до Чигирина, и там чигиринці оних пожаковали¹¹, а коменданта узяли за сторожу¹², которого напотом Хмелницькій в Полщу отпустил.

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «тилко».

² У праці О. Рігельмана: «россияне».

³ У сп. Козельського: «откуповали».

⁴ У сп. Судієнка: «одяніі», у вид. Бодяньського: «одіянію».

⁵ У сп. Козельського: «навідил».

⁶ У вид. Бодяньського і сп. Судієнка: «там».

⁷ У вид. Бодяньського: «по тому».

⁸ Там же: «жебы панства».

⁹ Там же: «по Дніпру».

¹⁰ Там же: «который держачи в осаду, перез».

¹¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «пожаловали».

¹² Там же: «за сторогу».

Того ж року саранча барзо великая на усей Україні была и барзо шкоди великіе починила, збожя позедала и трави, же не било где сіна косити, а зима барзо великая была и не било чим статку кормити. Тая саранча зазимовала на Україні, з которой знову икри навесну другая уродилася, и так великую дорожнету учинила.

НА ПОЧАТКУ ¹ РОКУ 1649

О Рождестві Христовом присилает король его милость послов своїх великих, тоест ² князя Четвертенского и пана воеводу киевского ^{13*} Адама Киселя з иншими панов благочестевых в поселстві до гетмана Хмелницкого й усею войска запорожского. Задля которых приходу зложил раду гетман Хмелницкій в Переясловлю и там по Рождестві Христовом приехал зо всіми полковниками и сотниками ^{14*}. И там, в Переясловлю, в той раді отдавали панове послове королевскіе ³ при поселстві привилей на волности и булаву, и бунчук, корогов, бубни, знаки войсковіе от короля его милости, хотячи упокоїти тую войну. Тамже и послове от короля венгерского на той же раді были: так зараз по усіх землях слава козацкая и Хмелницкого пойшла, же монархи разніе отзивалися з приязню и подарки присилали, бо послове от его царского величества з Москви, от господарей волоского, мултянского з великими подарками почали приходити, що до болшаго зятрення и пихи гетмана Хмелницкого побужали, и задля того слушной згоди з монархою полским, як з паном своїм, не чинил, бо принявши послов великих короля его милости и тіе клейноти войсковіе, и подарки великіе, отправил тих послов з честю, обещаючися усе ведлуг жадання короля его милости учинити и тоей войны понехати, тилко жебы при стародавних волностях своїх козацких зоставати ⁴. Але тут зараз высилает своїх послов в Крим, вытягаючи самого хана зо всіми ордами в нашу землю, що хан рад ⁵ учинил на оною жадання — зо всіми ордами кримскими, білагородскими, нагайскими, черкескими, незличоними силами витягнул навесні до Хмелницкого на спустошення християнства.

ПОЧИНАЕТСЯ ВОЙНА ЗБАРАЖСКАЯ РОКУ 1649

Зараз навесну ⁶, отмінивши Хмелницкій приязню и постанову з королем полским, затягши самого хана з великими потугами

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «В началі».

² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: послідовно «тоесть», «есть» з м'яким знаком, у сп. Козельського, напевно, з кінцевим твердим «ъ», за сп. Іскрицького літери «ст» виносні, без кінцевої позначки твердості чи м'якості.

³ У літопису Граб'янки і праці Рігельмана названо імена: М'яковський, Григорій Кисіль, Ян Зеленський та ін.

⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «зоставали».

⁵ Там же: «В чем хан рад и».

⁶ Там же: слова «зараз на весні» стоять рядком нижче після слів: «з королем полским».

татарськими і незлічоними своїми військами козацькими, котрих полков було: полк Чигиринський, полк Черкаський, полк Корсунський, полк Каневський, полк Лисянський, полк Білоцерковський, полк Паволоцький, полк Уманський, полк Колницький, полк Могилевський, полк Животовський, бо там козацтво звалось, аж і поза Дністром коло Галича,— і замков доставали, межі иними і Пневського¹ замку за Надвornoю доставали, а тут волости усі городи, опроч тилко самого єдиного Камянця Подолського, аж поза Константинов Старій²—в Шулжинцех, Грицеві, Чорторіей³ козацтво зоставало, у Овручом особливий полковник зоставало, до котрого усе Поліся належало⁴. Знову зась на Задніпру полки, котріє до гетмана Хмелницького притягнули: полк Переяславський, полк Ніжинський, полк Чернігівський⁵ зо всею Сіверю аж по Гомель і Дроков, і Мглин, полк Прилуцький, полк Ічанський, полк Лубенський, полк Ірклієвський, полк Миргородський, полк Полтавський, полк Зінковський. Тіє усі полки були при гетману Хмелницькому, в котрих незлічоная лічба войска було, бо інший полк міл козацтва тисяч болше двадцяти, бо що село, то сотник, а иная сотня міла люду тисячу. Так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшол в яком селі такого чоловіка, жеби не міл албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам нездужал, то слугу паробка послал, а иніє килко їх було всі ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно було о наймита⁶. А то усе діялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добр шляхецких і жидовських і иных людей⁷, биваючих на преложенстві⁸, же навет где в городах были і права Майдебурські⁹ — і присягліє бурмистрове, і райци свої уряди покидали, і бороди голили, і до того войска ишли: бо тіє себі зневагу держали, котрій бы з бородою неголеною у войску был¹⁰. Так диявол учинил себі сміх з людей статечних. И так Хмелницький на початку посту святих апостол Петра і Павла на Чорном шляху, за Животином¹¹ скупившися з тими полками і ханом кримским, просто потягнули были под Межибоже, где зоставало козацтво во облеженю от войска коронного. Але увідомившися жолнірове о так¹¹ великих потугах козацьких і татарських, зоставивши Межибоже, утеком уступили, котрих орда издогонила, але увойшли до Збаража. Гетман Хмелницький зо всіми потугами просто тягнул

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Плевского замку».

² У праці О. Рігельмана: «Великий».

³ У сп. Козельського: «которие».

⁴ У сп. Судієнка: «Полісься надлежало».

⁵ У праці О. Рігельмана: ще й «Киевский полк».

⁶ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «наймитах».

⁷ У вид. Бодяньського: «прихоженстві», в сп. Козельського: «приложенстві».

⁸ У вид. Бодяньського: «Магдебурськіє».

⁹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «зоставали».

¹⁰ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: помилково «за Животом», у сп. Козельського: правильно «за Животовом».

¹¹ У вид. Бодяньського: «толь».

противко¹ войска коронного, которое зоставало под Збаражем обозом, над которими был старшим ксіонже Еремій Вышневецкій, з которим войско великое было. И так притягнувши гетман Хмелницкій до Каменя Човганского и оставивши табор ити помалу, сам з ханом коммоником пойшовши, осадили тое войско под Збаражем на святых апостол Петра и Павла. И напотом табор пришол, и доставали того войска, которое мусіло, зоставивши окопи, вколо замку и в місті тісно стати², которих в обложению аж до Успенія Богорсдици держали, але оных не достали. На которих барзо трудно было, же мусіли стерво їсти, а и того мало было, бо собак и кошек виели. Король зась его милость Ян Казімір под Топоровом стоячи з сенаторами и постолитое рушения скупивши, оттоль рушил со всіми потугами на отсіч войску, зостаючому во облеженю у Збаража. О котором взявши певную відомость, гетман Хмелницкій, осадивши збаражское войско, з коммонником и ханом пойшол^{16*} противко короля его милости и споткалися под Зборовом,— юже з Зборова вийшло войско было и сам король его милость. Где споткавшись войско з войском, много шкоди орда учинила в войску коронном, же заледво могли справитися и назад до Зборова уступили. И там осажено короля его милость, и без мало до того не пришло бы³, же и узято бы было, бо уже ніотколя помочи сподіватися было; можная річ, любо не приступом, але и голодом оных звоевати. Однак же и гетман Хмелницкій того не зичил, жеби міл ся достати монарха християнскій в руки и в неволю бісурманскую. И так из собою трактовати почали през дней два и учинили згоду^{17*}, же не міли по самую Случ жолніре на Україну бевати, толко опроч урядове старостове по городах, албо сами панове, жебы уже болш задору и причини до войны не давано. А орді плата полоном городов дванадцяти, которіе могут виняти. И по тих трактатах, узавши заставу панов значних у войско, гетман Хмелницкій бытностю своею был у короля его милости в Зборові, где оного шановано, ударовано и другого дня отпущено до войска^{18*}. И так король его милость повернул назад до Льова, а Хмелницкій, пришовши под Збараже, приказал з шанцов войску уступити и юж межи собою з войском коронним болше задору не чинити; бо и от короля его милости посланцове до князя Вышневецкого пришли, посполу при гетману Хмелницком, и до всего того войска, зостаючого в облеженю в Збаражу, ознаймуючи о той згоді. И Хмелницкій з ханом кримским, расправивши орду, тоест мурзи⁴ придавши и козаков, и так многіе города козаки позвонили, и людей татаре в неволю побрали, и козаки маетность

¹ У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського тут і скрізь в інших місцях замість «противко» вживається «противо» або ж «против», «противно».

² У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: «которіе мусли, зоставивши окопи, около замку и в місті тісно стали».

³ У всіх інших списках (крім Козельського): «было».

⁴ У вид. Бодяньського: «мурзи».

побрали, и міста значні спусти́ли. И днем перед Успеніем Богородици уступило войско козацкое и орди от Збаража, тягнучи просто на Україну.

Того ж року войско литовское под Заганьям¹ и Хвойниками^{19*} розбили полк Киевській^{20*} з Кричевским.

Того ж року саранча великая была и збоже зопсовала, же дорожна великая была и на хліб, и на соль, и на сіно.

И так по оной згоді понаїздили урядове на Україну были, и сам воевода киевській Адам Кисель з жоною в Києві зоставал, бо як благочестивий пан в згоді з гетманом Хмелницким был. По той згоді выкупили обох гетманов коронних^{21*} Потоцкого и Калиновского², и при них гетманства зоставили.

РОКУ 1650

Не хочачи войско порожніювати, а звлаща з таким поганином и ворогом віри християнской збратавшись,— Волоская земля християнство любо зостаєт в подданстві турчинові. Але однак, же юж почали обфито жити при одином господару спокійно Василю Лупилі³, и тому⁴ позавидівши, жебы оных уменшати⁵, же християнство, а звлаща русь⁶ гору узяла, так розумію, же за позволенієм⁷ турчина,— хан^{22*} кримській з гетманом Хмелницким несподівано зо всіми потугами козацкими и татарскими, нападши на Волоскую землю, внівец усю⁸ обернули, звоевали по саміє гори, людей побрали в полон и набитки їх, тилко замки моцніє одержалися, и сам господар уступил был з Яс міста столечного, але знову ся навернул. А Хмелницкій стоял з ханом у Прута а тую землю чатами зоевали. А напотом господар поєднал орду и гетмана Хмелницкого, жеби ся вернули з его земли, и учинил сватство з Хмелницким — дочку свою за сына Хмелницкого прибищал дати⁹, що напотом и учинил. А войско коронное з гетманами стояло под Камянем Подольским, не даючи жадной причини козаком до войны. И так того року жадной войны з коронним войском не иміл¹⁰, але повернувши о Покрові з Волох, з¹¹ упокоем сиділи в домах.

¹ Правильно: «Загаллям».

² У сп. Козельського: далі «и протчиїх».

³ У вид. Бодяньського: «Липулі», у сп. Козельського: правильно «Лупулі». У праці О. Рігельмана ці, як і багато інших подій, описані докладніше.

⁴ У вид. Бодяньського: «потому».

⁵ У сп. Козельського: «зменшити».

⁶ Там же: «Рось»; у сп. Судієнка: «Рос».

⁷ У вид. Бодяньського: «повелінієм».

⁸ У вид. Бодяньського: «все»; у сп. Судієнка: «нівець всю».

⁹ Ці рядки в сп. Судієнка та в вид. Бодяньського читаються трохи інакше: «а з гетьманом Хмелницким, жебы ся вернул з его земли, учинил сватовство, дочку свою за сына Хмелницкого прибищал дати».

¹⁰ Там же: «не было»; в сп. Козельського: «козаки не міли».

¹¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: немає «з».

Зімою почали давати жолнірове повод до війни, бо залоги козацкіє почали наежати, а войска затягати. О чом увідомившись, гетман Хмелницькій скуплятися¹ полком приказал, и зараз по Рождестві Христовом^{23*} вийшов и стал сам в Ставищах, и войска по рожних городах в тих повітах коло Богу стало². И так аж до весни зоставали, покуля хан з Криму з ордами притягнул, а скоро хан з Криму наспешил з ордами, того ж часу Хмелницькій зо всіми потугами пойшов против короля его милости. А король стоял под Берестечком, и там всі войска з посполитим рушенієм зоставали. Где притягши гетман Хмелницькій першої неделі Петрова посту, дали бой слушній войску королевскому. А же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинови з бесурманином³. Хан кримській почал з королем его милостю щось згодного и учинили потребу еще, и зараз хан з ордами уступил, зоставивши самих козаків. Що выдячи, гетман Хмелницькій з писарем скочили до хана, унимаючи оного, але не дался намовити — просто пошол под Ожеговці миль килканадцять и стал. Которого гетман упросил, жебы оному орди дал учинити отсіч войску, поневаж сам не хотіл вернутися, що хан учинил на прозбу Хмелницкого, — дал мурз в килканадцять тисяч, з которими ходил сам Хмелницькій. Але юже несправедливая приязнь, бо тилко пришовши до Пляшева ріки, болше милі от войска и вернулися. З которими ити мусіл и Хмелницькій, зоставивши войско и усі признаки и гармати войсковіє, що при Хмелницком козацтва и тридцяти коней не било. И так хан пойшов у свою землю, зоставивши орди тилко тисячей з двадцять при мурзах. И не доходячи Константинова Старого, Хмелницькій в малой купі отвернул ку Грицову⁴ и на Любар; а тилко при нему усего козацтва зобралося з орди⁵ от хана чоловіка сімдесят. Такто нефортуна оному послужила⁶ з так великого щастя, а найбільше зашкодила татарская незичливість, которой⁷ уходячи, и сам Хмелницькій татаром не увірал⁸. И так идучи Хмелницькій городами от Любара, многих козаків по городах⁹ заставал на залогах, а иних, которіє до войска не дойшли и по городах зоставали за трудним проходом от татар, также и тіє, которіє в тих городах меновалися козаками, — усе тое мусіло уступовати на Україну за Хмелницким, боячися панів своїх и жолнірства. И так тое усе купилося до боку

¹ У вид. Бодяньського: «скупятися».

² У сп. Козельського: «а войско по разних городах в тих повітах коло Богу стояло».

³ У вид. Бодяньського, сп. Судієнка і Козельського: «бусурманом».

⁴ У вид. Бодяньського: «к Грицкову».

⁵ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «з ордою».

⁶ У сп. Козельського: «оному фортуна не послужила».

⁷ Там же: «которий».

⁸ У вид. Бодяньського: «увірил», у сп. Козельського: «повірял», у сп. Судієнка: «увірял».

⁹ У вид. Бодяньського: немає «по городах».

гетмана Хмельницького, котрій, пришовши до Паволочи, знову почал войско збірати і із городов виганяти осталцов ¹ приказал. А тое зась войско, зосталое под Берестечком, през увесь пост петровицу ²⁴, сами без орди маючи щоденную потребу з войском коронним и видячи, же юже орда оных не посилкует ², що и в далший час не міли бы помочи, — так юже не дбаючи и приказання старших своїх, знявшись, просто пойшли через переправи Икву и Пляшову, зоставивши и гармати, на которих переправах много козацтва погинуло. А так тое войско без табуру увойшло на Україну ³ и, заставши Хмельницького, при нему скупившись, стали табором под Білою Церквою и по орду зараз послали. Войска зась коронніе з гетмани полним и коронним втропу за войском козацким потягнули на Україну, и пришовши под Трилісся, місто оное достали и вистинали. А войско зась литовское з князем Радивилом, гетманом своїм, притягнувши под Лоев, міли потребу с козаками, которіе там зоставали на заставі ⁴ немалое войско: полк Черніговскій и Ніжинскій, которіе зоставали безпечне, болшей бавячися пянством, аніжели осторожностію, розуміючи, же юже незвитяжними zostали. Которих зоставала сторожа у самого Дніпра, а войско задля пространности зоставали под Ріпками ⁵. А где ⁶ дала сторожа знати, же войско литовское переправується през Дніпр, старшій козацкій Небаба, полковник черніговскій, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному ⁷, которого зараз тое войско литовское зломилло, и много козаков порубали, и того самого Небабу, не уважного полковника, там же стято ²⁵. А остаток войска козацкого з полковником ніжинским уступил до Чернігова, за которими князь Радивил притягнул под Чернігов. Але юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч и, пришовши до Любеча с своїми людьми военними, город Любеч осадив, и сам знову переправивши за Дніпр, потягнул на Киев; и там притягнувши, Подолное місто ⁸ немал пустое застал, бо з козаками и міщане киевскіе уступили суднами вниз Дніпра ку Переясловлю, Черкасом и к инним містам коло Дніпра, где могли пройти байдаками и иними суднами. А метрополита кievскій Силівестр Коссов не уступовал с катедри, але зоставал при церкви святої Софії, также и архимандрита печерскій Іосиф Тризна з братією зоставали у монастиру Печерском, любо великую шкоду и небезпечность здоровья міли ²⁶. И поплундровавши в Києві, войско литовское потягнуло под Білую Церков ²⁷, где, скупившись ⁹ з войском коронним, насту-

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «останцов».

² У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «без орди оних не посилкують».

³ У сп. Козельського: «на Україну».

⁴ У вид. Бодяньського: «заставах».

⁵ Там же: «Ропками».

⁶ Там же і в сп. Судієнка: «А когда».

⁷ У вид. Бодяньського: «исправному».

⁸ Там же: «на долное місто».

⁹ У сп. Судієнка послідовно вживається частка «сь».

пили на Хмелницького гетмана. Але еднак гетман Хмелницькій собою не звонтпил: дал добрій бой обом тим войскам коронному и литовському, же оных много пало, и от козаков трудность великую о воду ¹ міли, а от орди о² живность задля коней. И так з собою стоячи през недель дві, почали до згоди ²⁸ приходити през воеводу киевского Адама Киселя, котрій на той згоді великую шкоду понесл от татар, бо оного пожаковано ²⁹. И так на той згоді гетманове коронніе вымогли тое на Хмелницком, же позволив войску коронному в Браславу, на Забожю ³, а части другой войска стати на Задніпру в полку ⁴ Ніжинском и Черніговском и в Вишневичині⁵, а войску литовському у Стародубовщині. И так туу згуду принявши, войска розишлися, а що инших пактов на Збаражских ⁶ пунктах стало, тилко то новая, що войско стало в тих городах, где козацтво. І Хмелницькій гетман при той згоді, взявши заставу добрую панов значных, был у войску коронном у гетманов коронних и литовского на банкеті през цілій день и повернул вцілости. Того ж часу и ⁷ Любеч зоставал з жолнірами в облеженю от козаков, аж росказання зайшло от гетмана Хмелницького, жебы отступили от Любеча. И так войска розишлися по той згоді, так коронніе, литовськіе, яко теж и козацкіе по домах по Успеніі Пресвятой Богородици ³⁰. И тоей же зими за тим позволеніем гетмана Хмелницького войска коронніе расположил ⁸ гетман коронній ³¹ Калиновскій, которий зостав по Потоцком Миколаю, бо Потоцкій тоєї же осени померл. ⁹ И так брат Калиновского, Калиновскій же, на Задніпря притягнул з войсками коронними за універсалом гетмана Хмелницького, которому Задніпря, не спротивляючись, в городи пустило ³². И сам стал Калиновскій в Ніжини и там зимовал, а войска, которіе міл при себі немаліе, расправил по розних городах по Задніпрю и по Задесенню ¹⁰. А литовское войско стало в Стародубовщині, як идет граница Князства Литовского. Козацтво зась, зостаючое в городах ¹¹, волно сходило з тих городов, кидаючи набитки свої, у городи ¹² ку Полтаві и там слободи поосажовали, а инніе на кгрунтах московских слободи поосажовали ³³, не хочючи з жолнірами зоставати и стацеї оним давати, бо незноснуу стацію

¹ У сп. Судієнка та в вид. Бодяньського: «и обиду».

² Там же: «а барзей о».

³ У вид. Бодяньського: помилково «на збоже». У сп. Козельського це місце читається так: «же позволил войску коронному стати на зиму самому гетману коронному з Браслава на Забожю».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «полках».

⁵ У сп. Козельського: «у Вишневичини».

⁶ Правильно: «Зборівські пункти».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «До того ж и».

⁸ У вид. Бодяньського: «ропположилися гетман коронній».

⁹ У сп. Козельського і Судієнка: «помер».

¹⁰ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «поза Десною».

¹¹ У сп. Козельського: «в тих городах».

¹² У вид. Бодяньського: «городи».

брали. А на тоє міли козаки позволення¹, жебы сходити з домов от гетмана Хмелницького, котрим не могли жолнірове заборонити, бо из гарматами выходили з городов. Але напотом, хто зостался, юже оного не пушено, и давати мусіл стацію жолнірам, що не могучи ся згодити, у Вишневечині в Липовом² учинили задор жолніре и там на самое Воскресеніе людей вирубали, у Миргородском полку и там з собою не згодилися, на що любо учинили инквізицію Хмелницькій гетман. Але видячи попудливість жолнірскую, инним промислом промишлял, бо на жаданне жолнірское полковника миргородского Гладкого казал стратити³⁴. Толко ж тая причина болшая: же он ишол од Берестечка з войском, Гладкий гетманом отзивался³, и так⁴ на оного причини Хмелницькій шукал; а же тая причина стала о⁵ завод з жолнірами, казал оного стратити. А тут зараз послал до хана в Крим, жеби поспішал до оного на зношення жолнірства, которіе ся на его приязнь убезпечили⁶.

РОКУ 1652

Жолнірове юже ся⁷ убезпечили на приязнь гетмана Хмелницького и на терпливість, бо стоячи на Україні на зимовлі, великую кривду, албо біду людем чинили ведлуг своего звичаю жолнірского так в обтяженію здирством⁸, яко теж и почасті тих людей, що в козацтві зоставали и о смерть приправовали. О чом так великіе скарги гетмана⁹ Хмелницького доходили со всіх сторон, и видячи, же жолніре щодалій срозшими¹⁰ на людей становятеся, и витягши хана з ордами и усему козацкому войску не ознаймуючи¹¹, але тилко тіе полки зостаючіе поблизу Чигрина з собою узявши, пойшол в поля противько орди. А гетман Калиновскій, завзявши відомость, же в полях уже орда зостаєт,— войска свої, которіе зоставали коло Дністра и коло Богу, скупил и стал за Ладижином на Батозі. А до того войску дал знати, которое зоставало в Ніжині з братом оного и по инших городах задніпрских, жеби якнайскорій поспішали до обозу, до боку его. Которіе якнайскорій рушили з Задніпра, немаліе кривди чинячи¹² людем, простуючи на

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «А тоє козаки міли позволення».

² «Липове» належало до Прилуцького полку.

³ Це місце М. Грушевський пропонує читати так: «Толко ж тая причина болшая: же он ишол од Берестечка, Гладкий у войску гетманом отзивался».

⁴ У сп. Судієнка: «там».

⁵ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «за».

⁶ Там же: «убезпечилися».

⁷ У вид. Бодяньского: немає «ся».

⁸ У сп. Козельського: «здиства».

⁹ У вид. Бодяньского: «до гетьмана».

¹⁰ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «горшими», у сп. Судієнка: «сстрогими».

¹¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «знаймуючи».

¹² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «чинили».

київські перевози, и там переправили Дніпр спокійно, бо в Києві зоставал воевода київській Адам Кисель, котрий с тими ж жолнірами уступил зовсім с Києва, бо з жоною зоставал. Которому, подобно, дал знати гетман Хмелницькій, жеби уступал, бо з ним як з благочестивим паном мешкал згодне. Але тое войско, которое уступало з Задніпря ¹, не поспішило до боку гетмана своего коронного в обоз на Батог, бо Хмелницькій, знявшись з ханом в полях, за котрими войско козацкое наздогон ишло, и просто полями ² потягнул к войску коронному. На котрих напавши з ордою, обозу достал и тое войско знесл, и Калиновскому гетманові там же голову оттято и до Хмелницкого татарин принісл. З которого то войска з того обозу мало хто увойшол, бо хочай хто был конми добрими увойшол албо лісами, то постарому, покуля татаре оных нагнали, то люде посполитіє ³ оних громили, не иміючи над ними литости ⁴, за їх тиранства и здирства. И так тое войско розбивши, хан з Хмелницким пустился ⁵ просто ку Камянцові Подолскому, и що орда узяла была живого неволника жолнірства, усе приказал вистинати ⁶, жеби ся орда не обтяжала ⁶.

И в том року ⁷ знову по городах много панов пропало, котріє на свої маетности понаездили были, бо знову оных посполство ⁸ позабивало, и козакі, що уступили были з своїх дворов, знову се понаворочали. А гетман Хмелницькій, ставши под Камянцем Подолским, много шкоди начинили: поза Львовом ⁹ и по Волинню попустошивши и наполнивши ясиром орду, повернул до Чигирина и отпустил орду.

И того ж року послал до Волох женити сина своего з дочкою господара волоского Василя воеводи Лупула ¹⁰, котрій учинити муслі, боячися оного. И так тоей осени тое сталося веселля, и отдал дочку свою до Чигирина, которое з великим коштом так господара ¹¹ волоского, яко теж и людей застаючих, куда тое войско з веселем ишло, отправлялося ¹², бо не в малой купи ішло, а люде своевольніє.

Того ж року барзо приморки ¹³ великіє были в Корсуню и по них городах в тих повітах, также и на Задніпру в Переясловлю

¹ У сп. Козельського і Судієнка: «з Задніпра».

² У вид. Бодяньського: немає «полями».

³ Там же: немає «посполитіє».

⁴ У вид. Бодяньського, в сп. Судієнка і в сп. Козельського: «милости».

⁵ Там же: «пустились».

⁶ У сп. Судієнка: «обтягала»; в сп. Козельського: «обтяжила».

⁷ У сп. Судієнка: «В том году».

⁸ У сп. Судієнка: «оних їх посполство»; у сп. Козельського: «їх посполство».

⁹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: помилково «бо за Львовом».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «Лупика»; у сп. Судієнка: «Лупина».

¹¹ Там же: «так от господаря».

¹² У сп. Козельського: «отправовалося».

¹³ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «приморки»; у сп. Козельського: «проморки».

и в пригородках его, в Носовці, Прилуці, опроч Ніжина, — много вимерло людей, же пусти zostали двори. Тоей осени того ж року ¹ чуд немалій стался в Конотопі місті у замку, бо по отході жолнірства, албо еще от першого року тоей войны, zostался был урядник Сосновскій з женою, которій міл и пятеро дітей своїх з женою своєю сплуженних и мешкал в том замку конотопском до сего часу. Як Калиновского знесено на Ботозі, зараз и тут на Задніпрю старост ² много позабивано, где и того старосту в том же замку конотопском тая своеволя убыла з женою и з дітми, особ четверо, и там же, в том замку конотопском, в колодязь всіх вкидано, которое то забойство сталося о святой Тройци на том тижню, а тот колодязь был глибокій сажней коло десяти, ежели не больше. И так тіє тіла побитих zostавали в том колодязі в воді аж до Воздвиженія Честного Креста. И в той час незнатъ откуля узялася вода и тот колодязь выполнила и усі тіла тіє наверх вынесла, и як оніє с тоей води побрано, знову вода уступила на свое місце вниз, в колодязь, при очах многих людей, а тіє тіла вцілости zostавали. Которіє то тіла жители конотопскіє там же, неподалеку того ж колодязя, вкопавши яму, поховали ³.

Того ж часу и року из Сівери ⁴, тоест из Стародубова, Почепова ⁵, Мглина, Дрокова жолніров выгнало посполство сами ⁶ тих городов, много оных погромивши.

РОКУ 1653

Ян Казимір, король полскій, скупил войска коронніє, як уже трава стала, и стал обозом под Камянцем Подолским, о чом гетман Хмелницкій вивідавшись, послал до Криму по орду, с которою и сам хан выйшол. И гетман Хмелницкій, скупивши войско козацкое и посполу з ордами, рушил противко короля, zostавивши часть войска под Черніговом, тоест полк ⁷ Ніжинскій, Переясловскій, Черніговскій противко войска литовского, которое zostавало обозом под Речицею, придавши козакам килка мурз орди Іванові Золотаренкові, шуринові своему, которій полковником ніжинским zostавал. А сам Хмелницкій гетман з войсками козацкими и ордами потягнул противко короля, которого и застал под Камянцем Подолским; и там маючи з собою утарчку, старался король полскій усіма силами, жебы от Хмелницкого орду оторвати и приязнь їх розорвати, що усе великими подарками и обещанням ⁸ дани давати,

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «Того ж року восени»; у сп. Козельського: слова «тоей осени» стосуються попередніх рядків.

² У сп. Козельського: «старост урядников».

³ Там же: «Которіє жители конотопские, неподалеку того колодязя жиюче, вкопавши ямку, поховали вкупі».

⁴ У сп. Козельського: «Сівера».

⁵ У вид. Бодяньского: «Почепа».

⁶ Там же: «самих».

⁷ Там же: «полка».

⁸ Там же: «обіщанням»; у сп. Судієнка: «обіщанням».

тилко абы отступили от козаков. А же тот неприятель віри христіянскої¹ рад би усіх христіян внівец обернути, почался схилати до згоди² з королем и Речу посполитою. О чом Хмелницькій постерегши, висилаєт посла своего Григорія Гуляницького до его царского величества к Москві³, стараючись о приязнь. А напо том, уже видячи неприязнь хана з ордами, отстпуает от Камянца албо Гусятиня осторожне² з войском, и пришол вцілости на Україну, а хан з ордами у свою землю пойшол. И вислал своїх послов ку его царскому величеству к Москві³, уже щире поддаючися⁴.

ПОЧИНАЕТСЯ ВОЙНА ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА РОКУ 1654

На початку того року⁵ присланий бивает от его царского пресвітлого⁶ величества Алексія Михайловича, всея Россіи самодержца, ближній боярин и дворецкій Василій Василиевич Бутурлин из иними бояри⁸ и многими столниками и дворянами⁷, великим послом до гетмана Хмелницького на жаданя⁸ его и усего войска запорозского, чинячи повстанову⁹, як мают зоставати под високодержавною его царского величества рукою. Задля которих великих его царского величества послов зложил гетман Хмелницькій зезд в Переясловлю усім полковником, сотником и атамані¹⁰, и сам приехал в Переясловле на день Богоявленія Господня. И там рада была, где усі полковники и сотники з товариством, при них будучих, позволилися зоставати под високодержавною его царского величества рукою, не хотячи уже болш жадним способом быти подданными королю полскому и давним паном, ані теж примати к себї татар. На чом на той то радї в том місяцю генварі¹¹ и присягу виконал гетман Хмелницькій зо всіми полковниками, сотниками и ата-

¹ У вид. Бодяньского: немає «віри христіянскої».

² У вид. Бодяньского і в сп. Судїєнка: «сторожне».

³ У вид. Бодяньского: «в Москву», у сп. Судїєнка: «в Москві».

⁴ У сп. Судїєнка, а також у сп. П. Куліша, який Бодяньський поклав в основу свого видання, тут вміщено листування і договірні статті Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем. У сп. Іскрицького і Козельського згадані вище документи та статті разом із статтями Юрія Хмельницького не вставлені у текст літопису, а переписані окремо.

⁵ У сп. Куліша і в сп. Судїєнка це оповідання вміщено відразу за договірними статтями Богдана Хмельницького і через те немає слів «року 1654», оповідання починається словами: «И в том же 1654 году присланий бивает» і т. д.

⁶ У сп. Судїєнка: немає «пресвітлого».

⁷ У вид. Бодяньского, в сп. Судїєнка і Козельського: «дворяни».

⁸ У вид. Бодяньского: «по жаданню».

⁹ У вид. Бодяньского, в сп. Судїєнка і Козельського: «постанову».

¹⁰ У сп. Козельського: «атаманам».

¹¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судїєнка: немає слів «в том місяцю генварі».

манею ¹ и усею старшиною войсковою ², и узяли великое жалованье его царского величества соболями. И зараз по усіх полках розослали столников с приданням козаков, жеби так козаки, як войти со всім посполством присягу виконали на вічне подданство его царскому величеству, що по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил. А боярин и дворецкій Василій Василович Бутурлин повернул на Москву до его царского величества и немалая радость межи народом ³ стала ⁴.

Того ж року, зараз навесну, его царское величество обвістивши през своего царского величества послов королеві его милости ⁵ о своїх кривдах и о наступленіи на православную віру, уводячи римскую, а найбарзій унією стисненних християн, — ознаймує, же войною идет на короля полского; и сам своею персоною царскою рушает з столиці з многими войсками, простуючи под Смоленско, а боярина Василя Василевича Бутурлина з многими войсками висилає до гетмана Хмелницкого. А гетман Хмелницькій висилає своего войска полк Ніжинській, Черніговській, при которых и охочих много козаков и инних полков пошло немало, з которых осм полков стало, бо Івану Золотаренкові ⁶ наказное гетманство вручил, давши ему булаву и бунчук, и армат узял из собою немало, которой просто ишол на Гомель. И там заставши жолніров литовских немалую купу, Гомель осадил, под которим немалій час стоял, немогучи оных узяти. А его царское величество просто под Смоленск подступил и там оногo доставал розними способами, где и козаков пришло немало ⁷ з братом Золотаренковым до его царского величества под Смоленск. Где собі отважне починали в приступах аж на мурах наверху ⁸ смоленских по ліствицах были; аже оных німці вширали, але многие, и в город упавши, погинули. Що видячи его царское величество їх отвагу, барзо їх улюбил. Жолніре зась з воеводою смоленским Глібовичем ⁹, видячи там ⁹ великіє сили его царского величества и налогу щоденную — день и ноц ¹⁰, звонтивши собою, просили его царского величества о милосердя, жебы зоставали при здоровю, що и одержали. И так поддали * город Смоленск, поклонившись, и так ¹¹ вцілости отпушены в Литву. А его царское величество своїми воеводами и ратними людми

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «атаманню».

² У вид. Бодяньского: помилково «войською».

³ У праці О. Рігельмана: немає «и немалая радость межи народом стала».

⁴ Тут у вид. Бодяньского і в сп. Судієнка далі заголовок: «Починається война его царского величества». Наступне оповідання починається так: «Того ж 1654 году его царское величество, обвістивши чрез своїх».

⁵ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «королеві полскому».

⁶ У сп. Козельського: «бо оному гетманству».

⁷ У праці О. Рігельмана названо число козаків 8000 і вказано точну дату — 10 вересня.

⁸ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «верху мурах».

⁹ Там же: «так».

¹⁰ Там же: «щоденную и ноцную».

¹¹ Там же і в сп. Козельського: немає «так».

* Починається рука другого переписувача.

осадил Смоленско и, из костелов церкви посвятивши, и муры посвящали ¹, по которых сам его царское величество ходил при том посвящено. И оттоль послал его царское величество под Витепско и Полоцко, и тые города повыймали люде ратные его царского величества, аж по самую границу Курляндскую, и ив Друї ² зоставал воевода. Также того ж часу Дубровную, Оршу, Шклов, Копись повыймано и Могилев поддался его царскому величеству, — и там воевода зоставал и Поклонскій ³ полковник, — и інные многие города литовские — Білая Русь, и от того часу титул стал «и Білыя ⁴ Россіи». А Золотаренко Гомель державши в облеженю немало, що видячи жолнірове, же юже трудно отседітися, здали Гомель Золотаренкові, которій осадивши своїми людми, потягнул под Быхов, города приворочаючи собі. Що усе привернулося и поддалося, опроч тилко сам Старій Быхов не поддавался ⁵ и держался. А Золотаренко, ставши в Новом Быхові, был сам с козаками своїми не в малой купі у его царского величества в Смоленску ⁴⁰. Аже осінь наступила, его царское величество повернул до Вязмы и там зимовал, а на Москві мор великій был. А козаки з Золотаренком зимовали у Быхові Новом, а у Старій Быхов притягнул князь Радивил, гетман литовскій, и ходил доставати Могилева, и ничего не вскуравши, отишел и повернул под Новій Быхов ⁴¹ доставати Золотаренка с козаками. И там ничего не вскуравши, з великою шкодою отишел и, осадивши Быхов Старій накрепко людми военными, повернул у Литву. А гетман Хмелницкій того року ⁶ стоял з войсками своїми и его царского величества под Хвастовом, и от его царского величества присылаю козакам жалованя копійки золотые, которая важילה полталяра ⁷. Того ж часу и мідяніе копійки повстали ⁴², которые рожною ценою ишли з срібрними, а таляр битій под печатю царскою был, которого по шести золотых брано.

Того ж року слонце барзо мінилось у середу у спасовку першої недели. Того ж року швед на Полшу повстал и многие города побрал ⁴³, а король полскій уступил с Полщи на цісарскую землю.

НА ПОЧАТКУ 1655⁸

Гетманове коронные по уступленню на зиму короля шведского послали в Крым и перееднали хана з ордою, жебы оным на помощ выйшли зносити Україну, а звлаща зимою, що орда з охотою

¹ У вид. Бодяньского: «посвященны»; у сп. Судіенка: «посвящени».

² У вид. Бодяньского: замість цих слів «и юж другій»; у сп. Судіенка: «и ив другій»; у сп. Козельського: «другой».

³ У російському перекладі: «п. Приклонскій».

⁴ У сп. Судіенка і в вид. Бодяньского: «с чего и титул стал и Білія».

⁵ Там же: «поддался».

⁶ Там же: немає «того року».

⁷ Там же: «золотії вагою у полталяр».

⁸ Там же: «В началі 1655 году»

учинила, и вытягла потуга великая. Также всі войска коронные, скупившись, просто рушили на Украину от Камянця Подолского. О чом Хмельницькій у відомившись, полки козацькі скупил и постановил по городах от Уманя, а сам з інними полками и войсками его царского величества, над которими старшій был боярин Василь Борисович Шереметев, з немалым войском стал у Ставищах, аже почул, же жолнірове з ордою зближаються, рушил з Ставищ ку Уманю и там за Пятигорами на Дрижиполю в полях споткалися з ордою и тими войсками коронними, и стала война великая. Войско козацкое вкупу не зійшлося, и орда не допустила скупитися, осадивши гетмана Хмельницького в полях. И так наступовало жолнірство на Хмельницького, же трупом жолнірским козаки отаборились ¹, бо не тилко вдень, але и уночи билися рукопаш. Аже в табор козацькій и московській дракунія уломила ся была, которых не так стрілкою, як оглоблями з саней били и многих побили, з которых мало хто увойшол ⁴⁴. Що видячи Хмельницькій, же так великая налога през дней три, казал табору рушати и просто на обоз коронній ити, роспорядивши гарматы и піхоту. Що видячи жолнірове, мусіли уступовати назад, такъже и орда, бо много и татар пропало, за которими гетман Хмельницькій з войсками ишол втропи и, їх прогнавши, в Умані ⁴⁵ стал ². А войска коронные уступили за Бог, а инные в Польшу повернули, и усі войска коронные коло Подгоря держалися, бо зараз навесну того ж року его царское величество з великими потугами з Вязми ⁴⁶ вийшовши, и просто ку Вилню войною ишол и усю Литву звоевал, и Вилню взял, и усі города, опроч Слуцка и Быхова. Там же и козаки были при его царском величестве, зостаючіе з Золотаренком, и барзо здобыч великую узяли. А гетман Хмельницькій з войсками своїми и его царского величества силами под Лвов ходил, и облегли Лвов, розные города побрал, и Люблин узял и опустошил тоей землі немало, бо не могли силы жолнірські опертися, же и короля не міли у землі, а инные войска шведові поподавалися. Навет и сам гетман Радивил, будучи вигнанній з Вилня, поддалъся шведскому королеві з гетманом литовским ³ и усім войском. А у Вилню зоставал воевода и по інших городах ⁴ литовских, — от Вилня аж за Смоленск, — то по усіх городах так великих, як и малых зоставали воеводове его царского величества, а звлаща по столечних, где воеводства ⁵, яко Вилня, Полоцко, Вытепско, Минско, — то бояре зоставали. И так того року усю Литву зоевано, и его царское величество повернулься на зиму знову до Вязми зо всіми силами. А Иван Золотаренко, повернувши от его царского величества з Литви, подишол

¹ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «втаборились».

² У вид. Бодянського: немає «втропи и, їх прогнавши, в Умані стал».

³ Очевидно, «полним».

⁴ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка у цьому місці невеликий пропуск. Після слів: «по інших городах» далі йдуть: «так великих, яко и малих».

⁵ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «воевода».

з військами козацькими под Быхов Старій ⁴⁷ и там оній в облеженю держал, где на коню под час потреби оного на герцу пострелено у ногу з мушкета, от которой ноги и помер под Быховом. И там по смерти его, як тіло попроважено ¹ до Ніжина, в скором часі забунтовалося козацтво — на своїх старших чернь ² повстала была, хочачи старшину побити; але старшина, скупившись, многих с черні выстинали: бо чернь, напавши на возы купецкіє з горілками, оных рабуючи, позапивалися, на которых напавши, старшина выстинали, а приводцов повішали. И так юже не могучи за непослушенством болше держати Быхова в облеженю и оній узяти не могучи, отступили назад на Україну, зоставивши там полковника Нечая з войском, которые там и коло тамошнего повіту Могилевського, и коло інных городов, аж по самій Гомель, стояли, бо тилко один ³ Быхов ляхом голдовал.

О том зась тілі, албо трупі того Івана Золотаренка взмінку положу, що ся стало на погребі оного, напишу, бом и сам ⁴ там был и набралемься страху немалого, бо тое тіло зоставало през увесь пост филипов в Ніжині в церкві, и на остатном тиждню попроважено оноє до Корсуня. Где перед ⁵ святи припровадивши, поставили в церкви святого Николая за містом, не ховаючи, але межви святи з тріумфом хочачи оноє провадити оттоля в город до церкви Рождества Христова, збудованной от того ж Золотаренка. И так в самій день Рождества Христова в тої церкви святого Николая, где тое тіло лежало на катафалку прибранном, священники ніжинськіє с протопопою своїм Максимом и ігуменом и діаконами двома,— усіх девять персон,— зоставивши храм Рождества Христова так хвалебній ⁶, и пошли собором отправовати службу божую до святого Николая, где тое тіло лежало. На котрій то собор ⁷ и дивовиско, а не так задля небоженства, множество народа зобралося и по інших церквах выслуhavши набоженства, в тую церков натислося. А церков великая была, завіянная ⁸, а тилко одни двери міла, а служба божая забавна з музикою співана отправовалася. Где юже скончивши божественную службу, як юже «буди імя Господне» ⁹ співано, ігумен ніжинській Діонисій, хочачи іти давати дару, веддуг звичаю чернечого хочачи узяти на голову подкапок, котрій зоставал у скарбниці ¹⁰, албо коморці, которая была

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «проважено».

² У сп. Козельського: «забунтовалося козацкое войско на своїх старших и чернь...»

³ У вид. Бодяньського: немає «один».

⁴ У сп. Судієнка, Козельського і в вид. Бодяньського: «бо и сам».

⁵ Там же: «пред».

⁶ У сп. Козельського: «фалебній».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка немає: «На котрій то собор».

⁸ У вид. Бодяньського: «забиванная», у сп. Судієнка: «завиванная».

⁹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «имя Боже Господне».

¹⁰ У сп. Козельського: далі скорочено «у скарбниці олтарной и того обачил, же стіна загорілася».

прибудована у олтарі на правом боці, маючи собі и склеплення з олтара,— и так, отчинивши двери, обачит, же стіна загорілася. И зараз, ставши на царских вратах, священник тоєю же церкви крикнет на народ: «про Бог! церков горит!» И так тот народ потиснувся до дверей и двери затлумили, же ніхто не могл сам вийти з церкви, аж каждого вытягали. А тая скарбница загорілася з неосторожности витрикуша, же там свічки клав на полици, не загасивши добре, и с того занялася¹, бо я сам на тоє смотріл в той скарбниці, як еще огонь не розширився был. Але знать, же особливий гнів божій был, же в скором часі от так малої річи уся церков занялася у едином квадрансі згоріла, же люд не могл вийти; але згоріло людей живых чотириста и тридцять з наддачею в той церкві, и священников два браты рожоных во всіх аппаратах, як служили², которые аппарата коштували на килка тисячей. И так вмісто радостнаго праздника мало хто знайшовся в том місті, жебы не плакал своїх пріятелей³, так в скором часі срокгою смертію⁴ погибших⁵: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестры, дочки. Хто может выповісти такій жаль, як там стался за малій час, же усе місто смерділо от того трупу⁶ паленого. И як тот огонь погасл, тот труп недогорілій Івана Золотаренка брат его узял в двор свой и знову в новую домовину вложил и ведлуг своего уподобаня отправовал погреб, зробивши катафалк у Рождества Христова⁷, але и там подвокrotnie не загорувалься, поколя тот скончили погреб.

РОКУ «1656»

Государ цар и великій князь Алексій Михайлович его царское величество потрете вийшол на войну противко шведа. И того часу швед уступил за море у свою землю⁴⁸, а Magnus граф, тоест великій гетман шведській, стоял з войсками в Ризі⁸. И его царское величество на Полоцко потягнул з войсками, а тяжары военные рікою Дзвиною⁹ проважено¹⁰. И пришовши у Лифляндию¹¹, ксіон же курляндское¹² поклонилъся и просил милосердія. И так

¹ У сп. Козельського: далі немає «бо я сам на тоє ... не розширився был».

² Там же: далі немає «которые аппарата ...килка тисячей».

³ Там же: «о своїх пріятелях».

⁴ Там же: немає «срокгою смертію».

⁵ Там же: далі немає «хто отца, хто... того трупу паленого».

⁶ У вид. Бодяньського: помилково «же усе місто смертelnостного трупу паленого».

⁷ У сп. Козельського цими словами кінчається оповідання за 1655 р.

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: помилково «в розі».

⁹ Там же: правильніше «Дзвиною».

¹⁰ Продовження оповідання про війну Росії з Швецією і про облогу Риги у вид. Бодяньського вміщено в додатках.

¹¹ У сп. Козельського: «у Инфлянти».

¹² У сп. Судієнка: «курляндській»; у сп. Козельського: «курдянское».

Курляндія зоставала вцілости, а Лифлянди ¹, яко надлежашіє до Риги, зостаючих под шведом, воевали. И пришовши под Динабурок город, которій спротивилъся его царскому величеству, и так той город и замок по розказаню его царского величества люде ратные узяли приступом и людей в нем зостаючих выстинали, а інших в полон побрали. И там воеводу зоставивши, далій потягнувши, пришли под Кукунавз ², которій такъже спротивилъся, але сила закону не знает, бо и Кукунавз такъже приступом узяли войска его царского величества и тот спустошили, людей выгубивши, и людом московским осадили, и просто ку Ригі потягнул его царское величество. Любо давал на килках місцях Magnus граф з войсками шведскими потребу, але не мог вытривати потугам его царского величества — уступил з войсками своїми в Ригу город и там зоставали през усе літо в облеженю, терпячи великую налогу от войск его царского величества, бо сила великая была ³, которых меновано седм крот сто тисячей ⁴⁹, на которых я своїма очима смотріл ⁴, а и литовских немало полков там зоставало при его царскому величеству. И так вколо міста шанцами Ригу осажено и гарматами, а інші гарматы спроважено на костел ⁵ литовскій, зостаючій на передмістю неоподалеко города, оній высыпавши, и потужные гарматы ⁶ спровадивши — в город бити; а сам его царское величество неоподалеко города стоял наметами. Але шведове мощно боронилися, и много войска его царского величества побито з города. А же оснь наступила мокрая, а краі холодные, а к тому спустошенне барзо, — послі Покрови, ку запустом Филиповим, его царское величество уступил зпод Риги, недоставши города, в котором отходи много людей московских з голоду и зимна ⁷ померло.

Того ж літа ⁸ у Вилню коммисія отправовалася з ляхами, на которые и посторонных ⁵⁰ монархов и цесарскіє медіаторове были, и козацкіє послове от Хмелницкого там же были; але згоди не стало, — и так надаремне тая коммиссія отправовалася и розіхалися ⁹.

А гетман Хмелницкій зоставал з войсками на Україні, бо не міл ні од кого наступованя, а до того уже и сам неспособного здорова был. Тилко тое войско, зостаючое от Уманя ¹⁰, ку Богу и ку

¹ У сп. Судієнка: «а Лифляндію, яко надлежаша»; у сп. Козельського: «а Инфлянти, яко належачіє до Риги, зостаючы...».

² У сп. Судієнка: правильніше «Кукенгауз». Правильно: Кокенгузен, або Кокенгаузен.

³ Там же: «бо сили войска было».

⁴ У сп. Козельського: «на которих не можно очима зсмотріти».

⁵ Там же: далі «Котовскій зостаючи на придмістю недалеко города».

⁶ Там же: послідовно «армати».

⁷ У сп. Судієнка: «холоду», у сп. Козельського: «и зимността».

⁸ У сп. Судієнка: «года» і замість «рік» часто «год».

⁹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: немає «розіхалися»; у сп. Козельського: «тая комісія разехалася».

¹⁰ У вид. Бодяньского: немає «от Уманя».

Дністрові¹ ходило з сином Хмелницького Тимошем на помоч господареві волоскому, тестеві его Василеві Лупулу², которій з мултанским господарем завоевалъся, и там Тимоша убито⁵¹, и войско тое з ущербком назад повернуло, и припровадили з собою тіло Тимошево, а господара волоского Василя Лупула взято до Царигорода, и там зоставал у вязеню в Едикулі и померл тамо³.

РОКУ «1657»

Гетман Хмелницькій, зносячися з Ракочим, королем венкгерским и королем шведским, але хотячи того, жебы король венггерскій опановал корону полскую и королем зостал⁴, которій вийшол з своєї землі з войсками, такъже и швед з войсками своїми на початку того року зимою⁵. До которых и гетман Хмелницькій выслал от боку своего Антона чигиринского⁶, придавши ему зо всіх полков людей чолнійших по килка сот, албо інших и тысяча ишло охочих. И так потягши Подгорям за Самбор⁷, и там злучилися⁸ з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими и пустошили Полшу, аж по самые Прусы, бо и Варшаву узяли были. Барзо тогда великое спустошеніе стало Полщи, бо начавши от зимы, немалъ цілое літо там пустошили. Що видячи король полскій, любо зостаючи за границею⁵², з сенаторами прикладали стараня, як бы тому запобігнути, жебы до остатку не згубити своєї землі,— послали до Криму, хана просячи о помощ, которій оным приобіцьявши⁹, посылает солтана¹⁰ Волоскою землею. А тут зась король полскій з сенаторми, где чуючи о войсках своїх, дали знати, жебы ся до одного горнули; и там жолніре¹¹, любо которые при шведу юже зоставали и при королю венкгерском и на цесарской границі,— усе тое докупы згорнулося, до своего короля. О чом постерегши, швед уступил в Прусы⁵³, а козаки, обтяжившися здобичею, назад уступовали, при которых и король венкгерскій держалъся, бо юже от Подгуря орды зайшли. И так орда, злучившися з войском коронним, осадили под Межибожом короля венкгерского и достали одного и узяли ляхи до себе⁵⁴, а козаки увойшли на Україну. Задля которых посылку, почувши гетман Хмелницькій, же орда вийшла, будучи сам хорым, послал сина своего Юрія зо всіми войсками, где ся

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: помилково «и ко Дніпру».

² У вид. Бодяньского: «Липулу»; у сп. Судієнка: «Лупину» — помилково; у сп. Козельського: «Лупулови».

³ У сп. Козельського: «где и помер».

⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «зоставал».

⁵ У вид. Бодяньского: немає «зимою».

⁶ У літопису Граб'янки і в праці О. Рігельмана: «Антон Адамовича, полковника кїївського».

⁷ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «за Самбором».

⁸ Там же: помилково «учинилися».

⁹ Там же: «приобіцьявши»; у сп. Козельського: «прибецовавши».

¹⁰ Там же: «солтанов з ордами»; у сп. Козельського: «посилал салтана».

¹¹ Там же: «жолнірове».

скупили на Ташлику, а потом збунтовавшись, назад уступили, не слухаючи полковников своїх, а так Ракочого войско згинуло, а Хмелниченко повернул ку Чигрину. Барзо хорим сам Хмелницькій был¹, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в скором часі померл о Успеніі Пресвятія Богородици ⁵⁵. А похоронен был перед святим Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано² в ринковой церкві.

По похороні старого Хмелницкого, любо то еще за живота старій Хмелницькій назначил гетманом сина своего Юря, але еднак нещасливая зайздость албо хтивость уряду тое справила, же з старшины не один того собі зичил уряду, а не могучи явне с тим открытися и того явне доказовати, тое умыслили и намовили, яко молодого літи Хмелницкого, жебы от того уряду отмовлялсья, здаючи оній. И так, будто учинивши раду, часть козаков зобравши в двор Хмелницкого, а наиболее тех людей превротних, а тым зичливых, которых на тот уряд гетманства прыгнули³, а востатку двор замкнули, не пушаючи никого. Где Юрій Хмелниченко, выйшовши з светлицы у тую раду, учинил подякованне от родича своего за уряд гетманства и поклонилсья усему войску, и положил булаву и бунчук в той рад, и, поклонившисья, отойшол в світлицю. А Выговскій писар за писарство подяковане чинил, а обозній Носач корсунскій за уряд обозництва. И тая булава час немалій лежала в той рад, кожному бы ся хотіло узяти⁴ тот уряд, але же не позволяет войско. Пытано по килка крот през асаулов войска: на чом бы воля їх была, жебы зоставал на том уряді гетманства⁵. Але усі одними голосами кричат, жебы син Хмелницкого гетманом зоставал, а змелна з посполитых козаков тые голоса призывають молодого Хмелницкого и просят оного, жебы тот уряд справовал на містцу отцевском⁶, которій отмовляется молодостію літ своїх и фрасунком смерти родича своего. А до того придаючи, же еще оному до так великого уряду літа не позволяют, не маючи такого довціпу войско справовати, и жебы Україна зоставати міла в тихости. Дают на тое оному раду войско посполитое⁷, жебы он тот уряд гетманства держал, жебы тая слава⁸ была, же Хмелницькій гетманом⁵⁶, а справцы войска и порады тые ж и що при небожчику Хмелницком старом зоставали, тоест Выговскій писар, и Носач обозній, и Григорій Лесницькій судею⁵⁷,— и тые жебы уже справовали, яко оній Хмелницькій перед смертю в опеку того

¹ У сп. Козельського: далі «и уже вскорі помер о Успеніі Пресвятія» і т.д.

² У сп. Судієнка, Козельського і в вид. Бодяньського: «погребено».

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського ця фраза написана так: «которих тот уряд гетьманства зичили»; у сп. Козельського: «которые на...»

⁴ У сп. Козельського: як правило, «взяти», «взяли».

⁵ Т а м ж е: «кому зоставати на том уряді гетманском».

⁶ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «отъческом».

⁷ У сп. Козельського: правильніше «войско и посполство».

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «справа».

сина свого подал. Але они того уряду собі желяючи, отражали молодому Хмелницкому, жебы не бралься за тот уряд, що усиловне отпрошивалься, але козацтво не хотіло оногo от уряду того уволнити, памятаючи на зичливість отческую. И так упросили молодого Хмелницкого, жебы при нему зоставали булава и бунчук, а як у войско выходити, жебы з рук и двора Юря Хмелницкого тое отбирал [Виговскій] ¹, а пришовши з войска, знову тое отдавал до рук Хмелницкого. На що любо ся вымовлял Выговскій усты, але сердцем шукал того способу,— як бы тое цілком опановати, и просил войска, жебы тое до третего дня, тоест до середи ², отложено, на що войско позволило. А кгда пришол тот день среди, знову козаков раду и знову в тот же двор Хмелницкого зобралося козацтво, полковники и сотники, и що могло увойти черні,— знову о тое гетманство трактовати. Але яко перве сотники з черню постановили, на том и стали ³, жебы зоставали знаки войсковые при Хмелницком молодом, и жебы з своїх рук Выговскому давал, як у войско выходити мает, а з войска як повернет, жебы знову отдавал до рук Хмелницкого. Але предся фортель лядскій а лацини превротность ⁴ найшла діру, которою бы міли влізти в тот уряд гетманства и опановати,— и дал такую рацію полковникам и всему войску на той раді зостаючим, якобы покору свою показуючи Виговскій козаком: просит о позволене усего войска— як оному на листах свой титул писати при тых клейнотах. Поневаж Хмелницкій вдому зоставати будет, то оногo трудно на листах и універсалах, выданных з войска, подписовати,— и при том писмі як ся подьписовати при печати войскової. Аже ⁵ юже оногo совітники винайшли тот способ: дали такую рацію народу посполитому, жебы позволили ⁶ оному писатися тым способом: «Іван Выговскій на тот час гетман войска запорожского», а чернь яко простые люде, позволили ся оному так писати. И так тая рада скончилися, а Выговскій почал промышляти о козаках: першая ⁷, жебы тых, которих был ⁸ розуміл незичливых собі, вытратити; другая ⁹, жебы оторватися от царского величества, учинити згоду з королем полским, бо того ж часу при похороні Хмелницкого старого был послом Биневскій, еще в тот час уряду на собі не маючи, которого за малою річу козаки не убили. И зараз тому Біневскому усю зичливість свою открил Выговскій: и яким способом міет оторватися от царского величества а знову згоду брати з королем пол-

¹ У сп. Іскрицького і Козельського це слово пропущено. Воно є у вид. Бодяньського і в сп. Судієнка. У сп. Козельського: «отбирали» і далі «отдавали».

² У сп. Козельського: немає «тоест до середи».

³ У вид. Бодяньського: «на том постановили, на том и стали».

⁴ Там же: «а лацини превротного», у сп. Судієнка: «превротно б».

⁵ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «Але».

⁶ У сп. Судієнка: «поволили».

⁷ У вид. Бодяньського: «первое», у сп. Судієнка: «першою».

⁸ Там же: «бить».

⁹ У вид. Бодяньського: «другое», у сп. Судієнка: «другою».

ским, и чого жадаєт от короля и Речи посполитої. Немного тая постанова Выговского з Хмелницьким тривала: запомніл того скоро Выговскій, же старій Хмелницькій з неволі оного от татар выволивши, таким паном учинил. А не тилко его самого, але и усіх покровных его збогатил,— бо тые признаки раз узявши у молодого Хмелницкого, тоєст булаву и бунчук, юже оному не отдал, але при собі задержал и почал дракунію збирати, такъже корогвы полскіє збирати, затыгати. Що видячи Пушкар, полковник полтавскій, зараз почал отказовати, але Выговскій, уже цале¹ почавши ся писати гетманом запорожским, высылает полк Ніжинскій и Стародубскій у повіт Полтавскій на зологу, якобы тое ускромляючи, где по усей Полтаві тое козацтво стояло час немалій, а далій, збунтовавшись, назад вернулися. А гетман Выговскій на ускромленя Пушकारа послал свої² корогвы затыговые, и так, як пришли под Полтаву, выйшовши Пушкар, и тые корогвы затыговые погромил, розогнав³, и от того часу стал задор с Пушкарем. И Пушкар, держачи з Запорожем, посылает до его царского величества, даючи знати, же Выговскій сам собі гетманство привлащает и хочет оторватися от его царского величества, а з королем полским и з ханом кримским згуду берет. Посылает его царское величество боярина и оружничого Богдана Матвіевича Хитрого до войска запорожского, жебы при нему войско гетмана собі выбрали и жебы гетман присягу выконал на подданство его царскому величеству, и жебы той запал межи войском ускромил, але едностайне жебы собі гетмана выбрали и тому повиновалися яко и старому Хмелницкому. Которая рада в Переясловлю была, тилко на оную полковники з сотниками и з іншою старшиною зіхалися, оприч черні, и Выговскій боярина так словами лестивими, яко и подарунками³ уконтентовавши, до того повернул, же оному гетманство потвердил в Переясловлю, люблю на тое войско и не позволяло. Бо полковник полтавскій Пушкар жадною мірою на тое позволить не хотіл зо всім своїм полком, и скупивши полк, ишол до Переясловля, жебы тую раду розорвати. Але почувши, же юже гетманом боярин Выговского учинил, под Лубнями стал, до которого и боярин повернувши з Переясловя, у войско пріехал и оному поблажил и особливій подарунки от его царского величества отдал. И так Пушкар, повернувши до Полтави, не захотіл послушним быти гетману Выговскому и запорожцов, отлучивши от гетмана Выговского, до себе привернул. Що видячи гетман Выговскій, же войско не усе его гетманом любит, потаємне через своїх посланцов з королем его милостю⁴ згуду починаєт, такъже и в Крим до хана послов своїх о згоді высылает, до чого орда з охотою пристала.

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: немає «уже цале».

² Там же: «собі».

³ У вид. Бодяньского: «подарками».

⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «з королем полским».

Того ж року «1658»¹, зараз по Воскресеніі Христовом на святого Георгія, з Криму вийшов Карамбей з ордами в сороку тисячей под Чигрин, и там зехавшися у річки званої Арклій, два їх — Карамбей з Выговским на особном місці, на конех сидячи, мали розмову из собою на годин дві зекгарових², и там з собою потаємне от усіх полковников постановили — противко кого тую войну мали поднести. А напотом гетман Выговскій до намету Карамбея³ з мурзами упросив своего и там зо всіми полковниками и інною старшиною учинили згоду з ордою. Где сам гетман Выговскій, обозній, судді, полковники со всею старшиною и козаками, при них будучими, присягу выконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били. Того ж дня Карамбей повернул на кочовиско до орди на Цибулник, з которым гетман послал Романа Ракушку и Левка Буту, сотников ніжинских, при которых Карамбей и мурзы со всею ордою присягу выконали на братерство. И зараз гетман послал до его царского величества, даючи знати о той згоді з ордою, же якобы против ляхов оных затягаєт и на ускромленіє Пушकारа, которому его царское величество довірил, бо и полковники не знали о том, жебы он міл от его царского величества оторватися.

Того ж року, зараз о святом Николаї, гетман Выговскій з ордами и з полками козацкими под Полтаву наступил, а Гуляницкій з полками Прилуцким и Черніговским, идучи за гетманом, перше в Лубнях пушкарцов, который ся были зачинили, штурмом узял, а напотом Гадячю облїг. Того ж часу и под Глуховом на килка сот тых же пушкарцов⁴ выстинали. А гетман Выговскій, прійшовши под Полтаву, стал неоподадь, докучаючи полтавцом, где Пушкар, не чекаючи приступу Выговского, тисячей у двадцяти албо и болше з запорожцями вийшовши из города на святую Тройцу рано, ударил на табор Выговского, и там в табор уламавшись⁵, юже и гарматы опановал был; але гетман Выговскій, на коня впавши, до орды прїбіг, и знайшовши орду в поготовости⁶, зараз з ордою дал своїм помочи, же їх з табору выбили, и не допустивши до міста Полтави, всіх выстинали и самого Пушकारа стяли, же мало хто з того войска живим вийшов, и Полтаву доценту Выговскій спустишил. Того ж дня и Гадяче Гуляницкій узял*.

Того ж літа, под осїнь, князь Ромодановскій з Білагорода з войсками великими так московскими, яко и козацкими вышов на Україну ку Пиратину, з которим и запорозці и полки Полтавскій,

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: немає «Того ж року 1658».

² Там же: «годин на дві дзиґарових», у сп. Козельського: «зиґарових».

³ У сп. Козельського: «Карамбей», нижче «судії».

⁴ У вид. Бодяньского: «пушкарцов».

⁵ Там же і в сп. Судієнка: «ударил на табор, уломившися».

⁶ Там же: «готовности».

* Знову починається рука Петра Іскрицького.

Миргородській і Лубенській⁵⁹ були. А на против его вийшов Гуляницькій с полками Черніговским и Прилуцким и дали межі собою бой под Піратином. И так му́сїл Гуляницькій оборонною рукою уходити, которого у Варві⁶⁰ боярин князь Ромодановській держал в облеженю недель шесть, аж Выговській гетман з ордами дал оному отсіч⁶¹.

Боярин князь Ромодановській стал з войсками на зиму у Лохвици. Того ж літа Выговского брат Данило з полками козацькими стал под Кіевом на Щекавці, хочаки Кієва доставати, але боярин Шереметов тоє его войско розогнал.

Того ж року гетман Выговській взяв згоду з войском коронним, где и жолніров на килка тисячей на зиму пришло, з которими гетман Выговській ходил под Лохвицю и из ордами доставати князя боярина Ромодановского. Але там нічого не скуравши, подступил под Зінков, з которим много козацтва українного было¹, и там стоячи, много городов українних попустошили, и Зінкова не взявши⁶², отступил до Чигирина. А жолнірство корогвами по городах українних² поставил, которіє ведлуг своего звичаю стацію брали, а через посла свої козацькіє, тоєст Павла Тетеру и Грушу о згоді трактовали.

РОКУ 1659

Боярин князь Трубецькій от его царского величества з войсками великими прислан в Путивлю, до которого и князь Ромодановській зо всіми полками білагородскими, князь Пожарській и инних много з войсками великими скупилися в Путивлю. Против которих Гуляницькій з полком Ніжинским и Черніговским поишов, и там споткавшись за Конотопом, давши з собою бой, и Гуляницькій не додержавши, в город Конотоп вступил, которого боярин Трубецькій з великими войсками, которих было болше ста тисячей, облегли Гуляницького в Конотопі, от проводной неделі аж до святого Петра держал в облеженю недель з дванадцять, розними способами достаючи — так приступами частими, яко подкопами и кгранатами великими, промисл чинячи. А наостаток хочаки коло города ров засипати, вал перед собою войско гнало, у ров землю сипячи, але тую землю облеженци вилазками в город Конотоп носили, и с того собі вал приболшовали, в которых то приступах боярин князь Трубецькій много людей потратил.

Того ж часу князь Ромодановській мїл потребу з полками козацькими под Борозною³, где козаки не додержавши, мимо город утекли к Ніжину, а князь з войском Борозни достал, одних порубали, а других в полон выбрали и місто спалили.

Того ж часу, мая «8», князь Ромодановській з войсками великими под Ніжин приходил, с которим войско козацькое, маючи з

¹ У вид. Бодяньського, в сп. Судієнка і Козельського: «українського було».

² Т а м ж е: «українских», у сп. Козельського: далі «виставил».

³ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «Борзною», у сп. Козельського: «Березною».

собою татар тисячей дванадцять при зятю ханском Мамсир мурзи, дали бой в полю, але не додержавши, и козаки вступили в город за гетманом наказним. А орда оборонною рукою в поле на Лосиновку вступила, за которими князь ишол, але ничего не вскуравши, назад вернувся под Конотоп. Того ж часу гетман Выговскій, скупивши всі полки козацкіе и маючи при собі Нурадин султана, притяг з войсками на Крупич Поле, где й хан з великими потугами орд¹ прибыл до него юня «24». И там гетман Выговскій зо всею старшиною, а полковники и сотники зо всею черню присягали хану кримскому на том, жебы его не одступать, там же и хан з солтанами и усіми мурзами присягал козаком, жебы їх не отступити в той войні, як ударятся з войском московским. И так тіі трактати скончавши, просто под Конотоп притягли² и зараз спод Тиници поді[д] добрій виправили, где пришовши на переправу в селі Сосновці, немал през цілій день міли потребу, где язика взяли, а люд московскій не достал язика. И на той переправі в милі доброй³ от Конотопу заставу отправовали и там того дня розишлися. На другій день зась юля⁴ 28 дня, в середу рано, гетман Виговскій войско вшиковавши козацкое и полскіе корогви, просто на Сосновку рушил, а хан з ордами на Пустую Торговицу рушил з людом перебраним⁵ до бою; и там пришовши гетман Виговскій до Сосновки ку переправі, застал великіі войска его царского величества, с которими был околничій князь Григорій Ромодановскій и князь Пожарскій и иных много началних людей конних и піших, и на килка годин у той переправі великій⁶ бой был. Але хан з ордами с тилу от Конотопу ударивши, оных зламал, где за один час болей ніж на двадцять тисячей албо на тридцять люду его царского величества полегло. А князь Ромодановскій з того бою здорово увойшол, а князя Пожарского живо поймано⁷, которого хан страдив того ж часу, скоро приведено, для того, же хану домовлял. Юля 29⁸ Гуляницкій з войском в Конотопі зостал волним от облеженія, которих тилко было зостало⁹ полтреті тисячи. Князь Трубецкій, видячи, же на войско трудно от орди, табор справивши и войско ушиковавши, третего дня рушил зпод Конотопу и так оборонною рукою аж до Путивля пришол юже без шкоди. А гетман Выговскій з войском, з ордами от Путивля отступивши, под Гадячое потягнул, и там ставши, орду с козаками выслал в землю Московскую задля здобичи и ижбы пустошили. И там же под Гадя-

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «войск орди».

² Там же: «потягнули»; у сп. Козельського: «пошли».

³ У сп. Козельського: «дві милі добрих».

⁴ Правильно: «июня».

⁵ У сп. Козельського: «войском виборним».

⁶ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «велми».

⁷ У сп. Козельського: «живого поймали».

⁸ Там же, в сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Того ж року іюля 29».

⁹ Там же: немає «зостало».

чом докончил згоди ¹ з королем его милостю ¹, на том постановивши, же сам воеводою киевским был, а с каждого полку козаков по килка сот до шляхетства міли быть приняты, также шляхта вся и козаки трох воеводств: Киевского, Черніговского, Браславского. В Києві усі суди и справи в Києві ² иміли отпраоватися ³, не ездячи до Люблина, ані теж до Варшави на сейм, що и привилеями юж иствержено было. Там же гетман Выговскій стоячи ⁴, городи тіе, с которых козаки были при войску московском, якото: Ромен, Миргород, Веприк и инніе казал зганяти за Днепр, а городи попалити.

Того ж року тая ж згода з королем полским розорвалася, бо гетман Выговскій, повернувши до Чигирина, войска розпустил, хан у Крим повернул, набравши ясиру, а корогви затыговіе полскіе на станцію расположил и полк Ніжинскій и Черніговскій, над которими старшій был пан Немірич. А Юрій Хмелничченко ⁵, жалуючи зневаги своєї, же ему гетманство отнято, выслал за пороги слугу своего Бруховецкого до войска, просячи, щоб выйшли. Того ж року полковник переясловскій Цюцюра, хотячи себї гетманства, с поради протопопа ніжинского Максима и Васюти ⁶ козака, из собою зприсягшися в полі, зачал новую річ. Бо будучи старшим в городі Переяслові и которих знаючи ⁷ козаков значних, до себе зазвавши в алкір ⁸ поодинцем, казал повязати, а напотом и позабивати на смерть. И послал до Києва до боярина и воеводи киевского Шеремета ⁹ людей, просячи, жебы ему дал московских, що и одержал. И зараз того ж часу, тоест септеврія ¹⁰ 1 дня, до Ніжина козаков своїх [послал, уже на тоє ¹¹] маючи змову з Васютою Золотаренком, а злеща внебитности Гуляницкого полковника, которій на тот час отехал был до Корсуня, — аже сторожи не было жолнірской у брамах, увойшовши козацтво в місто, крикнули на людей, жебы ляхов были. И зараз посполство кинулося с тими козаками и за годину всіх жолніров вибили, которых было корогвей пять, нікого не щадячи, же не звикли давати стації жолніром, а з Ніжина зараз по усіх городах где были: в Чернігові, Березной, Мені и инных. А рейментара їх пана Немірича, за Кобижчою, под селом Свидовцем нагнавши, забыли и хто при нему

¹ У сп. Судієнка і вид. Бодяньського: «з королем полским».

² Помилково повторено назву міста двічі.

³ У вид. Бодяньського: «отправовати».

⁴ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Тогда ж гетьман Выговскій, там стоячи».

⁵ У сп. Козельського, Судієнка і в вид. Бодяньського: «Хмелницкий».

⁶ У праці О. Рігельмана: «Василь Золотаренко і Максим Филимонович».

⁷ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: немає «знаючи».

⁸ У вид. Бодяньського: «в артель», у сп. Козельського: «валкір».

⁹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Шереметева».

¹⁰ Т а м ж е: «сентябра».

¹¹ Так написано у вид. Бодяньського і в сп. Судієнка. У сп. Іскрицького і Козельського тут незрозуміло: «до Ніжина козаков своїх, уже на готовое маючи змову».

был, никого не живечи. И того ж часу послали до Путивля до боярина и князя Трубецкого, жебы наступовал з войском московским под Ніжин з войсками. Що видячи князь Трубецкій, же старшина козацкая до оных приехала, также и ис Киева маючи відомость, же Выговского жолніров выбито, рушил просто на Ніжин, а из Ніжина виславши посланцов козацких¹ до его царского величества и своіх, з войсками рушил под Переясловле. О чом почувши, гетман Выговскій вийшов у войско под Білую Церков, хотячи полки купити, але оному послушенства не отдавали; бо молодий Хмельницькій Юрій вышел до войска, до которого ся привернули всі полки з волостми и Сірко з запорожцами. Мусіл² Выговскій, зоставши жону в Чигирині, уходити в Полщу, до которого козакн посилали по гармати и знаки войсковіе, що оним одни поотдавал, а другіе з собою попровадил в Полщу, которому надано Бар³ и иніе города в Полщи. А войско, ставши³ за⁴ Переясловлем, московское, где скупилися и усі полки задніпрскіе, и учинивши раду, едностайне на тое зезволившися, обоіх сторон козацтво обрали гетманом совершенно Юрія Хмельницкого, которому гетманство здавал князь Трубецкій. И так зараз з тоей ради воевод постановили в Переясловлю, Ніжині, Чернігові з войсками, а князь Трубецкій повернул з войсками в Москву. А гетман Юрій Хмельниченко⁵, пришовши в Чигирин, розказал доставати замку чигринского, в котором сиділа жена Выговского з своім людом и тими, хто был зичливим Выговскому, которых достали и усю маетность порабовали, а жену Выговскому одослали на прозбу его. И так трохе успокоїли Україну.

А того літа в Литві войско литовское збил князь Долгорукій, и гетмана литовского Каневского⁶ поймал⁶ и на Москву до его царского величества отпровадил.

РОКУ 1660

В Борисові на початку року⁷ починається коммисія, на которую и нас козаков зятягано⁸ и билисмо. Зась тая коммисія фортеlem отправовалася, бо певне князь Хованскій з войсками его царского величества войско литовское розбил под Ляховичами и там неподалеку стал. И так коммисари полскіе, стоячи в Мінску, вводили аж до Петрова посту, пославши по Чернецкого на Полоцкую, где пришовши Чернецкій тое войско, зостаючое з князем Хованским, розбил, же мусіли и коммисарі его царского величества з Борисова

¹ У праці О. Рігельмана тут згадується ім'я полкового судді Романа Ракущина.

² У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «И тамо мусіл...»

³ Там же: «остановившись».

⁴ У сп. Козельського: «А войско московское, ставши под».

⁵ Там же і в сп. Судієнка: «Хмельницкий».

⁶ Правильно: «Кгонсевского».

⁷ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: немає «на початку року».

⁸ У вид. Бодяньского: «стягано».

уступити, нічого не отправуючи комиссії, в Петров пост уступили, а Борисов зуостал ¹ в облеженю. Там же князь Долгорукий міл потребу того літа с Чернецким, але розная война была: Могилев, воеводу убивши, ляхом поддался ⁶⁶ и так же и Вилня учинило ².

Того ж літа рада на Кодачку была у петровицю, на которой раді гетман Хмелничченко зо всею старшиною и боярин Василій Борисович Шеремет был. И на оной раді ³ поставили ити з войском под Лвов, а з Шереметом старшим Цюцюрі, полковникові переясловскому, и полку ⁴ Киевскому и Прилуцкому ⁶⁷, а Хмелничченко гетман зо всіми полками особно ити міет, що и учинили: боярин Шеремет ⁵ на Котелню пойшов шляхом, а Хмелницькій гетман Гончариским ⁶. Где войска коронніе з ордами гетмана Хмелницкого оступили, и там маючи потребу, не дали ся скупити з Шереметом ⁷, и мусіли згоду приняти з войском коронним и королеві присягнули з войском своїм, а тая згода стала под Слободищами. И так усі войска так коронніе, як козацкіе з Хмелницким и орда потягнули ку Шереметові, которій юже вишел был з Котелні, и Котелню зпалили з живностями, где на пустині облегли Шеремета вколо ⁸, не даючи оному упокою ⁹ а под час сліоти осінной. И так козаки ¹⁰, видячи гетмана своего з войсками, почали волно от Шеремета отступати, и сам старшій Цюрюра зо всіми козаками отступил Шеремета ж ¹¹ и до войска гетмана своего Хмелницкого зо всіми козаками прихилився, що не без шкоди козаков было, бо иных татаре пошарпали, а иных и в неволю побрали. Що видячи Шеремет, не уступал оборонною рукою, и що міл короля полского, взявши Варшаву, провадити в Киев в неволю, як собі тое обіцал, того не доказавши, сам о згоду просил и чинил примиря, обещаючися звести войско с Киева. И так згоду приняв, але того не доказав, бо князь Борятинській, которій зуоставал в Києві, на тое не позволив и войск полских не припустил до Киева з Шереметом. И так Шеремета зо всім войском взято в неволю до Криму, а иных начальных людей жолніре ¹² розобрали, в которих выкуплялися з неволі. И так знову Україна уся зуостала за королем полским, опроч Переясловля и Ніжина и Чернігова з волостями, бо в тых городах воеводи зуоставали. А в Переясловле Яким Сомченко наказним гетманом присланный

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «стал».

² Там же: «учинили».

³ Там же: немає «раді».

⁴ Там же: «полкам».

⁵ Там же: «Шереметев».

⁶ Там же: помилково «Гонгорійским», у рос. перекладі: «Гончарихою», у сп. Козельського: «шляхом Гончаровским».

⁷ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «шереметевими» (очевидно, пропущено: «войсками»).

⁸ Там же: «около».

⁹ Там же: «ему покою», «ему упокою».

¹⁰ Там же: немає «козаки».

¹¹ Там же: немає «Шеремета ж».

¹² Там же: «жолнірове».

был, которій одержался щире при его царскому величеству, любо и жолнірове войском с козаками и татаре, при Гуляницком на Задніпря пришовши, докучали; але постарому тіе три полки не давалися, а инніе усі полки поздавалися, где и залого стали были, и жолнірове зімовали тую зиму по инних полках, почавши от Прилуцкого по усей Україні.

РОКУ 1661

У великій пост войска коронніе уступили з Задніпра, зоставивши тилко козаков піхоту, але и тих усіх повиганяли з городов задніпрских, и знову усе Задніпря ⁶⁸ зостало в подданстві его царскому величеству, а Сомко гетманом меновался, любо радою необранній был. Задля чого гетман Хмелничченко хана з Криму з всіми ордами затяг и Переясловле держал в облеженю з ордами и войском козацким и жолнірами, але своего не доказал, бо город Переясловле і инніе оному не здавалися. А напотом на зиму привернул под Ніжин, и хан стоял в селі Хорошом Озері, а Хмелницькій с козаками у селі Кропивной. И гак не привернувши Задніпра, много полону обрала аж поза Стародубом, коло Мглина и у Московщині, и хан уступил по Богоявленію от Ніжина посполу з Хмелницьким ¹.

РОКУ 1662

Уступуючи ² хан и Хмелницькій з Задніпра, зоставили козаков у Арклієві ³ и татар коло Арклієва, а же шкоди великіе чинили по Задніпру, околничий князь Григорій Григорієвич Ромодановскій, скупивши войска, пошол ку Арклієву и тих татар погромил у Веремієвці, с которих мало увойшло за Дніпр, бо той погром был зараз по Воскресеніі, и Арклієв узяли и спалили. Тих же свят Сомко учинил раду в Козелцю, и там гетманом его козаки учинивши, присягали ему. Тилко ж тое не трвало ⁴, бо тая рада стала неслухне для того, же послали [до] его царского величества, просячи о позволеніе зуполной ради, на которой бы и войско з Запорожжя было, жебы одностайне гетмана обрала и одного ⁵ слухали. Бо запорожці собі гетмана Бруховецкого звали, а полковник ніжинскій Васюта собі гетманства хотіл и не слухал Сомка ⁶ гетмана. На що юже царское величество позволил, жебы рада была и гетмана собі настановили, а же тая Козельская рада стала неслухне, и гнів царскій стал. А до того епископ Мефтодій, которій на той раді был и до присяги приводил, также и Васюта, ніжинскій полковник, описали Сомка гетмана, же конечно по орду посилает,

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: додано «вовся».

² Там же: «уступаючи».

³ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «Ирклієві».

⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «тривало».

⁵ У сп. Козельського: як правило «един», «еднак», «едностайне» і под.

⁶ Там же: паралельно «Самко», «Самченко».

хотячи змінити, що була неправда. Бо того ж року и літа гетман Хмелницькій, затагши орди часть и жолніров, коммоника и піхоти, и з усіми полками своїми переправивши Дніпр, подступил под Переясловле и оногo доставал час немалий, але ничего не вскурал, бо там было войско царское и козацкое при Сомку, которіе може¹ оборонилися. И того ж часу околничій князь Ромодановскій, скупивши войско и Ніжинскій полк при собі маючи, просто ку Переясловлю потягнул з войском. Где татаре, припавши² на світання под войско, под Піратином узяли языка московских людей и сами наоко войско виділи, пришовши до войска, дали знати Хмелницкому о тих силах, которіе идут на него. Що Хмелницькій, собою стривоживши, отступил от Переясловля и потягнул ку Дніпру под Канев и, не дойшовши Канева, над Дніпром окопався, минувши Городище, противко села³, к самому Дніпру. А князь Ромодановскій, пославши коммонником за тим подездом татарским, за котрим гонилисмо аж до самой Оржици, аже татаре, полегчившися, тую переправу перейшли и, не чинячи жадного отвороту, уходили мимо Яблонева, где барзо зліе переправи и мусіло войско повагом ити, и переправивши Супой, сталисмо. Где посланци гетмана Сомка пришли, даючи знати об отході Хмелницкого от Переясловля, за котрим подезд добрій выслали. А же дано от поезду знати, же рушил от Городища князь Ромодановскій со всім табором ко Дніпру мимо Переясловле, где и наказній гетман со всім войском вышел з Переясловля, и зкупившися з околничим⁴ князем Ромодановским, просто пойшли тропою гетмана Хмелницкого. Аже Хмелницькій юже стал табором, окопавшися, выпер подезд и гнал на полмили, але же войско ишло всправі⁵, козаки Хмелницкого назад уступили ку своему табору, бо юже татаре, зоставивши Хмелницкого, за Дніпр переправовалися⁶ и пойшли у свою землю^{6б}. Где войско околничого князя Ромодановского и козацкое⁷ просто табором наблизилося на табор Хмелницкого, як можна ся быти з гармати, и коменик козацкій з обох сторон дал бой от поля, з тоей стороны, от бору. А Яким Сомко с піхотою козаков своїх, также и з московскою⁸ просто противко табору ишол, где великая война сточилася⁹ з обох сторон, которая тривала годин полтреті зигарових¹⁰. А напотом як наступил князь Ромодановскій з коммонником ушикованим так копійним, райтарию, як и иним огнистым,

¹ У сп. Судієнка: «оборонилися», у сп. Козельського: «которій мужне».

² У вид. Бодяньського: «приставши».

³ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «над Дніпром, минувши Городище, противно села окопався».

⁴ У вид. Бодяньського: немає «околничим».

⁵ У сп. Козельського: «справно».

⁶ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «переправилися».

⁷ У вид. Бодяньського: немає «козацкое».

⁸ Там же: «из московю».

⁹ У вид. Бодяньського: «точилася», у сп. Судієнка: «почалася».

¹⁰ У сп. Козельського: «дзигарових».

зараз войско Хмелницького тил подали, которіе ся юже болше и поправити не могли, але мимо табор ко Дніпру скочили, а инніе з Хмелницьким до бору. Що видячи піхота и тіе в Дніпр¹ скочили, и так Дніпр наповнили, же за людом мало и води знати было. А піхота німецькая, которой тысяча было, в углі табору заперлися и не здалися, аж усіх выбито². И так там згбло войска з руки Хмелницького так козаков, як и ляхов тисячей болше двадцяти, же аж от смроду трупу его³ ку Днепру трудно было приступити, а инній труп аж на Запорожже позаносило. И так Хмелницькій⁴ люд погубил и табор зовсім утратил, а сам не у великой купі на Черкаси увойшол. А инніе козаки, которіе переплили Дніпр, нагіе до домов ишли, а з жолніров у Дніпра были⁵, а которій переплив, то и с тих мало хто увойшол. И так козаки Канев опановавши, многіе шкоди чинили и в Корсуню и по иних городах, містах и селах.

А тая потреба была місяця июля «16». По той потребі войско козацкое, видячи, же Яким Сомко, не щадячи здоровья своего, ишол з войском и добрим приводцею был, хотіли учинити совершенним гетманом. А же епископ Мефтодій, на тот час тому зайздостячи, а Васюта, полковник ніжинській, себі хочяти, упросили князя Ромодановского, жебы найскорій ишол под Черкаси, не ожидаючи Якіма Сомка гетмана, которій на radoшах гулял с козаками. А тое сприял писар Сомков, же Васюті, которій потаемне перенятій был от Васюти, и той почувши, же конечно рада міет бити на потверження гетманства Сомкові, аже и козаки полку Ніжинского на тое схилилися. И так князь Ромодановській, не ожидаючи приезде Сомкового з Переясловля, рушил з войсками московскими, при котором и Васюта з полком Ніжинским пойшол, инніе усі полки зоставиши. До которих Сомко приехавши, аже не застал князя, до Канева рушил⁶, по Задніпрю немалую узавши здобич, вілості повернули ку домом, уставивши полковником⁷ Лизогуба в Каневі. А князь Ромодановській, пришовши ку слободце Богушковой, и войско перебравши, послал товариша своего столника Приклонского, которій, переправивши Дніпр, подступил под город Черкаси, которому Черкаси здалися. И там будучи в Черкасах, наставили полковником з своей руки Михайла Гамалію, и немного що

¹ У сп. Козельського: «до Дніпра».

² У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка ці рядки читаються так: «Що видячи піхота німецькая, же тіе в Дніпр скочили и так Дніпр наповнили, же за людом мало и води знати было, в углі табору заперлися и не здалися, котрих тысяча было, аж усіх выбито», у сп. Козельського: немає «А піхота ...было».

³ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: немає «трупу его», у сп. Козельського: немає «его».

⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «Хмелниченко».

⁵ У вид. Бодяньского це місце передано, мабуть, точніше: «а жолніров», в сп. Козельського: «а жолнірам у Дніпра била добич».

⁶ У сп. Козельського: «пошол і там».

⁷ У вид. Бодяньского: «уоставивши полковника», у сп. Козельського: «зоставивши».

зоставивши москви, столник Приклонській з войском ишов униз Дніпром, зближаючи ку Чигирину, аж до Бужина притягнул, тое схиляючи. А князь Ромодановській сим боком Дніпра ишов униз и там же противко Бужина стал, над Круковом. Але тое щастя знову ся отмило, бо Хмелницькій гетман ¹, прибивши в Чигирин, того ж часу послал по орду, где посланці ² застали готовую орду в полях, и зараз поспішил салтан у килканадцять тисячей перебраной орди ⁷⁰ пришил до Чигирина. О чом увідомившись, столник Приклонській рушил з Бужина ку перевозу, и так оных напала орда, а оборонною рукою до самого перевозу ишли табором и мало що утратили. Тилко ж наш люд несталій, оставивши табур, у Дніпр уплав ³ пойшов, тилко гармати ⁴ пороном перевезли, що татаре аж у Дніпр за москвою уганяли, але з берега стрилбою з гармат и дробною оных отбывали, бо вода мала на тот час была. И так болше не бавячися у Дніпра⁵, [пойшли с Приклонским к Лубням. А Хмелницькій, не могучи Переясловской шкоди себї наградити и укріпитися, отдав гетьманство ⁷¹ Тетері, а сам в чернці постриглся. Между тїм запорожскіе козаки в радї своей самоволно Брюховецкогo українским огласили гетьманом и письменно его царскому величеству рекомандовали. По челобиттю же Мефтодія епископа и Васюти указал его величество, кого хотя волними голосами избрати на гетьманство, и под сее время Брюховецкому з Запорожжя до Гадяча пришедшему] ⁶, ...которіе великое пошановання от цара міли и чого хотіли, то у его одержали. И так Брюховецкій, як першей наменилося, вишел з Запорожжа с козаками в килка сот, которого князь Ромодановській вдячне приняв и при них стал, же тая уся Україна по Ромен оных слухала ⁷, отступивши от Сомка гетмана. А полковник ніжинській Василь, будучи уведенній обетницею гетманства от запорожцов, которіе приеждаючи з Запорожа и видячи хтивость от его того уряду и зс ошуканням его подводячи ⁸ задля узятя подарков, же якоби его войско на Запорожу хотят гетманом насътановити. А он, яко протак, а маю-

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «обминуло, бо гетьман Хмелниченко».

² Там же: «послал к орді, якую посланці» і т. д.

³ Там же: «через Дніпр в плін».

⁴ Там же: немає «гармати».

⁵ Тут у сп. Іскрицького прогалина на цілу сторінку, а у сп. Козельського — на кілька рядків. Наведений у дужках текст, який заповнює цю прогалину, взято із сп. Судієнка. Так це місце дослівно зустрічається і в вид. Бодяньського.

⁶ Цей уривок тексту зустрічається також у т. зв. «Короткому опису Малої Росії». Його охоче використовували переписувачі літопису Самовидця, доповнюючи або змінюючи окремі сторінки пам'ятки. На це звернув увагу дослідник літопису О. Левицький, вказавши роки, звідки запозичені місця і внесені до пізніших списків Самовидця.

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «слухала».

⁸ У сп. Козельського: «підходячи».

чися добре, не жалуючи, кожного ¹ даровал, а Сомка гетмана яко могучи удавал и на Москву описовал, за котрим его уданням оба zostали у великом подозріню и неласце на Москві. А же видячи полковник ніжинскій, же Бруховецкій, вишовши з Запорожжа, жадной карти до оного не пишет, отзиваючися з якою приязню, умислил был сам ехати до Гадячого, и зобравши товариство значное в Батуриин, и там хотіл тих людей вигубити, которіе оного от злого отводили, жеби не удавал Сомка, и mezi собою гетмана настановили и тое оному персвадовали, же запорожці не зовсім добрим на старшину городовую жичут ², як то у оных звичай давній. Аже по волі его не сталося, бо піхота, которую он на тое был в Батуриин ³ впровадил и наустив, Бог ⁴ сердца отвернул от невинних людей, же на него самого повстали и за малим его не убили, же заледво тое ускурили. И із Батурина послал подарунки ⁵ до князя Ромодановского, жеби руку его ⁶ держал, также и вівідуючися о ⁷ том, ежели запорожци что ⁸ будут о том мовити, жеби оному гетманом бути. Аже посланці застали князя Ромодановского у Зінкові, где и запорожци на тот час у князя были, которій подарок ⁹ оного всім князь прийняв, яко тот человек, же и своего много міет. А запорожці зась, подпивши, свой замисл явне відкрили, же на усю ¹⁰ старшину городовую великіе похвалки оних вибити, а найбільшей на Сомка и Васюгу, полковника ніжинского. Которіе посланці, повернувши, оному ознаймили, же порожня оному надія на князя и на запорожцов, же зле мислят, не тилко гетманом бити, але и о здоровю его и худобі совітуют. И в тот час почал старатися о приязнь з гетманом Сомком, которую учинили и, зазвавши полковников и сотників и козаков значних до Ичні, присягу виконали в церкві ринковой на гетманство Якимові Сомкові. И тот же Васюта присягал и инних примушал ¹¹, але юже невчас, бо зопсовавши, не скоро поправити, що удавал Сомка змінником и незичливым царскому величеству, то и сам в том zostал тоєю присягою. И так тое през цалую зіму колотилося. Едни при Бруховецком zostавали, якто: полк Полтавскій, Зінковскій, Миргородскій, а при Сомку zostавали полки: Лубенскій, Прилуцкій, Переясловскій, Ніжинскій, Черніговскій, и на том постановил, жеби чернчая рада ¹² не била.

¹ У сп. Судієнка: «добр», в вид. Бодяньского: «добре».

² У сп. Козельського: «видут».

³ У вид. Бодяньского: немає «в Батуриин».

⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «бо».

⁵ Там же: «подарки».

⁶ Там же: немає «его».

⁷ Там же: «в».

⁸ У сп. Козельського: «що».

⁹ У вид. Бодяньского в сп. Судієнка: «подарунок».

¹⁰ У сп. Козельського: як правило, «всю», «всіх», «все».

¹¹ Там же: «присягав и инних примушав».

¹² У сп. Судієнка і Козельського: «чернчая рада», у вид. Бодяньского: «чорная рада была».

Зараз по весні заводиться на нове лихо, чого за иних гетманов не бивало, тоєст чорной ради ⁷². А то зараз фортеліов заживает Бруховецькій и докучает его царскому величеству, о той раді просячи, жеби кого зволил его царское велечество на тую раду послати. И так на жадання запорожцов и тих полков ¹, которіе ся привязались до Бруховецького, висилает его царское величество околничого князя Великогагина и столника Кирила Юсифовича Хлопова ², о которих зближенню взявши відомость, Бруховецькій зараз, вишовши з Гадячого, простует ку Батурина ³, переймаючи тых посланих от его царского величества, а своїх розсилает по всіх полках с писмами, жеби усе посполство стягалося под Ніжин у раду и Ніжин рабовати. На которіі писма, що живо, рушили з домов не тилко козацтво, але усе посполство купами, а не полками ⁴. А гетман Сомко, козаков значних с полковниками скупивши, притяг ⁵ под Ніжин, где и полковник ніжинській увесь полк свой скупил зо всего Сівера, бо то один полк ⁶ бил и Стародубовщина. Але тое собрання Сомково нінащо обернулося, поневаж уже Бруховецькій ліпшую ласку з запорожцями міл у его царского величества, а то за старанієм епископа Мефтодія, которого Бруховецькій запобігл подарунками и обетницями розними, яко то люде звикли дарами уводитися ⁷. И так з другой стороны міста Бруховецькій, зейшовшися з околничим Великогагином, з котрим немало люду военного от царского величества было, подступили под місто войска немаліе, а найбільшей посполства. Где москва, не бавячися в полю, увойшла уся у город Ніжин и стали по господах в обох містах — старом и новом. И постоявши килка дней у которих началних людей, тоєст в околничого, запрошоній Сомко гетман и Бруховецькій з старшинами, оповіли оним о зволенню ⁸ его царского величества, же по жаданю и прошенію усіх козаков зезволив быти чорной раді на обраня одного совершенного гетмана. Чому любо Сомко, яко уже маючій гетманство от подручних собі полковников и сотников и козаков, подтвржденное присягою ново у Ичні, суперечали ⁹ тоей раді. Але же болшая била купа при Бруховецькому зо всіх полков, муслі на тое позволить, и сподіваючись того доказати, же при нему старшина стоїт. И так зложили час раді юня

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «полковников».

² У вид. Бодяньського: «князя Юсифовича Хлопова», у сп. Козельського: «Кирила Юсифовича Хлопова».

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «в Батурина», у сп. Козельського: «до Батурина».

⁴ Т а м ж е: «купячися полками».

⁵ Т а м ж е: «притяг».

⁶ У вид. Бодяньського: немає «свой скупил зо всего Сівера, бо то один полк».

⁷ У сп. Козельського: «даванем увестися».

⁸ Так само в усіх інших списках; так спочатку було і в списку Іскрицького, але пізніше виправлено на «изволенне».

⁹ У сп. Судієнка: «сперечали», в вид. Бодяньського: «спречали».

«17», зараз уступивши в пост Петров, на которую раду так постановили были, жебы в тую раду іти пішо, без всякого оружжа. И за містом розбито намет великій, на тое присланий от его царского величества, при котором наміті и войско московское стало з оружжем задля унимання своеволі, але тое мало що помогло. Як вдарено в бубни¹ на раду, Бруховецькій, ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своей стороны на тую раду, и Сомко не зозволився: и сам и усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе², на конях добрих, шатно и при орюжю, як до войны, тоей интенції будучи, же ежели би не ведлуг мисли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом и гармат было немало. Але тое нічого не помогло, поневаж запорожці, ласкою его царского величества упевнени, и скоро тая рада стала и боярин⁷³ вишол з намету и почал читати грамоту и указ его царского величества, не дано того скончити, ані слухаючи писма царского величества, зараз крик стался з обох сторон о гетманство: одни кричат «Бруховецького гетманом», а другіе кричат «Сомка гетманом» и на столец обоіх сажают. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали, заледво Сомко видрался през намет царській и допал коня и інная старшина, а инших позабивано до килка человека. И так сторона Сомкова мусила уступати до табору своего, а сторона Бруховецького на столец всадили Бруховецького, зопхнувши князя, и гетманом окрикнули, давши оному булаву и бунчук в руки; що заледви и нескоро той галас ускромился. Але того часу князь Великогагин не потвержал гетманства Бруховецькому, бо и до себе прийти не могл за великим шумом межи народом. И так Бруховецькій с³ тими знаками пойшол до своего табору, где стоял над Остром у Куті Романовского. А Сомко вехал⁴ до своего табору, уже не маючи бунчука ані булави, бо тое запорожци видрали оному. Зачим войско почало Сомково собою тривожити, отступаючи Сомка, любо Сомко послал с тим до князя, же на той раді з войском своїм не перестает⁵ и Бруховецького гетманом не приймаєт, и ежели знову не будет рада и жеби Бруховецькій положил знаки войсковіе, то отходит з своїм войском ку Переясловлю и знову до его царского величества слати, же гвалтом гетманство дано Бруховецькому, которого войско не приймаєт. Що видячи князь тое розервання и обавляючися, жеби с того не вросло що злого⁶, знову на третій день тую раду складаєт и при-

¹ У сп. Козельського: помилково «будинки».

² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «достойніє», у сп. Козельського: «достойніі».

³ У вид. Бодяньського: «з». Далі в цьому виданні приєменник «з» значно частіше вживається, ніж у списку Іскрицького, а також подвоєння приголосних в закінченнях іменників. Інколи і літера ь стоїть на тому місці, де в списку Іскрицького вжито «е».

⁴ У сп. Судієнка: «віехал», у вид. Бодяньського: «выїхал».

⁵ Там же: «не пристаєт».

⁶ Там же: «зло».

казует Бруховецькому, жеби в тую раду пришовши, знаки військо положил, жеби уся старшина уступила до¹ ради до намету, а чернь військо, жеби гетмана настановляли, кого улюблят. Чому барзо² Бруховецькій сперечался, яже видячи, же князь почал на Сомкову руку схилитися, которому старшина порадила, жеби не будучи спротивним задля ненарушення ласки его царского величества, тилко ж жеби не йдучи ку намету, где військо стояло московское, але межи своїми війсками тую учинили раду, на що и Бруховецькій позволився. Але несталость наших людей тое помішала, бо козаки сторони Сомковой, отступивши своей старшини³, похавши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецького прийшли и поклонилися, отвернувши, зараз напали вози своїх старших жаковати. Що видячи Сомко с полковниками своїми и инною старшиною, впавши на коні, прибігли до намету царского до князя, сподіваючися помочи и оборони своєму здоровю, которых зараз князь зо всім отослал в замок ніжинській⁴. Того ж часу усе у них поотбірано — коні, ринштунки, сукні, и самих за сторожу дано. А Бруховецькій зо всім війском пришол к намету царскому, которому юже князь здавал з своїх рук булаву и бунчук, подтверждаючи гетманство⁷⁴, и попровадил в соборную церков святого Николая, где присягу виконал Бруховецькій зо всім війском. И вийшовши з церкви, того ж дня своїх полковников понастановлял з тих людей, которіе з ним вишли з Запорожжа, по усіх городах, а Ніжинській полк на три полки розділил. При котором настановливаню⁵ полковников много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дни тривало. Хочай якого значного козака⁶ забили или чоловіка, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли. И так тое забойство третего дня почало ускромлятися и заказ стал, жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду міет. Тих зась полковников, которіе у замку ніжинском зоставали у вязеню, усе пожаковали, и в домах мало що зостало.

Того ж дня, як тая рада стала, місто Ічня, в котором рада была, и церков тая, в которой Сомкові присягали на послушенство гетманское, усе згоріло дознаку тоей же години, як Сомка взято до вязення.

Гетман Бруховецькій, одержавши цале гетманство, вислал послов до царского величества болшей ста чоловіка, дякуючи за уряд гетманства, же одержал, и на Сомка з его полковниками, которіе сидят

¹ У сп. Козельського: «з».

² Там же: як правило, «барзе».

³ У сп. Судієнка: «старшини сторони».

⁴ У сп. Козельського: додано «при своїх людях, которіе скоро вехали в замок, зараз того ж часу...»

⁵ Там же: «наставленю».

⁶ Там же: «чоловіка».

в ніжинском замку, нікоторые річи змисливши об їх незичливости ку царскому величеству, чого и не было. Также і єпископ Мефтодій протопопу послал при тих же посланних, от себе стараючися о їх згубі. Чому царское величество повіривши, здал їх на суд войско-вій, которих потратити, а инних живити, толко ж у силку зослати в Москву.

Рушивши гетман Бруховецкій от Ніжина¹, роспустил новопостав-лених полковников, тих которіє з ним з Запорожа вишли, по усіх столечних городах, придавши каждому полковникові по сто чело-віка козаков, котрим по усіх полках жупани давано. А з млинов сами розміри брали и куди хотіли оборочали, людем зась незно-сную кривду² чинили, а звлаща значним. Бо били межи ними ко-торій служил у якого чоловіка значного, то юже свое зомщовали на господарях, ежели которого якого часу за якій проступок по-бил, albo злаял, як всяково³ в дворі бывает.

Того ж літа, под час тоєй ради, у Паволочи перше бил полковни-ком Іван Попович, а напотом стал священником. А же оному чинили укоризну жида и инніє, знову хотячи ся привернути до Києва, узял-ся за полковництво и жидов казал усіх вибити. Толко ж оному не дано помочи с Києва и Сомка узято, на которого міл надію. И так прийшло войско от Тетери гетмана, и оній, не хотячи міста згубити, здался, которого страчено, бо тіє посланци от того паволоцкого по-па до Бруховецкого удалися о помоч, але оній ничого⁴ не дал помочи Паволочи, а рушивши спод Ніжина под Переясловле, и там стоял з войском у Креста, на которого татарє приходили, але ні-чого не вскурал. И за другим разом татарє того ж літа вийшли, але козаки оных добре громили, нагнали у Дніпр у Веремієвці, где їх много потонуло, и нічого жадного ясиру не унесли. Гетман Бру-ховецкій, спод Переясловля рушивши, потягнул под Кременчук того ж літа под осень, где ставши, місто Кременчук спалив. Але стоявши немало, zostавил замок⁵ вцілости, а с козаками уступил до Гадячого, а то для того, же узял відомость, же⁶ король полскій Ян Казімір, над сподіваня, на Україну простует на Браславле.

Тоей же осени, о пущенні филипова посту⁷, присланий был от его царского величества дяк Бачмаков⁸ тайних діл в Батурин до гетмана Бруховецкого, где по розних постановленіях до присяги приводил гетмана и козаков в Батурині. Але наступованне кролев-ское иніє пакта помішало, бо король его милость зближил ку Дніпру и переправлятися стал у Стайках, которму городки почали ся зда-

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «И гетьман Бруховецкій рушивши от Ніжина...»

² Там же: «обиду».

³ У сп. Козельського: «яко то всяко».

⁴ Там же: як правило, «ничего, чего, собі, жена».

⁵ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: помилково «гетьман».

⁶ Там же: «яко».

⁷ Там же: «в филипов пост», у сп. Козельського: «о запустах».

⁸ У вид. Бодяньского: «Башмаков».

вати: Воронки, Боришполь, Баришовка¹, и инніе до Остра. И у городі Острі король стал зимовати, а войска по розних городах коло Ніжина, бо усі городи поздавалися королеві, опроч самих Переясловля, Ніжина и Чернігова.

Вступаючи в осень, о святом Семеоні², того літа за позволеніем его царского величества казал гетман Бруховецкій постинати гетмана Сомка и Васюту, полковника ніжинского, и полковника черніговского, и полковника переясловского, и полковника лубенского⁷⁵, асаулов и инних полковников заслано на Москву³, которых на Сибір заслано немало старшини козацкой, а которіе позостали, то на піхоту запорожскую давали жупани, барзо притуга великая на людей значних⁴ была.

РОКУ 1664 *

Становиско королевское в Острі місті⁵, а Гуляницькій з Чернецьким ходил городи приворочати, котрим поздавалися уся Україна, бо ишол Богун наказним гетманом с козаками, которому ся здавали городи и зараз з ним до войска ишли, тилко Монастирище містечко не хотіло ся здати. И так впавши жолнірство с козаками, усе зграбовали, а инних в полон татаре побрали, що не могл оборонити полковник Пісоцький, которій, уже здавшися, з войском лядским был. И у Прилуці уже от гетмана Тетери залога стала, и туди вся дорога ляхам была на Ічню, Ніжин обежаючи.

Того ж 1664⁶ року король полскій Іван Казімир, презимовавши⁷ в Острі и уже там надпустошивши, войска и татар до себе зтягнувши, спотребу, на початку того року, великих мясниц, учинивши раду, не поишол под Ніжин, бо войска его царского величества немало било и замок осажен порядне. Также в городі козацтва много было: полк Ніжинскій и Зіковскій и волости зогнаніе, и не хотячи, подобно, міста згубити, бо замку трудно узяти з людом его царского величества. И так оставивши Ніжин, рушил войсками своїми королевскими на Олишевку, и пришовши до Солтиковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірскої піхоти легло, килка дній достаючи. А же напотом люде в осаді сидячіе видят, же трудно

¹ У вид. Бодяньського: «Воронов, Борисполе и Борисовка»; у сп. Судієнка: «Воронков, Борисполь».

² В інших списках: «Симеоні».

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського це місце передано так: «а полковников: черниговского, переясловского и лубенского и иных, тамож асаулов, завезено на Москву».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає «значних».

* У праці О. Рігельмана під вміщеними тут статтями Івана Бруховецького серед підписів козацької старшини є рука Ракушки: «Я, дозорца скарбу войскового, Роман Ракушка, подписал свою руку».

⁵ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «Король польскій стоял в Острі місті».

⁶ Там же: немає «1664».

⁷ У сп. Козельського: правильніше «король пересвятковавши».

видержати, бо юже місто доставали¹, тилко в самом замочку,— просили о милосердя. А любо обецали показати над ними милость, еднат же не додержали: бо упавши в замок, многих постинали, а иних в полон татаре побрали і внівец обернули. Спод Дівици подезд ходил под Березную, а же там полковник сосницькій стоял с козаками, не приворочал король, ку Мені простовал, которому Мена поклонилася, также и Сосниця, Новіє Млини⁷⁶. А козаком Богунові² Борзна здалася³ з полком Лубенским, бо своїх козаков лубенских з дом своїх, застаючих при Богуну в войску королевскому⁴, и полковник поклонился и Борзну місто здал, которим кривди не было. И так тіє усі войска скупился до боку королевского в Новіє Млини и отгуля⁵ под Батурин были подездом. А осмотрівши фортецію, же мощна и люду немало военного при гетмані Бруховецком так козацкого, яко теж и московского, бо языка узяли, же оних с трудністю узяти, але до фолварков не допускают, рушил король з силами под Короп, где оному поклонился, спод Коропа до Кролевца и Кроловец поклонился, в которих городах залогі свої король розказал класти⁶, а сам простовал под Глухов, місто пограничное, которіє жадною мірою не хотіли⁷ ся здати. Где стоял недель пять, розніє промисли чинячи, штурмуючи подкопами, и нічого не могли вскурати, тилко волости московскіє попустошили аж поза Корачевом, а города жадного не взяли. В том стоянню под Глуховом войска королевского⁸, же зимній час, трудно стало на живність так самому войску, яко теж и коні зморени голодом, войско барзо ослабіло. А тим часом войска его царского величества наближилиса: околничій князь Григорій Григорієвич Ромадановскій з полками ему врученними білагородскими⁹ притягнул в Батурин, а инніє бояре з великими силами стояли на [границі:¹⁰] князь Куракин в Путивло и боярин князь Куденєкович¹¹ Черкасскій в Бранску⁷⁷. Тилко ж тіє князі не наступовали зряду¹² на короля того, не знать¹³ для чого, а то, подобно, задля того, же еще под тот

¹ У вид. Бодяньського: «заставили», у сп. Судієнка: «зоставило»; так спочатку було і в сп. Іскрицького, а згодом було виправлено на: «доставали».

² Очевидно, Богуновим.

³ У сп. Козельського: додано «с козаками».

⁴ Це місце переплутано. У вид. Бодяньського воно передано так: «с домов своїх, застаючих при Богуну в войску королевскому». У сп. Судієнка: «бо для своїх козаков лубенских з домов своїх, застаючих при Богуну в войску королевскому...»

⁵ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «отътуда».

⁶ У сп. Козельського: «веліт постановити».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «хотілось».

⁸ Там же: «войскам королевским».

⁹ У вид. Бодяньського: скрізь, як правило, «білогородскими».

¹⁰ У сп. Іскрицького: «риниці». Подаємо за сп. Судієнка і за вид. Бодяньського.

¹¹ У сп. Козельського: «Яков Куйденєкович».

¹² У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: точніше «зразу».

¹³ У вид. Бодяньського: «не знам», у сп. Козельського: «не знати».

час князь Ромодановській уряд меншій міл на собі, околничим будучи, а тіє князи боярами ближними зоставали і задля того до князя Ромодановського не купилися. Але князь Ромодановський, пришовши в Батурин і искупивши зоставалих¹ козаков до гетмана Бруховецького, которому знову городи почали ся исхиляти: Борозна, Новіє Млини, также и Короп, о которій любо с татари бой немалій был, также и Кролевец, где скарбу королевского немало узяли, бо князь Ромодановський, не бавячися в Батурині, з войсками рушил просто ку табору королевскому. О чом взявши язика, перво татаре почали уступати з Сівера, а напотом и король, собою стривоживши, спод Глухова вступил на Новгородок Сіверській, с которим князь Ромодановській и гетман Бруховецькій міли потребу в Переговци под Новгородком, а новгородци не пустили короля в город, але стоял король в монастирі новгородском. А войско з войском на Десні спотикалося, бо юже король Десну переправил бил, а ріка юже почала псоватися — наступовало тепло. Где ежели бы тіє сили с Путивля до князя Ромодановського наступили били, заледво би был король увойшол от Десни, а и так много войска потратил, з голоду найбільше. Где надвое войско пойшло: воевода Чернецькій ку Чернігову потягнул, а король на Стародуб, простуючи ку Могилеву, на Білую Русь, где много люду потратил, бо от Бранска князь Яков Куденкович наступил. И² так войско рвано³, а звлаща же дорогою тісною простовали ку Кричову на Мглин, где з великою шкодою уступил король з України, болшой колотні начинивши, бо тіє городи трудность міли великую, которіє королеві поздавалися били, где много старшини Бруховецькій потратил.

Того ж року Іван Сірко кошовий вишол з Запорожжа и з ним козаков немало, а то, подобно, за поселством Івана Виговського, бившого гетмана запороского, и обозвавшись някийсь Сулимка⁴, и скупил немало голоти в Уманском повіті, оставивши Сірка, поишол до Лисянки, которому Лисянка здалася и Ставища, где приишол под Білоу Церков, беручися до боку Виговського. Але Чернецькій з Маховским не дались оним скупити, того Сулимку под Білоу Церквою розгромили, где и Сулимка згинул, а напотом и Виговського взяли, которого Маховській⁷⁸ полковник казал рострияти, не дбаючи, же воеводою был. И так Виговського гетманство скончилось.

Того ж року и метрополита Дионисій⁵ Балабан в Корсуню померл⁷⁹, а на его місце обрано Іосифа Тукалского. Але и там нещирость⁶ была, бо на метрополію садился Антоній Винніцькій, которого руку держал гетман Тетера, а иншое духовенство и шляхта

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «зосталних».

² У сп. Козельського часто вживається як сполучник позначка

³ У вид. Бодяньського: «рвали», у сп. Судієнка: «рвалось».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «Сулима».

⁵ Там же: немає «Дионисій», у сп. Судієнка: «Болобан».

⁶ У сп. Козельського: «незазрость».

отца Тукалского руку держали. Але перемогл гетман Тетера, бо удал до короля его милости отца метрополиту Тукалского и своего швагра Хмелницького, бившого гетмана, также и Гуляницького, боячися гетманства стратити, которих король казал побрати и на зачоченіе послати до Малборку, міста в Прусах, где роков два сиділи у вязенню.

Того ж року 1664¹, зараз по Воскресеніі Христовом, гетман Бруховецкій скупил усі полки задніпрскіе, и маючи з собою килка тисячей москви, рушил спод Переясловля ку Черкаскому². О чом почувши гетман Тетера а видячи незичливість противко собі козацкую и усіх людей, зобравши усі скарби войсковіе, що старий Хмелницькій збирав и инніе гетмани, и клейноти войсковіе, стада и товари, вишол з Чигирина до Браславля, со всім провадился з женою³. А напотом видячи, же юже уся Україна противко нему бунтується, и сподіваючися на ласку королевскую, же оному там немало указано маетностей, рушил из Браславля з скарбами, которіе могл подняти, в Полщу⁴, а инніе оставил у Браславлю, немало грошей, срібра. Где пришовши, кошовій Сірко усе тое пожаковали с козаками, а и тое, що запровадил Тетера в Полщу, и там тое панове фортеlem вибрали⁴ у него, же пришел до великого убозства и утікати мусіл до Волох.

Гетман Бруховецкій, переправляючи Дніпр у Сокірной, послал наперед до Черкас Гамаліенка, полковника лубенского, з войском, которій, у Черкаси увойшовши⁵, зрабовал и спалив, где инніе городи, узавши пострах⁵, присилали, здаючися гетману Бруховецкому, и із самого Чигирина были посланци. Где як напевное ишол до Чигирина, але тое ошукало, бо любо инніе городи поздавалися, еднак же были такові люде, которіе дали знати до Чернецкого. Где Чернецкій прислал килка корогвей жолніров у Чигирин, с которими чигиринци противко гетмана Бруховецкого мужне стали и килка недель⁶ боронилися, любо немало приступов было, также и гранатами докучали, где Тетера гетман зотягнувши татар, ишол на оборону Чигирина. О чом увідомившися, гетман Бруховецкій отступил от Чигирина ку Бужину, где знялся⁶ з Сірком⁷, и там гетман Тетера з ордою і з жолнірами налігал барзо Бруховецкому гетманові⁷, але еще сам Чернецкій не наспішил был. А же Бруховецкій, маючи язика, же болше сили на него прибираются, уступал оборонною рукою горі Дніпра до самого Канева, бо юже Канев был здался гетману Бруховецкому, от которого и залогі войско било в Каневі. И так вцілости со всім войском и гарматами увойшол

¹ У сп. Судіенка: немає «1664», у сп. Козельського передано літерами.

² У сп. Судіенка: «к Черкасом».

³ У сп. Козельського: «попровадился и из жоною».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судіенка: «вбирали».

⁵ Там же: «чрез страх».

⁶ У вид. Бодяньського: помилково «заявся».

⁷ Там же і в сп. Судіенка: немає «гетманові».

в Канев, где зараз втропи, албо переймаючи от Корсуня Чернецькій притягнул зо всім войском коронним под Канев, где, запробовавшия килко разій¹, нічого не вскурал и в килка дній отступити мусіл, с которим и татаре были з гетманом Тетерею² и усі уступили под Білую Церков. А Сірко, отвернувши на Медведовку, потягнул ку Уманю задля скарбу Тетериного³, которій и порабовали, як вишшей написалося. Того ж часу Чернецькій посаажовал фортеції в Чигирині, Корсуні, Білої Церкви жолнірством, где тилко тие городи не горнулися до гетмана Бруховецкого, а инніе усі отлучилися от Тетери, аж по самій Дністр⁴.

Того ж літа колмики ввишли⁵ на Україну перше⁸⁴, с которими Сірко с козаками старшій пошол полями, минувши татар и ляхов, аж в Білогородщину, на Буджак, и там села ханські пововавши, повернули. Где їх⁶ напали татаре и Маховскій з жолнірами под Сараджином, и там тих колмиков розбито, где немало пропало колмиков и козаков, а остаток з Сірком вишло на Україну.

Того ж року Чернецькій доставал Ставищ⁸⁵, а Стеблюв⁷ узявши, татарам отдал, а Ставища оборонилися, где и Чернецького забито, а на его місцу стал старшим Яблонскій над тим войском, которое отвернуло до Білої Церкви и так на зиму стали, а гетман Бруховецькій тую зиму стоял з войском у Каневі.

РОКУ 1665

Гетман Бруховецькій зараз весною посилает своїх посланцов до колмицкой таши⁸, затыгаючи оних на войну, и ясиру ляхов оним посилал. Которих колмиков знайшли посланци Бруховецкого за Доном, бо на тот час зза Вольги⁹ перейшла часть колмиков в килкадесять тисячей з Мунчаком, своїм старшим, и там кочовали. Которих колмиков вишло близко тисячи о святой Троици, которих ходило сот сім, а козаков з ними тисяч полтори под Білую Церков, где з Яблонским мілісмо¹⁰ потребу, власне, в обідную годину. Где, Яблонскій, убоявшися, табор наперед вислал з обозу зу Гребеников¹¹, а комонником спотикался разов два¹², але не додержав, мусіл уступати ку Білої Церкви, потративши товариства немало значного, а колмиков тилко чотирох ранено, которіе померли. Але

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «килко раз».

² Там же: немає «з гетманом Тетерею».

³ У сп. Козельського, Судієнка і в вид. Бодяньського: «Тетерина».

⁴ Там же: помилково «Дніпр».

⁵ Там же (крім сп. Козельського): «взійшли».

⁶ Там же: немає «їх».

⁷ У вид. Бодяньського: «Стеблів»; у сп. Судієнка: «Степлів».

⁸ Там же: «паші», у сп. Козельського: «до колмицкого паші».

⁹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: помилково «Волочи».

¹⁰ У сп. Козельського і Судієнка: «міли».

¹¹ У вид. Бодяньського: «з Угребеников», в сп. Козельського: «з Гребеников».

¹² У сп. Козельського: «разу зодва».

Яблонського не пущено в Білу Церков, которую минувши, в Полщу пошол — так ся устрашили тих колмиков.

Вправді, люд военній, с копиєм всідає¹ на коня, а нікоторіє и сагайдаки и стріли великіє с площиками² широкими. Тилко найбільше до потреби копій заживають кожен, бо справне уміють вбити копиєм³, в нікоторих и панціри, а инніє и наго идут до потреби. Люд отважній, а на взгляд чорній, нікчемній, страшній, чарами бавятеся, бо балвохвалці⁴. А потрава оним всякій звір, що ест на світі, нічим ся не брідяте: и миш, жаба, свиня, тилко опроч рака одиного⁵, не любляте и брідятеся раком. В той потребі⁶, ежели би козаки не утікали⁷, то певне, же мало що жолнірства бы увойшло, вправді, же огнистой стрелби боятеся.

Того ж літа, по святом Петрі⁸⁶, с тими ж колмиками и москвою и козаками гетман Бруховецькій ходил под Білу Церкву доставати города. Где нічого не вскуравши, вернувся и войско, збунтовавшись, розишлося, и колмики повернули у свою сторону.

Того ж року Опара из Медведовки обозвался старшим на гетманство и по орду послал, до которого татар немало вишло, и Опара на королевскую руку татар затыгнул и городи знову привернул нікоторіє до себе. А же видячи татаре нестаток Опарин, а Дорошенко, которій перше⁸ был асаулом при гетману Тетері, тут же будучи и при Опарі, старался о гетманство и солтана⁹ переєднал. Которого руку салтан з ордою держучи, призвавши Опару до себе з старшиною, казал Опару взяти, а Дорошенка дал гетмананом козакам. А того Опару солтан з иншими козаками старшиною отослал до короля, которого страчено з его товариством. И так скончался гетманство Опарино.

Того ж року, у спасов пост, гетман Бруховецькій, зобравши всіх полковников до Глухова и учинивши наказним полковника перясловского, сам з полковниками и инною старшиною пошол на Москву с поклоном его царскому величеству. Которого на Москві вдячне принято и даровано честю боярства, и жону ему дано роду значного, а полковником дворянскую честь дано. Тилко писара войскового⁸⁷ взято на Сібір, маючи на него ранкор¹⁰, которій там пропал. И гетмана Бруховецкого с подтверженієм чести гетманства отпущено з Москви, барзе ударовавши.

¹ У вид. Бодяньского: «сідає».

² У сп. Судієнка: «площинами», в сп. Козельського: «полшиками».

³ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «вміють кожен бити копієм», у сп. Козельського: «робити копієм».

⁴ У сп. Судієнка: «больвохвалці».

⁵ У вид. Бодяньского: «одного».

⁶ Там же: «и в той войні».

⁷ Там же: «уступали».

⁸ Там же: «прежде».

⁹ У сп. Козельського і в сп. Судієнка: послідовно «салтан».

¹⁰ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «подзор»; у сп. Козельського: «его ренкор».

Того ж літа гультай ніякійсь Децик ⁸⁸ усе Поліся спустошив, але и того у Ніжині взято до вязеня и згинул.

Того ж року гетман Дорошенко, приворочаючи под свою власть, много городов попустошил з ляхами и ордою, бо жолніре людей стинали, а татаре в полон брали. И Браславле того ж року в облеженю держал, бо Браславле ¹, будучи ubezпечоній на посилки его царского величества, держалися час немали, чверть року, у которих старшим был Дрозд. А же тих послілков дождатися не могли а великую налогу міли зо всіх сторон от войск коронних и козацких, поддалися гетманові Дорошкові, которій узял старшого. Того ж часу и Рашкова доставал, и тое оному вдалось ². И так пришовши до Чигирина, Дрозда стратил, а иншая старшина оборонною рукою з войском уступили за Дніпр до гетмана Бруховецкого, которим становиска дано ³ поза Десною. И так юже гетманов два козацких справовало: один на кролевскую руку, а другій на московскую руку, и Запорожже при ⁴ его царском величеству держалися.

РОКУ 1666

Гетман Бруховецкій повернул з Москви на початку того року зимою з достатками великими, бо цале отдал Україну, тоест людий тяглих, мешчан, жеби отдавали всякое послушенство и ис плугов осип и чинш. А зараз приболшено воевод по городах внов ⁵: в Прилуку, Лубні, Гадяч, Миргород, Полтаву, в Батурин, Глухов, Сосницю, Новгородок, Стародуб ⁶ до тих воевод, которіез оставали в Києві, в Переясловлю и Ніжині ⁶; от которих то усіх воевод по инших городах міли свої прикажчики вмісто подстаростих.

Того ж року, зараз навесну, виехали ⁷ от его царского величества списчики на усю Україну, которіе переписовали усіх людей на Україні, мешкаючих и по городах, и по селах: и синов хто маєт, и хто чим пашет. И так вложили дань на людей тяглих от плуга волов осипи по осми осмачок, а грошей по пяти золотих. А знову, хто конми пашет, от коня по полкопи а по осмачці жита. Также постановили по городах ціловалщиков ⁸ з мешчан, которіе виберали от вшеляких торгов, так великих и малих. Также подачку наложили от всякого чоловіка так ремесника, як тож и найубогшого ⁹⁰. И тіе реестра в книги пописали, которіе книги одни на Москву повезени ⁹, а другіе воеводам подани, жеби тое наложенню

¹ У вид. Бодяньського: «Браславци».

² Там же і в сп. Судієнка: «здалось».

³ Там же: «дани».

⁴ Там же: немає «при».

⁵ Там же: немає «внов».

⁶ Не згадано про воеводу в Чернігові.

⁷ У вид. Бодяньського: «вислали».

⁸ Там же: «ціловалников».

⁹ Там же: «повезли».

подачу¹ на людей вибирали и тим платили людем ратним, застаючим на Україні.

Того ж року знову гетман Бруховецькій посилав по колмиків, котрих вишло щось немого, и не давши нікому битви, розсердивши ся, от Гадячого знову повернули до свого войска. А то задля того гнів узяли, же гетман Бруховецькій сам з ними не поїшов на войну,— и повернули на Запорожже, бо там Сірко с козаками з ними² на татар ходил.

Того ж року Данко, полковник переясловській, с полком своїм заставал на залозі у Богушковой слободці³, которого полковника козаки переясловські не любили, же насланій бил. И знову того перепису не залюбили и подачи вложенной, восени збунтовавши ся⁴, полковника своего убили и оттуля ночью⁵ поспішили, хотячи, в замок упавши, москву вибити. Але того не доказали, бо воевода остерігся и своїх в город зобрав и не дался. И так місто спалили и один другого пожаковал, и покинувши город, до Баришовки уступили, хотячи, там живучи, заставати при Дорошенку. Але того не доказали, бо оттуля утекли до Золотоноши, где войско скупивши ся козацкое и московское, оних облегли в Золотоноши и час немалій доставали. Аже нікоторіе з старшини переясловской, спустошивши Переясловле и шукаючи оборони, прибігли до Дорошенка, просячи оного, жеби їх принявши з городами боронил⁶, котрий тому рад будучи, зараз послал по орду, которого орда барзо слухала, поневаж оного и гетманом наставила, в скором часі поспішила, и переправивши Дніпр, с козаками Дорошенковими, юже под час заморозков дали отсіч тим козакам, застаючим в Золотоноші, же мусіло войско оборонною рукою уступати ку Переясловлю так московское, як и козацкое, которого немало било з князем Щербатим. Тая ж орда, оборонивши Золотоношу о Покрові, много людей поза Ніжином и коло Прилуки усі села зобрали, бо обезпечили ся были на тоє войско, которое заставало под Золотоношею и несподівано на них орда напала.

Того ж часу тая ж орда напала⁶ на Маховского, бо Маховській посланній бил з войском на становиско на Україну, котрій пришовши под Івангород, которого не хотіли⁷ пустити под Івангород, оній достал и испустошил⁸, людей вистинал, о чом знати дано Дорошенкові гетманові. И так Дорошенко з тоєю ордою и козаками напал на Маховского и его войско в Браїлові, котрий был рушил

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «подачку».

² Там же: «низиними».

³ Там же: «слободі».

⁴ У сп. Судієнка: «обступа», у сп. Козельського: «оттоля ночью».

⁵ У сп. Судієнка: «оборонил».

⁶ Там же і в вид. Бодяньського: немає «напала»; у сп. Козельського: «ходила».

⁷ У сп. Козельського: далі «пустити в город, але достали и спустошили, людей вистинали, о чом дати неомедллі Дорошенку гетманові».

⁸ У вид. Бодяньського: «опустошил».

до бору¹, и там тое войско розбили и самого Маховского реїментара поймали, и жолнірства много в неволю взято, с которого войска мало хто заледво увойшол. И от того часу знову сталося розервання козаком от короля.

РОКУ 1667

Войско его царского величества, которое зоставало по Запорожжу², оним на оборону и помоч противку татар, до которых и колмики прихожували. Але³ запорожци, яко люде своеволніе, не могли з москвою помешкати и наприкрилися тому московскому войску, которое з Косоковим⁴ стояло, же мусіли добиватися чолом, жеби оним позволено уступити, бо оних запорожці не потребовали собі, а звлаща тая сторона боку Дніпра, которая при Дорошенку зостаєт. И так за указом его царского величества⁵ тое войско уступило з Запорожжа з гарматами своїми.

Того ж року посла ханского, которій повернул от его царского величества, не допустивши наноч до Січи, на ночлігу под Січу убили козаки и татар, що при послі были, и усе пожаковали. Тилко послу царского величества дали покой, которій пришол до Січи зо всіми подарками, що провадил хану кримскому, и там час немалій зоставал, ожидаючи на указ его царского величества, где оному приказано⁶ повернутися. И пришол указ его царского величества на Запорожже, жеби тих зисковати, хто того посла татарского погромил, и карати горлом, а столнику его царского величества Ладжинскому ити в поселстві до хана в Крим и тую провадити казну. Що запорожці якоби послушали царского росказання и тих килка козаков поймали⁷ и того столника отпустили з честю з коша, и поехали в річи⁸ опроважати чолнами, и недалеко отпустивши⁹ от Січи, утопили и инних, хто при нему был, а тую казну пожаковали, що проважено хану в Крим. И так юже на своеволю почали знову заробляти, запомнівши так великую ласку царскую ку собі, же оним и слал соболями, сукнями⁸, грошми, борошном. Которое їх злоє діло без карности минулося: его царское величество пробачил, але юже ненависть почала рости на Україну за такую своеволю: нарушили ласку его царского величества. А козацтво щодалий в злость ся утравляли, а звлаща и тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство и у подачку его царского величества воеводам, що юже отвикли были давати подачок. И с того найболше бунти почали вставати, бо на Запорожже волно ити в козацтво так

¹ У праці О. Рігельмана: точніше «до Бару».

² У вид. Бодяньського: «на Запорожю».

³ У сп. Козельського: «аже».

⁴ У сп. Судієнка: помилково «Косаловим».

⁵ У вид. Бодяньського, в сп. Судієнка і Козельського: немає «приказано».

⁶ У сп. Козельського: правильно «реки».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «отступивши».

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «сукнями», очевидно, точніше; у сп. Козельського: «соболи, сукні».

козакові, яко теж и мешчанину, там того не постерігают. Того ж року гетман Дорошенко татарской стороны, зятягнувши орду з Галга¹ солтаном и инними султанами великую потугу на ляхов и искупивши войско свое козацкое, ходив противко ляхов², але оного в Полщу не допущено, бо войско стояло под Подгайцями. И так видячи албо маючи відомость певную, же орди великіе вишли, стали жолніре по фортеціях, а гетман коронній⁹⁴ Ян³ Собескій з войском стал в Подгайцах, которого орда з Дорошенком облегли и там чрез немалій час держали в облеженю. Що и далій может бы не приступала орда до трактатов, доказуючи своего, але татаром стала помішка в Криму, бо запорожці з Сіркком кошовим ходили в Крим, которих зостріл хан з ордами у Перекопу, где, давши бой, козаки орду зламали, и мусіл хан уступати⁴, и орда розно пойшли каждій до жони и дітей. И так козаки тиждень Крим пустошили, палили села, и узявши немалую здобич, повернули на Запорожже. О чом почувши орда, учинивши згоду з гетманом коронним, и повернули у Крим, а гетман Дорошенко до Чигирина.

Того ж року з заточення випущен з Малборкгу метрополит Іосиф Тукалскій⁹⁵ и Хмелницкій молодій и Гуляницкій, и не бавлячися в Полщи, першей Хмелницкій Гедеон⁵ утіком на Україну поехал, а напотом⁶ зараз и метрополит, бо знову хотіли побрати и потратити за поводом Тетериним.

Того ж року коммиссія скончилася⁷ в Красном⁸ под Смоленском⁹⁶, с которой коммиссії, як на Москві освідчено от его царского величества усему народу при соборной церкві, и прислан был Евстратій Антипович так з писмом⁹ тоей постановленной коммиссії до гетмана Бруховецкого. Аже от того часу тая била пошла пословица, же Києва уступити мїот ляхом, также забранніе річи в костелях лядских — сїбро, аппарати и книги и инніе річі, где хто що познает, то тое отбирали на Україні. Знову зась козацтво, которое зостаєт на том боку Дніпра, як¹⁰ Чигирин, Черкаси, то повинни слухати короля его милости, а которое зостаєт на сем боку Дніпра, то повинно слухати его царского величества, а котора би сторона спротивилася, то зобополне оную зносити. О чом усем Бруховецкій дал знати на Запорожже, и от того часу встали шатости на Україні.

Того ж року посел великій королевскій, воевода черніговскій Біневскій был на Москві, которому шляхту и мїщан литовских,

¹ У вид. Бодяньского: «Далга»; у рос. перекладі: «Калга».

² У сп. Козельського: «против ляха».

³ У вид. Бодяньского: немає «Ян».

⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «отступати».

⁵ Там же: немає «Гедеон».

⁶ Там же: «а потом».

⁷ Там же: «скончалась».

⁸ У праці О. Рігельмана: «в Андрусах».

⁹ У сп. Козельського: «дяк з списком».

¹⁰ У вид. Бодяньского: «як-то».

зостаючих в полону¹ на Москві, отдавано² на волю з жонами и дїтми и усіми набитками. Также и посланці гетмана Бруховецького частіе на Москві бывали в кривдах от воевод, зостаючих по городах, от которих люде поносили, на що жадного респонсу не одержовал³, а найбільше як был подписок с канцелярії Мокрієвич и Карбанович³, тіє знати дали, же козаки юже нізащо, и якоби ляхом вскорі Україну отдадут. Того ж часу и грамота его царского величества пришла, же боярин в килкадесять тисяч войска на Україну зимою бити міл. З чого барзо Бруховецькій собою и уся старшина стривожили, того ся боячи, жеби не отдано України королеві.

Того ж часу з осени⁴ много козаков з Запорожа на зиму пришло.

Того ж року и літа на Москву приехали два патріярхи: александрийській и антіохійській Паїсій, а то на жадання и поселство его царского величества патріярху московского судити Никона⁵. При которих патріярхах собор бил на Москві, и на том соборі патріярху московского зложили з патріяршества в простіє чернци и в заточеніє послали, а на его місце иншого патріярху посвятили. Але жадной ереси на патріярху не показалось, тилко з ненависти тое учинили бояре, и послі того великая стала мешанина на Москві.

Того ж часу ніякийсь⁶ Стенка Разин⁶ з Дону поднялся с козаками своевольними⁷ и пойшов на Хвалинское море, и там прибрал много своеволі, и по городах воевод мордовал, а людеї посполитих собі приворочал, аж і Астрахань узял. На которого по килка крот послала и нічого оному радити не могли, же стрелци до него на тую⁸ своеволю приставали. Которій през⁹ килка літ тое робил, поколя оногo зрадою узято, як уже повернул ку Дону, и на Москві оногo четвертовано¹⁰.

Того ж літа фортеlem своїм Дорошенко подхожовал Бруховецького, маючи собі способного и помочного метрополиту, которій през чернца¹¹ Пивского намісника Якубенка, оногo так писмами, як и словесно, обещуючи Бруховецькому цале¹² уступити гетманство усего, толко жеби вкупі зоставало козацтво. Чому повіривши, Бруховецькій гетман дался намовити и почал брати ненависть на Москву.

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «полоню».

² Там же: «отданно».

³ У вид. Бодяньського: «Якубович тое...»; в сп. Козельського: «Гурданович»; правильно «Кашпурович».

⁴ У вид. Бодяньського: «в осени».

⁵ Там же: «якійсь».

⁶ У сп. Козельського, Судієнка і в вид. Бодяньського: «Рагожин Степка».

⁷ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «с военними».

⁸ Там же: «в тую».

⁹ Там же: майже скрізь замість «през» вживається «чрез».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «на Москві четвертовано».

¹¹ Там же і в сп. Судієнка: «ченца».

¹² У вид. Бодяньського: немає «цале».

РОКУ 1668

На початку¹, о Богдавленіі, зехалися усі⁹⁹ полковники в Гадячое, и гетман Бруховецькій учинил раду с полковниками, судьями и усею старшиною, и поприсягли собі, же юже конечно отступити от его царского величества и по орду слати, и воевод, и москву з городов отсилати, албо з ними битися, ежели би не уступали з городов, на що усе доброволне позволили² усі обще. Того ж часу нічого не отволікаючи, полковники, скоро поприездили вдоми, почали задор чинити з воеводами и на масляниці³ всюди почали ся быти з московою и воевод побрали. А найпервей в Гадячом воеводу вислав был зовсім гетман Бруховецькій, але, подобно, за его ж позволенням задор учинили козаки и, подужавши москву, побдирали, а инних позабивали, и воеводу з жоною узяли в замок на год³. Также и в Прилуці, Миргороді, Батурині воевод побрали, а людей при них будучих погубили, а сосницького¹⁰⁰ и новгородского и стародубовского подостававши в замках⁴ приступами, запорозськіе козаки з мешчани⁵ усіх побили. Ніжин зась и Чернігов и Переясловле міста попустошени и попалени, а замки зоставали през усе літо в облеженю от козаков и усего посполства.

Зачавши гетман Бруховецькій тоє непотребное діло, послал посланцов своїх Степана⁶ Гречаного в Крым до хана, чинячи згоду и затагуючи орду на москву⁷. А других послов своїх вислав Григорого⁸ Гамалію и Лаврентія Кашпуровича канцеляристу¹⁰¹ на Білагород, до Цариграда, до цара турецкого, поддаючися оному, жеби его принял под свою борону. Навесну, зараз скоро трава подросла, того ж часу зараз⁹ князь Ромодановській з войсками его царского величества подступил под Котелву и там козаков облегал. Козаки зась, зостаючіе под рейментом гетмана Бруховецкого, почали свою приязнь отміняти и до Дорошенка посилати, жеби з Чигирина вийшовши, за Дніпр переправовался, обещуючися оного за гетмана прийняти, також и Сірко и з Чернігова полковник Демко Многогрішній. На которіе їх слова Дорошенко до Чернігова послал своїх козаков, а сам Дорошенко, переправивши Дніпр, потягнул под Опушноє¹⁰.

Того ж часу и орда с Криму вийшла с посланцями Бруховецкого и Дорошенковими, и часть пришла под Гадячое, которим виконал присягу Бруховецькій, и татаре присягли. На которих присягу гетман Бруховецькій, зобравши войско, зараз с тими ж татарми ви-

¹ У вид. Бодяньського і сп. Козельського: «на початку року того».

² Там же: «позволялося».

³ Там же: «на мясниці»; у сп. Козельського: «и на масной неделі»; «наго».

⁴ Там же: «замков»; у сп. Козельського: «замок».

⁵ У вид. Бодяньського: «міщанами».

⁶ В усіх інших списках: «Стефана».

⁷ У вид. Бодяньського: пропущено «на москву».

⁸ Там же і в сп. Судієнка: «Григорія».

⁹ У сп. Козельського і Судієнка: немає «зараз».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «под Опошноє»; у сп. Судієнка і Козельського: «Опошнее».

шол з Гадячого, хочачи ити под Котелву на оборону, але не зрозумів фортелю¹ Дорошенкового и здради татарской, и що юже и козацтво оному не зичливо, опроч запорожцов. Где Дорошенко, не допускаючи в милі до Опушного, зо всім войском зостріл и татарми, до которого зараз козацтво пристало и табор Бруховецкого пожаковали, а самого Бруховецкого узявши, до Дорошенка припровадили, которого Дорошенко позволив забити голоті. И так голота тиранско забити и замордовали Бруховецкого¹⁰² на полі и много людей значних козаков и запорожцов позабивали на першом тижню Петрова посту. Которого тіло отпровадити казал² Дорошенко до Гадячого и там у церкві Богоявлення Господня поховано, где уся маетность и жону Бруховецкого гетман Дорошенко казал позабирати и до Чигирина запровадити. И так скончилося гетманство Бруховецкого.

Дорошенко зась, гетманом ставши обоїх сторон Дніпра, пойшовши з ордою и козаками, князя Ромодановского з войсками отогнал от Котелви и тих людей освободил. И так котельвяне уступили с Котелви, зоставивши місто пусто; и гетман Дорошенко рушил войсками от Котелви на Гадячое, где плюндровал³ маетность Бруховецкого с татарами, а оттуля ишол ку Путивлю. Але же⁴ оному з двора зайшло непотішное, же жона оному скочила через плот з молодшим¹⁰³, зоставивши войну и приказавши старшинство от себе наказним, розказуючи накріпко доставати воевод по городах в Переясловлю, и в Ніжині, и в Чернігові, а сам повернул до Чигирина. А орда, узявши ясиру на пограничу московском, повернула в Крим⁵.

Того ж літа по отході Дорошенковом ку Чигирину з Задніпра, знову околничій князь Ромодановскій, скупивши войска немаліе, рушил на Україну на оборону зостаючим в облеженю воеводам и просто тягнул под Ніжин. Где прийшол до Ніжина на Рождество Пресвятой Богородици, которого приход видячи ніжинці, узявшись с козаками, уступили з Ніжина, усе зоставивши⁶. Где пришовши, князь Ромодановскій стал у місті, и усе войско розграбило, и виходячи з Ніжина, місто спалил, нічого не зоставуючи, а Дорошенко войска купил у Сокірної.

Запорожци зась по забитю Бруховецкого, которій оним барзо был зичливим, и не хочачи пристати до Дорошенка, удалися собі особливе до хана кримского с приязню, чому хан рад будучи, с охотою їх прийнял и того їм зичил, жеби собі мілі⁷ гетмана на Запо-

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «фортелства».

² Там же: «веліл».

³ У сп. Козельського: «повоевал».

⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: немає «же».

⁵ На цьому місці кінчається список Куліша, яким користувався Бодяньский, далі його видання йде за списками Третьякова та Юзефовича і за російським перекладом.

⁶ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: немає «усе зоставивши».

⁷ У вид. Бодяньского: «себі мали».

рожку, аже на тот час такого пробіглца¹ не било на тот уряд гетманства. И так будучи писарем Суховіенко на Запорожю и сам листи писавши, и в поселстві до хана пойшол, которого вдячне принявши хан, и учинивши згоду, дал султанов з ордами, которій вишол, и солтани послали до гетмана Дорошенка, жеби переправовал Дніпр з войсками. А же Дорошенко видячи, же орда становится зичливійшими быти² запорожцям, аніжели ему, не пойшол сам з войском, але послал брата своего роженого Григорія, злицивши ему войско, а же поколя наспішили войска запорожскіе и татарскіе, Демко Многогрішній учинил згоду с князем Ромодановским. О которих войсках татарских и козацких узявши відомость, князь Ромодановскій послал подезд з сином своїм князем Андрієм, которого³ напавши в Гайвороні, татаре погромили и сина⁴ князя Ромодановского узяли. И так сам князь оборонною рукою уступил до Путивля, которому болшей жадной шкоди татаре и козаки не могли учинити, и наступила стужа, же юже не пора военная. Запорожці з ордами повернули в Крим, а Григорій, видячи, же юже приходят до згоди знову задніпряне з москвою, уступил з войсками своїми ку Каневу, и юже безпечній почал Многогрішній трактовати з москвою.

РОКУ 1669

Демко Многогрішній, будучи наказним гетманом от Дорошенка за тое поставлен⁵, же он найпершей отступил от Бруховецкого, здрадивши⁶ его. А хочай Бруховецкій марне згинув, на тое не уважаючи, жеби и его тое не споткало, себї гетманства жичачій⁷, назбирал компанії з литви, ляхов и иних немало, жеби оному зичливими били, и избравши усю старшину поблиз себе задніпрскую до Новгородка, и приказал оним, жеби собї цалого гетмана настановили, не сподїваючися на оборону гетмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворі зачинени, которих было⁸ омаль, а при Многогрішном немало его компанії, и боячися що болше мовити, але пошовши гуртом, просили его Многогрішного, жеби он над ними гетманом был. Чого он отмовлявся, як старая дівка хорошего жениха, бо того сам потребовал⁹ и позволився на тое¹⁰, которому и присягу виконали на послушенство. И так зараз послов своїх до его царского величества послал, просячи, жеби знову приняти били попереднему, що и одержали. И знову рада была в Глухові, на кото-

¹ У сп. Судіенка: «побіглца».

² У вид. Бодяньского: «зичливійша бути».

³ Т а м ж е: «которых».

⁴ У сп. Судіенка: «и самого сина».

⁵ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: немає «поставлен».

⁶ Т а м ж е: «зрадивши».

⁷ У вид. Бодяньского: «зичачи». у сп. Судіенка і Козельського: «жичачи».

⁸ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: немає «было».

⁹ Т а м ж е: «требовал».

рой князь Ромодановскій был, и статі новіє постановили. И от того часу юже воеводам приказано, жеби ні во що не втручалися, и воеводи тилко в Києві, Чернігові, Ніжині и в Переясловлі.¹⁰⁵ зоставали, и то нічого не беручи у людей, але усе на гетмана зліщено. И так¹ знову присягу виконали на подданство его царскому величеству. И от того часу Демко гетман усе Задніпря квалтом до себе² приворочал, турбуючися болше року, покуля всі городи до него ся прихилили.

Тоей же зіми, видячи Дорошенко гетман, же орда кримская почала прихилитися до запорожцов, а ему незичливо становитись³, умислил тое з своїми совітниками, жеби ся цале поддати турчинові, як волохи и мултане, и послал с тим послов своїх Портянку¹⁰⁶, просячи о санджаки. На которое его поселство цар турецкій, задержавши Портянку, присилает от себе чауса, на которого приезд збирает раду Дорошенко в Корсуню усіх полковников и старшину. В которой раді усі кричали, не хотячи подданными бити турчинові, але он тим вімирался⁴, же тилко на хана и султанов з жалобою посилав, же не хотят ему помогати, але еще на него з запорожцами встают, и так згоду прамую з цїсаром турецким принял⁵. И так в той раді, подишовши козаков, яко простих людей, и из позволеніем⁶ усей тоей ради, принял того чауса⁷, посла турецкого, и що хотіл, тое з ним трактовал. И постановивши все, судю своего Білогруда послал напевное о санджаки, о чом чернь не знала, о котрих он мало дбал, маючи при собі піхоти⁸ килка тисяч и коммонника компанії⁹ немало. Которая рада зараз на початку того року была зимою великих мясниць, и зараз того ж часу послал знову своїх послов до турчина при том же чаусі, юже поддаючися вічне и просячи, жеби оному прислано санджаки. Бо турчин не позволяв ся сквалливе оног приймати, видячи нестатечность козацкую, же жадному монарсі слушного подданства не додержують, и тое оним послом вимовлял, же: «я по вас не посилавем, ані теж вас барзо потребую; ежели щиро жадаете помочи от мене, жебим вас боронил от ваших неприятелей, тое на вашу прозбу могу учинити; але тое собі уважайте, жебисте ви додержали своей вірности, бо я не король полскій, ані цар московскій, ані король венгерскій, котрих вы ошукивали и израдили свою ж віру; на вашу прозбу тое¹⁰ учиню,

¹ У вид. Бодяньского: «там».

² У сп. Судієнка: немає «до себе».

³ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «ся становити».

⁴ У сп. Судієнка і Козельського: «вимірался», у вид. Бодяньского: «ся вимірал».

⁵ У сп. Козельського: немає «турецким принял», у вид. Бодяньского: «и так згоду примую (тобто приймає.— Я. Д.) з цесарем», у сп. Судієнка: «пріймую з царем турецким», у сп. Козельського: «прималую з цесаром».

⁶ У вид. Бодяньского: «за повелініем», у сп. Козельського: «повелініем».

⁷ У сп. Судієнка: «часу».

⁸ Т а м ж е: пропущено «піхоти».

⁹ У вид. Бодяньского: немає «компанії».

¹⁰ Т а м ж е і в сп. Козельського: немає «тоє».

же вас прийму, але жебисте ся держали, бо ежели не додержите, сами обачите, що з вами чинитись будет». И так позволив ся дати санджаки, с которими санджаками при Білогруді посилає чауса.

Того ж року, зараз навесну, запорожци, зтягнувши орду з солтанами, вишли на Дорошенка. О которих приході увідомившися, Дорошенко полки рушил и розно коло Чигирина поставил¹, але скоро зближилася орда с козаками. Того ж часу зараз полки ачались ся схилати² до запорожцов и до орди, юже не сподіваючися, жебы орда міла зоставати при Дорошенку, того не знаючи, же он послал по санджаки, отдаючи Україну в подданство. И так полки пристали: Корсунській, Уманській, Білоцерковській, Паволоцкій, Браславській, Могилевській, над которими старшим был Суховієнко. Гетман³ Дорошенко, видячи, же юже тіє полки от оного отступили, аже маючи при собі піхоти своевольной тисяч з шесть и коммоника компанії, и тому запобігаючи, жеби и тіє полки останок, тоєст Черкаській и Каневській, от него не отступили а сподіваючися от турчина з санджаками,— вишол з тими войсками, при нему зостаючими, ку Каневу. И скоро толко⁴ переправил Рось реку, у селі Конончи, зараз оного там осадил орда с козаками, где зоставал в осаді недель пять, маючи докуку от татар и козаков. Але скоро притягнул чаус с посланцями Дорошенковими до Сороки на Дністр, того ж часу послал двох турчинов с козаками до султанов, которіє противко Дорошенка воевали, и зараз татарє тих козаков постинали, а турчинов Суховієнко до язєня узял⁵. Однак же за росказаням того чауса, солтани з ордами отступили от Дорошенка и пойшли в Крим, а козаки повернули ку Уманю, и Суховієнко здал свой уряд Михайлові Ханенкові, полковникові уманскому. А Дорошенко з войсками своїми рушил спод Канева ку Лисянці, знову приворочаючи полки под свою власть, которіє оному знову посхилялися, с которими просто потягнув под Умань и там стоял час немалій, войну з собою міючи. Где там же, под Уманю⁶, чаус, маючи з собою орду білагородскую, з тими санджаками пришол и там тіє санджаки Дорошенкові отдал, и от того часу стался подданим турчинові. Що видячи уманці, же орда при Дорошенку зостала, почали трактовати з Дорошенком и приняли згоду, тилко ж Дорошенка в Умань місто не пустили, и Ханенко з старшиною не виходили до Дорошенка, тилко обещовалися приехати к нему до Чигирина. И так Дорошенко, отступивши от Уманя, потягнул ку Чигирину, отпутивши того посла турецкого, ударовавши оного, а полки знову привернул ку собі. И пришовши под Чигирин, вислал орду с козаками на оборону полку Лубенского и Гадяцкого, которіє еше при нему держалися.

¹ У сп. Судієнка: «Дорошенко рушил, а полки розно», у сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «з полками», «поставил».

² У сп. Судієнка: «скланяти».

³ Там же: «А гетьман».

⁴ У вид. Бодяньського: «тылко».

⁵ У сп. Козельського: додано «от запорожцов».

⁶ Там же: немає «и там стоял... же, под Уманю».

Где орда под Лохвицею войска задніпрского ушибши и узавши ясиру, назад повернула, а Задніпря постарому усе зостало у подданстві его царскому величеству а в послушенстві гетмана Многогрішного.

По згоді той уманской Ханенко и Суховіенко, и Хмелниченко, не приехавши ¹ ку Чигирину, але с козаками запорозскими на Запорожже виславши, зотягнули знову орду кримскую на Дорошенка, а білагородская орда держалася при Дорошенку, которой часть Дорошенко при собі держал. Аже юже послі святой Покрови вишла орда кримская з Хмелниченком и Суховіенком на помоч їм з Ханенком против Дорошенка, а Дорошенко послал по білагородскую орду, которая юже не хана слухала, але паші силістрийского. И так Дорошенко з войсками козацкими и татарскими ² притягнул ³ против Ханенка, которого Ханенко з запорожцами под Стеблевом споткал и так дал ему ⁴ бой, же мусіл Дорошенко в городі Стеблеві зачинитися, которого приступом Ханенко доставал и юж на валу козаки были ⁵. Аже Сірко с козаками и татарми наспішил білагородскими ⁶, додал ⁷ оному помочи, же орда кримская мусіла уходити, с которими Ханенко и Суховіенко на Запорожжа а Хмелниченко Юрась ⁸ з Уманя уходил, але оного білагородскіе татаре поймали и из собою запровадили до Білагорода, а оттуля ⁹, за причиною гетмана Дорошенка, до Царигорода запроважен и там зостал у неволі царской в Едикулі. А Дорошенко, змоцнившись тою ордою білагородскою, Умань опановал и там людей чолнійших вибрал до вязення в Чигирин, с которих и инних и потратил. А орду тую білагородскую постановил зімовати по усей Україні аж до Дністра ¹⁰, хотячи зімою ити Задніпря ¹¹ воевати, що и росказал был орді купитися ку Мошням перед Рождеством Христовим. Которіе любо скупилися были, але збунтовавшись, вернулись от Дніпра для того, же з ними не йшол гетман Дорошенко. И так где стояли, набрали ясиру и повернули ¹² у свою землю, на которих посилав Дорошенко з жалобою до цара турецкого, але тое повернули в жарт, нікого не вернули,— кого узято, пропав, хиба кого викуплено.

Того ж літа патріярхове повернули з Москви, постановивши на Москві патріярху инного на патріярхи Никона місце ¹³. Але тая

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «не поїхавши».

² Там же: «и татарми».

³ Там же: «потягнул».

⁴ Там же: «оному».

⁵ Там же: «були».

⁶ У вид. Бодяньского: «з білагородскими ордами».

⁷ Там же: немає «додал».

⁸ Там же і в сп. Козельського: немає «Юрась».

⁹ Там же: «оттуда»; у сп. Судієнка: «оттоля».

¹⁰ У сп. Козельського: «Днепра».

¹¹ У вид. Бодяньского: «за Дніпр».

¹² Там же і в сп. Судієнка: «где стоял, набрал ясиру и повернул...»; у сп. Козельського: «где хто стоял...».

¹³ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «патріярху инного на місце Никона».

дорога нещаслива була патріархом, бо александрійській, идучи морем, померл ¹⁰⁷, а антиохійській як пришов в землю турецкую, то оного взято до Царигорода, и там много сплатився и заледво на своем місцу зостал, бо час немалій у Царигороді зоставал неспущенній ¹.

РОКУ 1670

Гетман Дорошенко послал своего резидента до цара турецкого, и от того часу зоставали резиденти у турчина козацкіе.

Того ж року посилал метрополита киевській Іосиф Тукалській посланца своего Романа Ракушу, протопопу браславского, до святійшого патріархи в Царигород о потверженя сакри на метрополію Киевскую, а то для того, же и епископ Премислскій Антоній Виніцкій озивался ² метрополитом киевским, и жебы один хто з них был метрополитом, а не два метрополити, чога ніколи ¹⁰⁸ перед тим не бивало ³. Которого посланного святійшій патріарха Мефтодій не хотіл прийняти без відомости цесарской, и так аж мусіл ехати до Солуня ку цесарові, от которого привіزل писмо, также и от визира ⁴ до святійшого патріархи, же позволено прийняти. И так принят и соборне позволено и потвержено метрополію Іосифу Тукалскому. А жеби ніхто иншій не отзивался метрополитом и архиепископом киевским, тот же посланній протопопу браславскій ¹⁰⁹ вивезл соборную клятву от святійшого патріархи на задніпрянского ⁵ гетмана Демяна Многогрішного, которій в пиху вознесшися ⁶, легце ¹¹⁰ собі тое поважил, еще ся срожачи ⁷, але зараз оного Господь Бог скарал, же спадши з ганку, шию был зломал, же час немалій не могл говорити, що, пришовши до здоровья, не хотіл ся упамятати, що напотом оному нагородилось зле. Бо того року Задніпря зоставало у покою ¹¹¹, а Запоржже, маючи собі кошовим Ханенка, послов своїх часто посилали до короля полского на тот час зостаючого Міхала з Вишневецких, и на Запоржже послове королевскіе по Задніпрю ходили; бо юж Дорошенко гетман цале держал с турчином. Любото и комиссію зложили были в Острозі, на которую козаки с Паволочи не хотіли ехати, неподобних річчей на комиссарах полских вимагаючи, а завлаща сенаторов у заставі жеби дано до Чигирина, которая комиссія нінащо ⁸ зишлася ⁹.

¹ У сп. Козельського: «непущени», у вид. Бодяньського: «непущони».

² Там же: «отзывался», у сп. Козельського: «Виніцкій».

³ У вид. Бодяньського: «бувало».

⁴ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «цесаря».

⁵ У вид. Бодяньського: «задніпрского».

⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «поднесшися».

⁷ Там же: «грозячи».

⁸ Там же: «комисія ни нащо».

⁹ У сп. Судіенка: «зійшлася».

Зараз на початку¹ гетман Дорошенко, уже будучи неприязнем короні Полскої, послал до паши силістрийського, просячи о орду, жеби поспішала еще зімою на Україну. А поколя орда вишла на Україну, приехал у свою епархію єпископ лвовскій Іосиф Шумлянскій² до Могилева Дністрового, которого розказал гетман Дорошенко силою провадити в Чигирин зовсім, которого³ и взято в Могилеві з великою жалостію усею народу, зостаючого на тот час у Могилеві, а звлаша под час ярмарку богоявленського. Которого, запровадивши в Чигирин, немного держачи, Дорошенко отпустил, за стараннієм отця метрополити, а заледво у свої городи увойшо¹¹², бо зараз втропи и орду пустил за ним, же мало в неволю не впал. И так орда много шкоди в людех⁴ учинила, и вернувшись, стояла по волости коло Богу и коло Уманя, часто чаги отправаючи в волости, належачіє до корони. Бо навесну, як трава стала, то и козаки з братом Дорошенковим, скупившись, стояли⁵ за Калником в полях з ордою до спасовки. А видячи гетманове коронніє великую доукуку от орди, послали своїх албо королевских послов⁶ на Запорожже до Ханенка и до войска, жеби вишло що войска ку Ладжину⁷ запорожського, ознаймуючи и о своем приході на Побуже. На которое поселство королевское вийшо⁸ Ханенко и Сірко з войском в килка тисячей и з гарматами, а гетмани коронніє упередили и татар под Браславом⁸ зломил¹¹³, же мусіли утікати у свою землю. Также и тая орда, зостаючая при Дорошенку⁹ гетману, уступила, же и Дорошенко мусіл от Богу вернутися, и туляючися коло городов, уступил ку Чигирину. А гетмани короній Іван Собескій¹⁰ и князь Дмитрій полній знову подступили под Браславле, а Ханенко з Сірком до Ладжина, котрим усе Побуже схилилося¹¹. И* учинивши раду, потягнули зо всіми войсками под Калник, которій не хотіл ся поддати гетманом коронним, и там стояли недель дві, достаючи Калника. Там под Калником¹² прислал король его милость булаву, бунчук¹³, короков, бубни козаком, позволяючи оним собі оббирати¹⁴ гетмана. Где войско в раді дали гетманство Михайлу

¹ У вид. Бодяньського: додано «того року».

² У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «Шумлянскій».

³ У сп. Козельського: «якого».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «людям»

⁵ Там же: «стали».

⁶ Там же: правильніше «послали своїх послов».

⁷ Там же: «вийшли ку Ладжину».

⁸ Там же: «Браславлям».

⁹ Там же: «самом Дорошенку».

¹⁰ Там же: «гетманове коронній Ян Собецкій».

¹¹ У сп. Судієнка: «склонилося».

¹² У вид. Бодяньського: «Калник».

¹³ Там же: немає «бунчук».

¹⁴ У сп. Судієнка: «обирати»; у вид. Бодяньського: немає «собі».

* Починається тре.я рука.

Ханенку, на що и гетманове коронніе дозволили, але Калника не доставши¹, отступили под Браславле и утвердили президіум, тоест жолніром, по замках: Могилеві, Браславлі, Немирові, Ладижині, Рашкові, и зліцили гетмани² коронніе тіе усі войска по тих замках гетманові запорожскому Ханенкові, жеби оного слухали, ежели того потреба, придавши своего рейментара, прозванием Віжицкого³, с которим тіе войска расправили по станицях. Але на тот час⁴ скромне заховалися с людми, з гроша ся контентовали, тилко ежели сіна узяли, где⁵ найшли. А гетман Ханенко зоставал у Ладижині, при котором жолніре и козаки били⁶, тилко ж люде козаков запорожских кормили, а жолніре з гроша жили.

РОКУ 1672

На початку⁷ зараз великих мясниц, як юже войска великіе коронніе уступили в Полщу, гетман Дорошенко, затагнувши орду немалую* и войска свої скупивши, притягнул под Тростянец и місто спалил¹¹⁴, але замку достати не могл, бо жолніре з людми там зачинилися и оборонилися. Тилко ж великую шкоду жолніре подняли в конях и риштунках, що в городіх⁸ потратили, же много піших зостало. Але Дорошенко, не доставши замку, вернувся ку Чигирину, тилко ж много попустошил,— а татаре тогда вибрали Кублич⁹ и инніе містечка,— и идучи, зоставил полк піхоти ув Умані, на которих уманці збунтовавшися, полковника Жеребилу убили и инних козаков значних¹⁰ з старшини, и черни вигнали з міста і місто здали гетманові Ханенкові на имя королевское.

Того ж року конфидерація встала на короля, и жолнірове, которіи били при гетманові¹¹ Ханенкові, комонно пойшли в Полщу до того звіонзку¹¹⁵.

Тоей же зіми, о середопостю, старшина задніпрская¹² з писарем войска задніпрского Карпом Мокрієвичом¹³ змовившися, менуючи, же постерегли зміну гетмана задніпрянского Демка Игнатенка

¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: додано «войска».

² Там же: «гетманове».

³ У вид. Бодяньського: «посла Везицкого»; в сп. Козельського: «посла Візицкого», у сп. Судієнка: «Визицкого».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: додано «жолніре».

⁵ У вид. Бодяньського: «де».

⁶ Там же: «були».

⁷ Там же і в сп. Козельського: додано «того року».

* Починається знову рука Петра Іскрицького.

⁸ Там же: «в городі».

⁹ У сп. Судієнка: «Кублії»; у вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «татаре вибрали Кубичи».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «знатных».

¹¹ Там же і в сп. Козельського: «гетману».

¹² У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: немає «задніпрская», у сп. Судієнка: «задніпрянская».

¹³ У вид. Бодяньського і сп. Козельського: немає «Мокрієвичом».

Многогрішного противко его царському величеству, напавши оного вночи в замку батуринском на ложку¹, оного взяли и изв'язали, и уложивши в воз, накривши шкурою, повезли на Москву¹¹⁶, нічого не держачи, боячися, жеби оного не отнято, бо міл² войска своего з'ятогового по станціях, также и полковники³ немал по усіх городах⁴ приятелі его были⁵. Але як уже оного уз'явши, по-провадили, то юже и тое мусіло розно уходити, а инних поймавши, на Москву посилали⁶. Где того гетмана, на Москву припровадивши⁷, давали на питку⁸, тоест катові до рук пробовати, а як проважено в город, то многіє стрічи были и на оного пліювали. И не стративши оного, отослано з братами его, з жоною на Сібір на вічне пребиванне⁹. И так скончилося гетманство Многогрішного, которій собі клятву соборную святійшого патріархи нівочто поважаючи, совсім внівец пойшов¹⁰, а маєтність его розно старшина поділила.

Того ж літа прислан от короля его милости и гетманов коронних реиментаром з войсками¹¹ Лужецкій, каштелян подляскій, в Ладизжин до гетмана Ханенка. Але там немного стояли, бо Дорошенко гетман, видячи, же оного утискают¹² зо всіх сторон а жалуючи гетманства утратити, яконайчастій посилал до турчина, просячи о посилки.

Того ж літа турчин зо всіми войсками рушил под Камянец, розказавши и ханові кримському ку себi ити. И так хан кримскій, зейшовшися з гетманом Дорошенком, тягнули мимо Ладизжин на Батог. И там гетман Ханенко и рейментар¹³ каштелян подляскій міли потребу з оними, але же їх сили великіє не додержавши, мусіли уступати до Ладизжина и с шкодою. А хан и Дорошенко, не займаючи Ладизжина, з войсками потягнули просто под Камянец * до турчина, где и турчин притягнувши, Камянец найшовши не в готовности, бо войско з Камянця вийшли на тот час были за упрошенієм мешчан, же не сподівалися того приходу турчинового. Где тилко недель дві держались, але знать, же юж бозкий¹⁴ гнів наступил, бо порохи в

¹ У вид. Бодяньського: «ложу».

² Там же і в сп. Козельського: додано «много».

³ Там же і в сп. Судієнка: «полковников».

⁴ У вид. Бодяньського: помилково «горах».

⁵ Там же: «були».

⁶ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «поотсилали».

⁷ У вид. Бодяньського: «припровадили».

⁸ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «спитку».

⁹ Там же: «пробуване», у сп. Судієнка: «пробовання».

¹⁰ У вид. Бодяньського: трохи інший порядок «которій поважил себi клятву соборную святійшого патріархи, со всім в нівец пойшов».

¹¹ Там же і в сп. Козельського: далі «пан».

¹² Там же: «утискають».

¹³ Там же: далі «пан».

* Починається четверта рука.

¹⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «божескій», у сп. Козельського: «божский».

цекгавзу¹¹⁷ запалились¹, где много замку викндало. И так Камянец здали августа 18², где и сам турчин, маючи там уехати, приказал, аби умерлих так з склепов, яко из гробов викопивано⁴ и за місто вожено*, а образи божіє⁵, беручи з костелов и церквей, по улицах мощено, по болотах, по которих турчин вехал в Камянец и его подданній незбожній Дорошенко гетман. Не заболіло его сердце такого безчестія образов божіих задля своего нещасливого дочасного гетманства. И того часу мечети с костелов и церквей починено, з фари самому цареві турецкому. И так староста Потоцкій з Лянскоронским отдали Камянец турчинові, трактуючи, жеби оним волно виї|ти так шляхті, яко и мешчаном с Камянца, на що турчин позволив и усіх волно випустил⁶. Где зараз жадного звона⁷ не осталось, усе турки поскидали и порозбивали, а инніе Дорошенко побрал, также и крест нігде не одержался — поскидано⁸.

Того ж літа везир и хан и Дорошенко з войсками великими ходили под Лвов, а куда⁹ ишли, пустошили, а где оним здавалися городи, то залогі ставили, тилко ж татаре кривду¹⁰ чинили, а подступивши под Лвов¹¹, налігали оному барзо зо всіх сторон, але оного достати не могли. Однак¹² же лвовяне, трактати¹³ учинивши, дали плату немалую турчинові, але не поддавалися. Отколя повернули войска назад под Камянец, а татаре загонами ходили на Подгоре. Войска зась тіе, зостаючіе в Ладижині, з каштеляном подляским¹⁴ и гетманом Ханенком, зоставивши коменданта в Ладижині, потягнули в Полщу до короля, почувши о приході турчиновом под Камянец. Знову зась комендантове, зостаючіе по замках: Браславском, Ладижинском, Могилевском, Барском, узявши відомость о том певную¹⁵, же юже Камянец Подолскій узято, постановивши¹⁶ трактати с козаками Дорошковими, уступили з своїми войсками пішими и гарматами з городов, отдавши городи вцілости козаком Дорошковим.

Того ж літа задніпряне за позволеніем его царского величества учинили раду у Козацкой Дуброві и там наставили гетманом Івана

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка і Козельського: «запалили».

² У вид. Бодяньского: немає «августа 18».

³ Там же і в сп. Козельського: «вожено».

⁴ У вид. Бодяньского: «викопувано», у сп. Козельського: «викоповано».

* Починається рука Петра Іскрицького.

⁵ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «божіі».

⁶ Там же: «пустил».

⁷ Там же: «дзвона».

⁸ У сп. Козельського: «крести поскидано».

⁹ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «куды».

¹⁰ У сп. Козельського: «шкоду».

¹¹ У вид. Бодяньского: «и Лвов».

¹² У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «Еднак».

¹³ У сп. Козельського: «трахти».

¹⁴ У вид. Бодяньского: «зостаючіе з паном подляским».

¹⁵ У сп. Козельського: «пилную».

¹⁶ У вид. Бодяньского: «поставили».

Самуйловича ¹, поповича с Красного, у пост святых апостол Петра и Павла, при боярах от его царского величества зосланих ² и при князю Ромодановскому ¹¹⁸, и там знову присягали и статі потвержали ³, там же и усю старшину козацкую настановляли.

Цар турецкій, дочекавши осени, осадил Камянец ⁴ войсками немалими, и учинивши трактати ⁵ дочасніе с королем, же міли усею Подолля уступити турчинові и дати дань, уступил турчин у свою землю; также в Межибожу и в Бару турки стали и по инних містах. А Дорошенко повернул ку Чигирину, которому знову Умань поклонилася, а козаки запорожці пойшли в Полщу до своего гетмана Ханенка, а наказного Ханенкового узял Дорошенко и стратил у Чигирині. Білоцерковскій комендант, не слухаючи тоей постанови с турчином, не уступил замку Білоцерковского з своїми жолнірами, ані турчина в город не принял. В Камянцю zostало християн русі, ормян ⁶, которіе собі упросили: русь три церкви, а ормяне одну церков, и то с трудностю великою їх набоженство управується ⁷.

РОКУ 1673

Зараз навесну наступили знову у Волоскую землю войска турецкіе пашей сім и стали под Хотіням, при которих и господар волоскій и господар молтянскій з войсками своїми, готуючися ити на Полщу, и паша един потужній стал на Цоцорі, Каплан Герей ⁸. И войска коронніе и литовскіе скупившися, маючи з собою люду затыягового ⁹, за росказаням королевским рушили зпод Лвова просто ку Хотіню, и гетмани сами, а король ¹⁰ zostал в Лвові, бо оного отруено и там померл. А войска пошли з гетманами, над которими старшим был гетман коронній Иван Собескій ¹¹, и притягнувши просто на обоз турецкій, міли ¹² з ними потребу. И господарі волоскій и мултянскій з своїми войсками, у которих сили невеликіе были, отступили от турчина и прихилилися до войска коронного ¹¹⁹. И так другого дня жолніре ¹³ просто пойшли на обоз турецкій, любо в окопі стояли турки, и тое войско турецкое розбили, которих меновали тысячей сорок, з которих ледво увойшло тысяч на

¹ У сп. Козельського і Судієнка і в вид. Бодяньського: як правило, «Самуйловича». В інших списках: «Самуйловича».

² У вид. Бодяньського: «засланих».

³ Там же: «поддержали», у сп. Судієнка: «подтвердили».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «Камянец Подолский».

⁵ У сп. Козельського: переважно «трахти».

⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «русь, а ормяне».

⁷ Там же: «отправується».

⁸ Там же і в сп. Судієнка: немає «Герей».

⁹ У сп. Козельського: «затыяглого».

¹⁰ Там же: немає «за росказаням... а король».

¹¹ Там же: «Ян Собецкий».

¹² Там же: «мали».

¹³ У сп. Судієнка: «жолнірство».

десять через Дністр до Камянця, и то голо, — така оним поряжка ¹ была, бо сами турки без татар били. И замок Хотінський узяли, где великіе скарби турецкіе узяли гетманове, и тое збивши, поїшли на того пашу на Цоцору, але тот паша, не ожидаючи ², уступил за Дунай.

Тоей зими стали ³ жолнірове на зиму в Волоской землі розно по становисках, и хоружій коронній Адам Синявскій стал у Ясах ⁴, а замки Хотінскій, Сочавскій и инніе посажовали піхотою німецкою. Але тое немного тривало, бо турчин, видячи тую своїх поряжку ⁵, послал в Крим до хана, аби зараз висилал орду у Волоскую землю виганяти жолніров, а на каждого татарина по два червоних плати дал. И так зараз зимою солтан з сином ханским з ордами притягнули у Білогородщину, до которих знову ⁶ панове волоскіі пристали, отступивши ляхов. И пришовши у Волоскую землю до Яс, города столечного, вигнали жолніров, же мусіли уступати з Волоской землі, тилко в Сочавском замку и Хотінском ¹²⁰ зостала піхота.

Тоей же зими ⁷ много жолнірства з голоду померло.

В том же року навесні в Білагороді гром розбил замок, же аж в море летіло каміння, которого турки заробити не могли, бо татар усіх вигнано з Білагородщини у Крим, як повернувся ⁸ цар турецкій спод Камянця зимою, а которых вигнано, тіе в ⁹ полях коло Богу померзли, бо не переправили рік, и много їх потонуло, и задля того того літа не ходили татаре у Волоскую землю турком на помоч. И Сірко много того літа шкоди починил с колмиками в Криму и в Білогородщині попустошил. И тіе недобойки ¹⁰ турецкіе с Камянця уходили на Могилев, Стіну и Рашков до Тягині, бо того часу козаки з Дорошенком при турчину зоставали. Волоская земля того часу в великом утрапленню была, же мусіли усі з своєї землі утікати, и много коло Богу в тих городах ¹¹ значних ¹² волох тулялось, бо великую кривду терпіли от татар, которіе зимовали, вигнавши ляхов и господара Петреца ¹³. А настал Думитрашко господарем ¹⁴, що з ордою прішол, которій и сам у татар за неволника был, бо що хотіли, тое робили, и брали по самий Дунай, поколя жолніре полскіе ¹⁵ засягли были.

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «їм поразка».

² У вид. Бодяньського: «дожидаяучи».

³ У сп. Судієнка: «тоей же зимі стояли».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «а пан Синявский, коронний хоружий, стал у Ясах».

⁵ Там же: «тую поразку».

⁶ У сп. Судієнка: немає «знову».

⁷ Там же: «В том же року».

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «повернул».

⁹ Там же: «зимою оних вигнано, которие в».

¹⁰ У сп. Козельського: «недоборки».

¹¹ У вид. Бодяньського: немає «в тих городах».

¹² Там же: «знатных».

¹³ Там же: «Петрицея».

¹⁴ Там же: «Димитрашенко господарь».

¹⁵ Там же і в сп. Козельського: немає «полскіе».

Зараз по Рождестві Христовом по указу его царского величества, зобравши войско боярин князь Григорій Григоріевич Ромодановскій и околничій Петр Дмитриевич Шкуратов, воеводи білогородскіе, великіе сили московскіе и излучившия з гетманом Иваном Самуйловичом, з войсками козацкими задніпрянскими¹, и потягнули на Крилов под Чигирин¹²¹. Инемного стоявши под Чигирином² и опустошивши містечки около Дніпра, подтягнули под Черкаси и оных доставали; где черкасці, собою звонтпивши, здалися князю и гетманові; которим³ зоставивши часть войска залогу, потягнули войском до Канева, где и каневці, собою стривоживши, поклонилися князеві и гетманові и до города [впустили⁴]. Ис Канева князь и гетман послали войска до Богуслава, бо у Корсуні и Лисянці стояло войско Дорошенково. А Дорошенко послал до Волоской землі до солтанов, просячи, жеби щоколвек татар оному послал задля постраху. Аже за частою прозбою Дсрошенковою солтан послал часть орди на Рашков, которіе почали у Рашкові своеволити, жони брати. И так мішане, обурившися, оних з міста⁵ вигнали, а заледво знову перепросили, а еднаючи, утратили тисячей шесть грошей. И тая орда притягла⁶ до Лисянки к брату Дорошенковому Григорому, которій з оними татарами⁷ и с козаками ходил под Богуславе против войска московского, але заледво з оними уойшол в Лисянку⁸, — добре оних гнано¹²². И лисянці, не терпячи татарской своеволі, обурившися, татар побили, а старшина татарская у господі боронилаь, аж приехавши от задніпрянского войска асаул оних побрал — ему здалися, а Дорошенкового брата знайшли на передмістю криючогося и узяли в неволю на Москву⁹. А другій брат Дорошенков Андрій з нікотою старшиною утеком пойшол с Корсуни и с компанією Дорошенковою. И так усі полки схилилися его царскому величеству и гетманові задніпрянскому Ивану Самуйловичу, опроч самого Чигирина и Паволочи. И побравши писма от гетмана Самойловича, полковники по городах розехалися з войсками¹⁰.

В тот час и гетман Ханенко по смерти короля Міхала з Вишневецких¹¹, варуючися панов, уступил на Задніпря и в том же войску зоставал при князю з своїм войском, которое при нему зоставало,

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «задніпрскими».

² У вид. Бодяньского: немає «И немного стоявши под Чигирином».

³ В усіх інших списках: «в которих».

⁴ У сп. Іскрицького і Судієнка: помилково «вступили». У тексті це слово наведено за іншими списками.

⁵ У вид. Бодяньского, в сп. Козельського і Судієнка: «із міста».

⁶ У сп. Судієнка: «потягнула».

⁷ У вид. Бодяньского: «татары», у сп. Козельського: «оною ордою».

⁸ Т а м ж е: немає «Лисянку».

⁹ У вид. Бодяньского: «у Москву».

¹⁰ Т а м ж е: «войском».

¹¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: немає «з Вишневецких».

так запороских козаков, яко теж и тих, що з городов до него при- ставало немало. А Дорошенко тим усе вводил, же міл поклонитися его царському величеству и положити гетманство у раді, тилко жеби рада была у Переясловлі, на що князь из гетманом Самуйловичом позволивши. И зараз тоей же зими в пост великій зобрал усіх полковников и козаков чолнійших на ряду ¹ в Переясловле, и Ханенко здал гетманство, и по ² Дорошенка посилали, але Дорошенко не по- ехал, жалуючи утратити ³ гетманства.

И так совершенно з обох сторон Дніпра потвердили гетманство Івану Самуйловичу на той раді в Переясловлі, аж по самий Дністр. Тилко над Дністром Гоголь, не хотячи полковництва утратити, дер- жался при руці Дорошенковой, и до турчина чрез него поселство отпраовалося. А же зима великая барзо была, войска его царского величества и козацкіе мусіли по городах розейтися, а Дорошенко, манячи, до літа просил, жеби рада отложена была, а тут старался о посилки собі. И зараз по Воскресеніи Христовом, навесні, вишло солтанов три на посилок Дорошенкові в поля. Аже почали докучати под городи: Лисянку, Олховець и инніе, противко которих ордино- ваній Думитрашко, полковник переясловскій, з войсками московск- им и козацким, и напавши на них за Тайшликом ⁴, оних значне ⁵ громил, бо чотири милі гонили ⁶, рубаючи татар, и многих поймали ^{12а}.

Боярин зась князь Ромодановскій и гетман Іван Самойлович, переправивши Дніпр у Черкасіх, з войсками под Чигирин потягну- ли ⁷ и облегли сюю сторону от Черкас, а тамтая сторона за Тясми- ном оним поволна была, которою волній проезд посланці Дорошен- кові міли в Крим и до Царигорода. И так горячою прозбою своею Дорошенко двигнул знову самого турчина с потугами великими, до которого и хан притягнул ⁸ у Волоскую землю. И так великими своїми поганскими силами рушил ку Дністру и застал усі городи полни людей, сподіваючихся посилков от его царского величества и от гетмана Самойловича ⁹, будучих ¹⁰ убезпечоними писмами, же посилки великіе идут. И так притягнувши, турчин Косницю достал, и усіх людей вистинано, а напотом місто Ціну ¹¹ достали и вистинали, оттуля зась місто Куничное ¹², в которм килка городов ¹³ зійшлося было, и там много турков побито, але поганин не отступил — аж приступом узяли и усіх вистинали. А оттуля под Ладижин потягнул

¹ В усіх інших списках: «раду».

² Там же: «до».

³ У вид. Бодяньского: «утраты».

⁴ В усіх інших списках: «Ташликом».

⁵ У вид. Бодяньского: «знатне».

⁶ Там же: «четыре милі гонив».

⁷ Там же і в сп. Козельського: «подтягли».

⁸ У вид. Бодяньского: «приволокнул».

⁹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «Іоана (Івана) Самойловича».

¹⁰ Там же: «будучий».

¹¹ Там же: «Стіну».

¹² Там же: «Куничное».

¹³ Там же: «городков».

и до Ладжина штурмували, бо там козаков немало было задніпрянських з Мурашкою полковником; аже міщане звонтпили, почали просити милосердія і издаватися, але поганин показал недоброе милосердіє: бо першей старшину вибрал, а напотом и усіх в неволю побрано. И там стоячи, сам цар послал под Умань и доставали Уманя, що юже уманці, видячи немалую налогу и хотячи получитьи милосердія, послухавши Дорошенка и его посланцов,— полковник з старшиною и чолнійшими козаками поехал кланятися турчинові, и там усіх тих козаков в неволю узято. И зосталася Умань без старшини и боронилися час немалій, а именно ¹ цілій тиждень потужне. А турки шанці от Грекового ліса под замок болшіе, як возможно, против цілого замку з поля из валом равніе позвели и бойниці против бойниць висипали, так що з гармат турецких в гармати уманскіе стріляно. И так уманцов подкопами взято, бо значную часть замку з лівой стороны, с приезду, міни вирвали аж до самого фундаменту. И хочай тую діру возами, гноюм и землею понасіпавши, заставили были и велми боронилися,— еднак против турецкой сили нічого не вскуралі, толко ж так ся против них ставали, же не тилко на парканах, але юже по улицях з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а инних по ліохах, соломи понаволікавши ², турки подушили, а инних, не щадя малого и великого, у Раковской брами, где були остатне в місті сперлися, усіх вистинали, и конми по трупах ездячи, кого и мало живого сискали, без всякой літости мертвили ³, що так розуміти, же много мучеников того часу стало. И так Умань, преславній город українскій пограничній, с церквами божіими и с християнским народом, дощенту спалили и спустошили, и гармати, которіе были спіжовіе, з собою побрала, а которіе желязники, тіе порохами надто понабивавши и порозривавши, спод Уманя со всім войском отступили ⁴. Хан зась от турчина послан на оборону Чигирина, о чом увідомившися, князь и гетман Самуїлович отступили от Чигирина, запаливши таборище, и увойшли віцлости до Черкас. И там, под Черкасами, Дорошенко з ханом притягнули на войска задніпрянскіе ⁵, которм жадной шкоди не учинили ⁶. И так усе войско, которое першей пе-

¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: пропущено 9 рядків, починаючи від слів «а именно цілій тиждень...» і кінчаючи словами «против них ставали». Нижче двома рядками пропущено 4 рядки: «а инних по ліохах» до «літости мертвили».

² У сп. Судієнка: «понаволіковавши».

³ Там же: «милости».

⁴ Це оповідання передано у вид. Бодяньського стисло, з великими пропусками, більшу частину його наведено в примітках. Саме так воно вміщено в сп. Третьякова, яким, напевно, користувався Бодяньський, публікуючи літописне оповідання за 1674 р. Познайомившись із списком Юзефовича, де це оповідання наводиться у своїй більшій редакції, Бодяньський заніс його до приміток (стор. III, IV). Величко про ці події написав велике оповідання.

⁵ У вид. Бодяньського: «задніпровскіе», у сп. Судієнка: «войско задніпранское», у сп. Козельського: «войска запорожские».

⁶ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «учинилося».

реправовалося килка недель, то одного дня и ночи усе ¹ Дніпр переправили,— и жители черкаські, бо Черкаси запалити князь росказал, и так усе вігоріло, нічого не зостало в Черкасах. А инніе города поздавалися Дорошенкові, котрих барзо зодрал плату, даючи татарам; а Лисянка уся уступила за Дніпр и испалена.

Того ж часу, узявши Умань ², турчин уступил у свою землю, зоставивши орду при Дорошенкові, котрій много утратил старшини, которіе ³ поздавалися были его царскому величеству. И тое, що турки не добрали, где що в схованнях было, то тое от него посланніе отбирали и до него отсилали, а он тим платил той своевольной ⁴ піхоті, которая при нему держалася. Также зостаючая піхота от него в Паволочи великіе розбої по гостинцях чинила и многих значних киян ⁵ позабивала купцов.

Тоей же осени по отході турецком у свою землю зараз наступил на Забоже король полскій Ян Собескій, котрій ново по гетманові ⁶ королем стал. И еще не коронованим будучи и хотячи успокоїти ⁷ землю и привернути ку себї Україну, стал з войсками у Браславлю сам; а инніе стали панове и жолніре по городах усіх аж до Білої Черкви, при нему зоставали и гетмани: коронній князь Димитрій Збарзскій ¹²⁴ и Яблонскій полній, и с тими войсками отнял у турков Бар з Чемерисами ⁸ и Рашков, турков вибивши, и Могилев.

РОКУ 1675

Король, стоячи у Браславлі и Паволочи, казал докучати, и так піхота Дорошенкова здалася королеві, котрих до двора своего король узял и барву ⁹ и плату оним дал. Стоячи там король з войсками, учинил голодню, а Дорошенко жадною мірою не хотіл поддатися, але посилал по орду, которая вскорі зимою до оного вийшла, не даючи оному з королем до згоди прийти. И так перезимовавши король у Браславлю, пошол до Кракова на коронацію ¹²⁵, и там по городах позоставали коменданты, тоест у Браславлю, Немерові, Жорнищах, Олінцях, в Бару и в инних.

Того ж літа браславці здалися Дорошенкові и хотіли жолніров вибити, але того не доказали ¹⁰ и мусіли уходити з Браславля. И так комендант спалив Браславле и уступил до Немирова, але постарому браславцов у Ладижині жолніре, напавши, пожаковали, а инних

¹ У сп. Козельського: «увесь».

² У вид. Бодяньського: немає «узявши Умань», а замість цього «Умань Турчин розорил, уступив»; у сп. Козельського: немає «узявши».

³ У сп. Козельського: «якие».

⁴ Там же: переважно «своєвольной», «своєволя», «своєю волею».

⁵ У вид. Бодяньського: «знатних Кієвских».

⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «гетманстві».

⁷ Там же: «ускромити»; у сп. Судієнка: «упокоїти».

⁸ У вид. Бодяньського: «черкасами».

⁹ У сп. Судієнка: «и барму»; у вид. Бодяньського: «уборы».

¹⁰ У сп. Судієнка: «доказался».

постинали, а напотом у Бершади. И так тая Україна стала пуста, бо остаток тих людей Побужа и торговичане зийшли ¹ на Задніпря.

Того ж літа боярин князь Ромодановській, скупивши войска его царского величества и скупившись з гетманом Іваном Самуйловичом, ходили ку ² Дніпру и посилали войско свое до Корсуня, котрим Корсун здався. И так усіх людей с Корсуня с полковником їх спровадили на Задніпря. А ляхи, пришовши, спалили Корсун з церквами, а под Чигирин ходил подезд ³, тилко ж нічого не вскурали. Але вийшов Сірко з Запорожжа, с котрим згуду узял Дорошенко и присягу виконал на подданство его царскому величеству и послал своїх послов на Москву, а напотом и санжаки отослал на Москву своїм тестем ¹²⁶. Тилко ж в том мало правди было, бо постарому посилал до турчина и до хана о помоч тое літо, манячи, отзиваючися слугою его царского величества, але жаль было гетманство положить. От которого своеволніе компанії и піхота почали рватися на Задніпря уходити, и для того почал з запорожцами мешкати в приязни и живність, горілки, тютюн, гроши ⁴ оним слати, сподіваючися того, же его гетманом утвердят, а до того, же уже ні от кого не бачил приязни: ані от ляхов, ані от татар а от турчина — за санжаки обавлялся, — а найбільшей з запорожцами згуду прийняв, сподіваючися, же оного наставлят гетманом и на Задніпрю, бо перед тим жадною мірою не хотіл в згоді з Запорожжем мешкати, але еще промишлял и поднимался турчинові зносити Запорожже, бо найбільшей оного не любили козаки запорозкіе, же поддался турчинові. И так застаючи Дорошенко у Чигирині, любо уже в малой купі, и под собою держачи городков мало, тилко Чигирин, Крилов, Черкаси, Медведовку, Жаботин, Мошни ¹²⁷, — постарому на Задніпря гетманові не хотіл поклонитися и гетманство оддати, але гетманом отзивался и посилал до орди, але орда оного не послухала. Также и до турчина посилал, але и тот за свою зневагу, же отдал санжаки, розгніваній, оному помочи не дал. Тилко з самою піхотою своеволною, котрою при собі держал тисяч пултори ⁵, даючи оним плату грошеву и живність з тих городов оному послушних міли, — на усі сторони манил своєю приязню и своїми приязними подбужал ⁶ так запорожцов, яко теж и в Полтавщині и инних городах українских през людей собі зичливих, жеби ся збунтовали на своего гетмана и на раду зезволили ⁷ на обрання гетмана, що юже инніе почали ся были бунтовати, але запорожци на тое не зезволилися у раді.

¹ У вид. Бодяньського: «зайшли».

² Т а м ж е: «по».

³ Т а м ж е: немає «подезд».

⁴ Т а м ж е: немає «гроши».

⁵ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «которую держал тысяч полтори».

⁶ У сп. Судієнка: «приязнями»; у вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «приязними побужал».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: далі «своєюволною, на обране...»

Навесну зараз, видячи его царское величество, же Дорошенко тилко писмами свою зичливість отсвідчає¹, а на сердци що иншого має, и не попущаючи оному болше зводить, войска немаліє з Москви рушили и повіт Смоленській, также боярин князь Ромодановській зобрал великіє білагородскіє сили и искупився² з гетманом Іваном Самуйловичом войсками козацкими, — притягнули ку Дніпру против Воронувки. А наперед вислали подезд тисяч у двадцять под Чигирин, которій подезд, обогнавши Чигирин, не дал городком околичним уходити до Чигирина, тилко саміі чигиринці зостали в осаді. Що видячи³ Дорошенко, собою звонтпивши, почал трактовати, варуючи своего здоровья, на що боярин князь Ромодановській з своїми начальниками⁴, также и гетман з своєю старшиною позволили и поправили сумляем. И так по тих трактатах приехал Дорошенко з Чигирина до войска и поклонился боярину и гетманові Івану Самуйловичу и поотдавал знаки войсковіє, належачіє гетманом, тоєст бунчук, булаву, гармати¹²⁸. И зараз того ж часу⁵ виступили піхота Дорошенкова з замку Чигиринского и из города, а того ж часу войска его царского величества увойшли в замок Чигиринській и у город Чигирин посполу с козаками задніпрянскими, тоєст з полковником чернігівским Василиєм Борковским, и що належало войскового, тоєст гармат, которих немалая лічба, порохов, борошна, — усе тое поотбірали под свой дозор. А Дорошкові постановили, а напотім приказали, жеби уступил з Чигирина на Задніпра на мешканя, що и учинити мусіл, которому дано мешканя у місті Сосниці. И так гетманство его скончилось при упадку великом України; а от того часу Москва стала у Чигирині по указу его царского величества.

Того ж літа паша великій Каплан Герей⁶ з великими войсками ходил в Полщу против короля⁷ Яна Собеского и не дал ся войску коронному скупити, бо войско одно с хоружим коронним Синявским стоял под Лвовом, а король з войсками литовскими и коронними стоял под Берестечком. И так любо дали были битву добре турчинові, але же хан с великими силами наспішил, трудность великую учинил войску королевскому, оних облегши, где барзо много войска потратили и от коней отпали, и сами у великой тривозі зоставши, мусіли згду¹²⁹ чинити и, не хотячи позволяти, тоєст уступити усею Подоля по Коросташов⁸ туркам и усей Україні зрек-

¹ У вид. Бодяньського: «освідчає».

² Там же: «и искупившись».

³ Там же і в сп. Козельського: немає «видячи».

⁴ У вид. Бодяньського: «начальними».

⁵ У сп. Козельського: далі «войска его царского величества, за виступлением піхоти Дорошенкової з замку и из города, увойшли в замок и в город Чигирин посполу...»

⁶ У всіх інших списках: немає «Герей».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: далі додано «польского».

⁸ У вид. Бодяньського: помилково «под королевство».

тися, также и плату дати тридцять тисяч червоних и инних немало вимислов за гріхи наши над християни.

Того ж року генвара «30», на запустную неделю, померл великій государ цар Алексій Михайлович вночи, години 4, а на его місце зостал его син царем Феодор Алексіевич, и того ж часу усі бояре и стрелці присягали ¹ его царскому величеству на подданство и на послушенство.

Того ж року и того ж дня узято монастир Соловецкій ¹³⁰ и черцов вистинали люде ратнії его царского величества. Которого монастира доставали ² през роков шесть неотступно, а за такую вину, же не позволили ся приняти новопоставленних ³ річей на соборі московском при битности двох патрiархов — александрійского и антиохійского; першая річ — же «Духа истинного» ⁴ не мовити у «віруу»; другая ⁵ — жеби не мовити: «Господи Ісусе, Сине Божій, помилуй мя», але так мовити: «Господи Ісусе Христе, помилуй мя», а «Сина» оставляти, и иншіе річи новіе, которіе подрукowano у книжці ⁶ названої «Жезл». И за ⁷ тое тот монастир спліондровано, которій на увесь світ славній и святих чудотворних міл у собі; и за тіе новіе річи многих черцов, попов и свіцкого стану людей у землі Московской помордовано, же того не хотіли приймати ⁸, але на старом держалися, як перед тим было. И многіе виходили на Україну на мешканя и у Сівер, позоставивши набитки свої, а инних и у силку позасилано ⁹.

Того ж року якійсь Капітон секту всчал ¹³¹, же живо люде в огонь на спалення ишли.

Того ж року полковник стародубовскій Петро Рославец, которій през килканадцять літ полковником будучи, а же не захотівши бити под послушенством гетмана своего, поїшол на Москову у килкадесят коней, хотячи поддати Стародуб, жебы зоставал як городи українніе ¹⁰ московскіе: Суми и Рибное. Але тая надія оного оминула, бо на тое не позволено, любо зраду оного принято, але напотом за посланцями гетманскими за сторожу оного взято и отослано з Москви на Україну до гетмана и отдано на суд войсковій. Которій окован у гетмана сиділ и на зезді сужен зостал усею старшиною на горло у Батурині; а протопопу ніжинского Симеона в манстир, которій з оним был на Москві и из собою ¹¹ в одной раді ¹³².

¹ У вид. Бодяньского: «присягли».

² Там же: немає «люде ратнії... монастира доставали».

³ У всіх інших списках: «новопоставленних».

⁴ У вид. Бодяньского: «святаго», в інших списках: «істинаго».

⁵ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «а знову зась».

⁶ Там же: «книжиці».

⁷ Там же: «а».

⁸ Там же: «принімати».

⁹ Далі розповідь про секту Капітона і про Петра Рославця є лише в сп. Судієнка та Іскрицького.

¹⁰ У сп. Судієнка: «українскіе».

¹¹ Там же: немає «и из собою».

Того ж року от короля полского гетманом козацким настановлен Евстафій Гоголь, бивший полковник подолскій¹, а по потреби с турками дано оному становиско у Полісью и займаючи² городов литовских, а сам стоял у Димери, бо немалая купа при оном войска была, которим плату и сукна от короля давано, а живность з³ людей.

РОКУ 1677

Зима барзо великая била так снігами, як теж и морозами, и мало которій день был без вітру, и тривала снігами и морозами великими близко до святого Гегоргія, же юже людем на Сіверу не тилко сіна, але й солом на хатах не ставало. Тое же зими по три тисячи подвод с полков под запаси давано до Сівска, из Сівска проважено в Київ, и много подводников от морозов покалічало, а инні померли⁴.

Того ж року прислан столник от⁵ его царского величества Алмазов по Петра Дорошенка, бившего гетмана, у великій пост, и оного попровадил на Москву. Где на Москву⁶ як приехал, брата его Григорія отпущено з вязення на Україну, а его задержано на Москві и дано ему тысячу дворов, и там жил по смерть свою⁷.

Того⁸ ж часу тот⁹ протопопа ніжинскій, которій бил у великой чести на Москві, ніжинскій¹⁰ Симеон, которого и воевода слуховал, до такого прийшол безчестія, бо, ведлуг обітниці своей ина казанного суду духовного, не захотіл зостати чернцем¹¹, жалуючи жони остатися, которого питано от консисторії архиепископскої¹², которій отмовляючися, жадною мірою не позволил; аже в тот чин никого не примушають. А на том¹³ была воля гетманская, жебы або декретові досить чинил, албо каранній был. А же не хотіл ведлуг декрету зостати чернцем, то оного, отдаливши от священства, отдано

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «постановлено Евстафия Гоголя, полковника подолского».

² Там же: «изимаючи».

³ Там же: «от».

⁴ Оповідання про зиму 1677 р. і про вози, на яких доставляли запаси до Києва, вміщено тільки в сп. Судієнка та Іскрицького.

⁵ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: немає «от».

⁶ Там же: цього слова немає.

⁷ Дальша розповідь про ніжинського протопопа Симеона, про пожежу в Стародубі, про відправлення до Москви Петра Рославця і протопопа Симеона є лише в сп. Судієнка та Іскрицького.

⁸ У сп. Козельського: немає «и дано ему тысячу дворов, и там жил по смерть свою». На підставі цього М. Петровський твердив, що наведений рядок є пізнішою вставкою. Такими пізнішими вставками, на думку Петровського, є ще кілька оповідань у сп. Іскрицького за 1685 і 1698 рр. Однак ці твердження не аргументовані і не переконливі.

⁹ У сп. Судієнка: немає «тот».

¹⁰ Там же: немає «ніжинскій».

¹¹ Там же: «ченцем».

¹² Там же: «архієпископом».

¹³ Там же: «а напотом».

на карність свіцкую; которій без фолги ¹ міл вязення и битя ², и признал, же знову міл з нікторими о здоровья гетманское, а звлада з Рославцем, полковником стародубовским, Дмитрашком ¹³³ переясловским, Лазором прилуцким и инними, которих усіх до вязення побрано и маетности попечатано и поотбірано.

Того ж року, місяця мая сегонадцять дня, в четверток в обідній годині, по службі божой в полгодини может ³, занялася церков Рохдества Христова, стоячая в ринку, близко комор крамних, в Стародубі. От которого запалення церква, не відати яким способом, подобно, з неопатрности паламаровой, а особливо гнів божій за законія наша, — так великое будованя церквей божіих чотирох, стоячих у самом городі, зо всею оздобою їх, которая на усю Україну славна была в маліованню образів, в инних достатках, так теж великостію звонів, — зовсім погоріло, яко теж и в будинках дворов зо всіми немал маетностями так срокто вигоріло усе місто, же жадная не тилко хата не зостала, але ані башта, навет и саміе вали погоріли, нічого не зоставши, а и за містом, на килко сот подимя ⁴ погоріло. Так страшній пожар был за скаранням бозским. Бо в том місті всчалася ненависть: першая — полковник против гетмана, священники межи собою, осм на двох немал цалій рок турбовались; межи козаками и посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немал в каждом дворі, а при шинках безецности ⁵ и частіе забойства, а за вшетечность жадной карности не чинено, але тое в жарти оборочано, любо якая явная курва, пятики без удержанія, набоженства оспалость, бо духовних нізащо не міли, хлюбячися ⁶ оздобою церквей божіих, отказаючи, же «нам не трудно о ⁷ попов и священников»; любо напоминали, не слухали, але от таких ⁸, которіе їх за збродні до покути приводили, з гнівом отходили и по своїх волях собі духовних шукали, не жалуючи за гріхи. И так Господь Бог, не терпячи тих злостей, отнял тую оздобу того міста, тоест церкви божіей, в которих щоденная служба божая отправовалася, также и тую фортецію, которая на усі сторони славная была, наветь же и гармати погоріли. Тилко ж еще щось милосердія своего Господь Бог задержал, же не до останку згубил: же зостала скарбница вцілости, в которой немалая купа бочок с порохами; бо заратуй Боже, ежели би ся тое было заняло у мурованном склепу, то немало бы народу, людей вибило и вигубило. Еднак же народ жадной злости своей не признавал и гріхов, але усе на священников складал. А найпервій тая церков загорілася святого Николая,

¹ У сп. Судіенка: «фолки».

² Там же: «вязенням и битям».

³ Там же: немає «может».

⁴ Там же: «подіймя».

⁵ Там же: «безчестности».

⁶ Там же: «хлюбячися».

⁷ Там же: «от».

⁸ Там же: «таких».

в котрій проклятіє читано пастирское при службі божой і свічки гашено на проклятіє Шубою¹, священником черніговским, зосланим от архієпископа, и от тоєй церкви усе місто вігоріло.

Того ж року поля зі поправажено на Москву Петра Рославця, бывшего полковника стародубовского, и Сімеона, протополу ніжинского, окованих и з инними козаками¹³⁴.

Того ж року войско турецкое з ордами і Юрієм Хмелницким подступили под Чигирин у спасовку впервое² и доставали потужне, котрим на отсіч застаючим в Чигирині гетман Іван Самуїлович, вийшовши з Батурина и скупившись з боярином князем Ромодановским у Липовой Долині, потягнули ку Дніпру.

Августа 13 дня в Стародубі³ народ обурився⁴ на священника Якова, того, которого Рославец полковник побил и за него проклятво прошлого року было. И того священника, виволокши з олтаря, по службі божой, сродзе были и на смерть забили бы, ежели бы не оборонил полковник наказній, з своїми припавши козаками.

Того ж року місяця⁵ августа 23, приступивши князь Ромодановскій з войсками московскими и гетман Іван Самуїлович⁶ з козацкими войсками посполу ку Дніпру⁷ против Бужина на переправу¹³⁵, а наперед, еще не пришовши ку Дніпру, вислали до Чигирина козаков піхоти полтори тисячи и москви приказ⁸, которіє за ласкою божією увойшли оборонною рукою в Чигирин, любо оним орда мощно того боронила⁹, але понад Тясмином оборонною рукою¹⁰ увойшли. Притягнувши¹¹ ку Дніпру, войска московскіє и козацкіє зараз старання приложили о переправованю через Дніпр, але оним барзо того турецкіє войска з ордами боронили, бо и сам хан был. Еднак же войска козацкіє, отважившись суднами, на той бок Дніпра переправлялися уночі, и там зараз шанці над Дніпром дали у переправи, хочай оним турецкіє войска барзо налігали, але оних вспирали гарматами через Дніпр з войска козацкого и московского. И так козаки и москва, яко могучи, переправовалися, даючи отпор неприятелєві и щочас шанцов причиняли, в котрої¹² потреби и сина

¹ У сп. Судієнка: цього імені немає.

² У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: немає «впервое».

³ У вид. Бодяньського оповідання про стародубського священника вміщено в додатку друкарських виправлень, стор. IV, у сп. Козельського цього оповідання немає. Тут розповідь про облогу Чигирина подається без вставок.

⁴ У сп. Судієнка: «обурившись».

⁵ Там же: немає цього слова, у сп. Козельського: «місяца августа 27».

⁶ У сп. Судієнка: «і гетьманом Самойловичем».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «з козаками ко Днепру».

⁸ Там же: немає «приказ».

⁹ Там же: «любо орди мощно того боронили».

¹⁰ У вид. Бодяньського: ці двоє слів відсутні, замість «увойшли» — «ишли до Чигирина».

¹¹ У сп. Судієнка: «потягнувши».

¹² У сп. Бодяньського: «той».

ханського убито, и так тая война у Дніпра тривала през дней два. Що видячи турчин, которій стоял под Чигирином, же потужніе ¹ войска наступають, бо тут, у Бужина, князь Ромодановскій з гетманом з немалими войсками, знову зась у Пивах князь Галицин ² таже з великими войсками близко Дніпра стал, — а Чигирина ³ достати жадною мірою не могл, бо недель чотири розними способами приступали ⁴, подкопов чотири стратил, — которих юже з валу рукопаш отбили, — и собою стривоживши, за помістю божією отступил от Чигирина и поійшол у свою сторону. Бо и орда оним не барзо зичлива была, и под Чигирином не било самого турчина, ані везира, тилко паші, над которими старшим Браім паша. И так Чигирин зостал волним от того облеженя августа 29. Где притягнувши, войска московскіе и козацкіе направиовали город Чигирин и замок ¹³⁶, що турки поповали, достаючи з гармат и подкопами, и шанці, рови позаровнивали, що турки были покопали коло города. А місто Черкаси, Медведовка, Жаботин, Мошни, Драбовка и инніе, которіе поздавалися были турчинові, то знову гетманові поклонилися, и залогі по тих городах стали. И осадивши Чигирин новими войсками московскими и козацкими, войска его царского величества и козацкіе назад уступили ку домом своїм ⁵.

Того ж року было достатков Печерского монастыря припрыважено до Стародуба, при котором скарбу отец Ясинскій з инними приехал.

А у Чигирині гетман зоставил своего батуринского человека Коровченка полковником, а старшину и козаков старинних спровадил з Чигирина на Задніпря, которіе розно по городах и селах мешкали, бо не довірав чигиринцям ⁶. И в том облеженю от турков старшим у Чигирині тот же Коровченко зоставал.

По зданню Чигирина от Дорошенка, иже юже ⁷ и сам поддался его царскому величеству и уступил з Чигирина до Сосниці за Десну

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «потужне».

² У вид. Бодяньского: «Голицин».

³ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: точніше «и турчин Чигирина...»

⁴ Там же: «доставал розними способами приступами».

⁵ В інших списках далі виявляється невелика відмінність щодо послідовності і повноти оповідання. У сп. Третьякова і в сп. Козельського не згадано про відправлення майна до Стародуба із Печерського монастиря, про чигиринського полковника Коровченка, а відразу розповідається про друге гетьманування Юрія Хмельницького: «По зданю Чигирина от Дорошенка» і т. д. У списку Судієнка також немає згадки про Печерський монастир і м. Стародуб, однак розповідається про призначення Коровченка полковником у Чигирині і про зміну старшини. Після цього мовиться про Юрія Хмельницького, не згадується про задачу Чигирина Самойловичу і про долю Дорошенка, а починається словами: «Турчин зась, хочачи учинити замішанину на Україні» і т. д. Отже, сп. Іскрицького ніби з'єднує в собі звід трьох інших списків, доповнюючи їх новим повідомленням про перевезення печерського майна до м. Стародуба.

⁶ У сп. Судієнка: далі «которій Коровченко и в том облеженню от турков старшим у Чигирині зоставал».

⁷ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: замість «иже юже» — «уже».

ріку, — турчин зась ¹, хочачи учинити замішанину на Україні, випуцає Юря Хмелницького з вязеня, и которій был здал доброволне гетманство и зостал чернцем и архимандритом жидичинским, — знову оного наставляєт ² турчин от боку своего гетманом запорозским и посилал з тими пашами и з войсками под Чигирин, але еще оному вцалі не довірали. И так поневаж не достали Чигирина, меншую вину складали на Юрия Хмелницького, але тих пашей казал потратити, же уступили зпод Чигирина з соромом. И хана кримского хотіл стратити, але хан в Черкескую землю уступил, и иншого хана в Крим наслано, приказавши, жеби знову готови били на другое літо под Чигирин и под Киев. А Хмелницького на зиму постановлено ³ у Волоской землі, над Дністром, в Сорочи, з его козаками, до которого козаки почали избиратися ⁴ з тамтих городов подолских, и слободи на его імя закликано коло Богу на спустошених містах.

РОКУ 1678

Зимом на усеєдній орда вийшла ⁵ и, ставши кошем ⁶ на Росаві, загонами много шкоди починила, в повіті Переясловском людей побрала и порубали ⁷.

Того ж року великіє запаси у Чигирин проважено, и город кріпили, сподіваючися приходу турецкого. И на Україні стали аренда на заплаченя войску, піхоті и конним, которіє от Дорощенка и от Гоголя попередавалися, котрим барву ⁸ давали, але то з великим шемранням людей было, же уже отвикли были арендам.

Того ж року, зараз навесні, войска великіє ⁹ его царского величества вийшли, над которими старшим ¹⁰ царевич Касимовскій и князь Ромодановскій. И гетман Иван Самуилович, свої войска скупивши, рушил з Батурина мая 10, с которим войска немаліє поїшли, бо не тилко козаков у войско ¹¹ гнано, але и міщан и из сел ¹² два третего виправовали ¹³, и убогшіє чотири пятого з оружем и борошном, як до войны. И тіє войска потягнули поуз ¹⁴ Сулою ку Дніпру, до пристани Бужинской, так козаки, як и посполство, бо

¹ У вид. Бодяньского (сп. Третьякова) і сп. Кезельського: немає «зась».

² Там же: «намовляєт».

³ Там же: «поставлено».

⁴ Там же: «прибиратися».

⁵ У сп. Судієнка: «війшла».

⁶ У вид. Бодяньского: немає «кошем».

⁷ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «порубали и побрала инних». Розповідь про укріплення Чигирина і про встановлення оренд на Україні вміщено тільки в сп. Іскрицького, Судієнка і в російському перекладі.

⁸ У сп. Судієнка: «барму».

⁹ У сп. Козельського: «великороссийские».

¹⁰ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: додано «бил».

¹¹ У сп. Судієнка: «у віско».

¹² У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «селян».

¹³ У сп. Судієнка: «виправливано», у сп. Козельського: «виправляли и убогшіє».

¹⁴ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: «поза».

нікому не фолговано: и войтов, бурмистров, райцов и ремесников всяких, навет и мужиков ¹, скрипников, дудников — усіх гнано до войска ².

А як войско виходило, на тот час розослал ³ архиепископ черніговскій Лазар Баранович свої універсали по усей Україні, жеби народ заховивал три дни пост ⁴ в тижню, тоест: понеділок, середу и п'ятницю, ані їсти, ані пити. До чого стосуючися, и гетман розослал свої універсали, приказуючи срого, жеби тое люде заховали, приказавши старшим, жеби того постерігали и непослушних карали, але на тое мало дбали.

Того ж року посел великій от короля полского Сапіга и инніе пани в килка сот люду на Москву ходили, упоминаючись Смоленского и Киевского воеводства, которих зразу принято з честю, але подарков королевских не принято, а напотом и самих задержано и мало чести оним отдавано, аж знову до своїх городов по скарб слати мусіли на живность.

Того ж року, юля 10, войска великіе подступили турецкіе з везиром Мустафою под Чигирин з тяжарами великими. А войско его царского величества з князем Ромодановским и гетманом Іваном Самуїловичом переправилися того часу через Дніпр ниже Бужина ⁵, на поля чигиринскіе, по сей стороні ріки Тясмина от Черкас, а турецкіе войска стали на другой стороні ріки Тясмина коло Чигирина, с татарского боку, и розділивши войска, пашей килка с ханом кримским и господарями волоским и мултянским переправили Тясмин ріку, — сили великіе стали на сем боку ріки Тясмина коло бору, не даючи проходу до Чигирина, а около обточивши, Чигирин доставали. А войска московскіе и козацкіе ⁶ стали в Бужині ку перевозу, тую плавлю отнявши. Где турки, зобравши болшую силу, стали коло войска московского и козацкого неотступно коммоником, турки и татаре коло табору, которим переміна от везира щодень ординованная приходила през килка недель ⁷, покуля притягл ⁸ князь Булат ¹³⁷ з частю колмиков и черкес и козаков донских. И скоро тіе войска притягнули, зараз почали войска рушати просто на турецкое войско, которое отступило было так коммонно, як и гарматами, з піхотою зостаючими на горі при Каплан паші, в котором рушаню войск великая и валечная потреба была на переправі, которая ведле села Шабелник иде, где аж заночовало войско бючися, и там немало донцов побито и козаков. А на другій день, переправивши табор, под гору поїшли,

¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: точніше «музик».

² Оповідання про піст на Україні з приводу чигиринського походу вміщено тільки в сп. Іскрицького, Судієнка і в російському перекладі.

³ У сп. Судієнка: «роздал».

⁴ Там же: «в пост».

⁵ У вид. Бодяньського: «ниже Божина».

⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «войско московское и козацкое».

⁷ У сп. Судієнка: «дней и недель».

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «поколя притягнул».

але не допустили турки, стоячи на горі з гарматами, где знову ночувати мусіли. И вночі полковника чернігівського Василя Борковського ¹ гетман послал и боярин, придавши ² московського войска немало, где, не дойшовши гори, межи собою войска стали ся быти, узявши тривогу; що почувши, турки з гармат были мощно на табор козацькій, и так заночувати мусіли. А в суботу, скоро світ, войска козацькіе и московськіе гору опановали, турков отбивши, и гармат турецьких двадцять сім з іншими риштунками узяли. И турки пострах великій узяли, але же войско не пушено за турками, комоник турецькій оглядівшися, знову отвернул, и так аж до самого табору войско козацькоє и московское ³ гнали, рубаючи. Тилко един полковник московській, оставившися рогатками, одержалися на городі ⁴, где и усе войско с табором притягли ⁵ и цілій день міли потребу. И так турки, видячи потугу немалую, уступили за Тясмин, взявши тривогу великую и перейшовши Тясмин, мости поламали и попалили. А войска московськіе и козацькіе подступили под Чигирин и стали под бором около озера, где стояли тиждень надаремне, жадного промыслу не чинячи. Що видивши, турки с пилностью доставали Чигирина, а гетман Самуйлович ⁶ услаб свіжого войска килка полков в Чигирин, которіі, увойшовши, влгце собі важили потугу турецькую. И так в пятницю вирвало подкоп под замком, где убито гранатом воеводу околничого Івана Івановича Ржевського, чоловіка военного и справного. А напотом дня 10 августа, в неделю о полудню, вирвало килка подкопов под містом праве в самій час, як козацтво — одни попилися, а инніе спали, и так, як стал крик, мало хто з войска козацького кидался быти, але усе наутеки скочило з города, обачивши войско турецькоє на той вирві, где подкопи вирвали. Где на мості, як зийшло козацтво, с которими мост обломился, а на греблі сами себе подавили, утікаючи; где немалую шкоду турки в людех учинили — на килканадцять тисяч козаков погибло: одни потонули в Тясмині, а инних порубано ⁷, бо турки не живили нікого, але усе стинали а місто палили, где опановали ⁸. Піхотного зась войска козацького ⁹, под гору за церков зобравшися, боронилися аж до самой ночи, а москва в замку боронилася. И так вночі москва, понабивавши полни гармати пороху и замок запаливши, пойшли с тими козаками на пролом през турецькоє войско, которое оже знову было перейшло през Тясмин и так увойшли до своего войска. Але еднак на замку немало полегло москви, як уступили ¹⁰,

¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: немає «Василя Борковського».

² У сп. Козельського і в сп. Судієнка: немає «придавши».

³ У сп. Судієнка: немає «московское».

⁴ Т а м ж е і в сп. Козельського: «на горі».

⁵ У вид. Бодяньського: «табор притягнуло».

⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: немає «Самуйлович».

⁷ Т а м ж е: «порубали».

⁸ Т а м ж е: «и допановали».

⁹ У вид. Бодяньського: «піхотное зась войско козацькоє».

¹⁰ Т а м ж е: «уступали».

бо сторожи не спроважала старшина с квартир и тих бідних погубили; а и тіе усі заледво бы увойшли, ежели бы не піхота козацкая, сердюки, греблі до ночі боронили.

В понеделок рано, додня, рушило усе войско московское и козацкое ку Дніпру, где з великою трудностю аж у вовторок прийшли ку Дніпру¹ и окопалися; але в том отході трудность великая от турков была. А в середу везир з Юрем² Хмелницким зо всіми войсками и гарматами притягли и отступили³ войска наші своїми потугами, мощно⁴ достаючи цілий⁵ тиждень, где турков много побито, а под самим везиром коней двох убито; бо не тилко з оружья, але рукопаш билися, так барзо налігали на табор были, же хотіли турки узяти, але за помощью божією на собі понесли. И так видячи турки, же їх много пропало, другой неделі уступили от войска нашого ку Чигирину и там през три дні тяжири переправляли и Чигирин до остатку зруйновали и гармати забрали и пойшли у свою землю. А наші войска переправилися через Дніпр без жадной юже налоги.

Зараз того ж часу, отступивши от нашого войска, часть войска турецкого и татар, пошовши з Яненком под Канев, и Канев достали и вирубали людей, и Канев спалили, и монастир, где у церкві мурованої много люду подушили огнем турки, а остаток через присягу здалися Хмелницкому, а городи: Черкаси, Мошна, Корсун, Жаботин zostали в послушенстві Хмелницкого в власти турецкой. И того ж часу жолніре уступили с Калника, Немерова, Лінец и з Жорниц и тое zostало в владзі⁶ Хмелницкого, которій ся писал так: «Григорій⁷ Гедеон Венжик Хмелницкій, з божой ласки ксіонже рускій и гетман запорозскій»⁸. И Хмелницкій стал сам в Немерові з войском своїм, а Яненко у Корсуні, при которих и татаре стали и свої залогі по тих містах поклали.

Того ж року посел великій от короля его милости полского Сапіга⁹ з Литви и Комар, а с Корони князь Четвертенскій на Москву до его царского величества ходили и о примиря трактовали и учинили згоду, на которой его царское величество присягал.

РОКУ 1679

Зараз на початку того року орди немаліе з Яненком війшли о Богоявленіі под Козелец и там великую шкоду у людей¹⁰ учинили

¹ У сп. Козельського: «у вовторник прийшли до Дніпра».

² Там же: немає «Юрем».

³ У вид. Бодяньського: «обступили», у сп. Козельського: «отступали».

⁴ У вид. Бодяньського: «мочне».

⁵ У вид. Бодяньського: «цали», у сп. Козельського: «цале».

⁶ У сп. Козельського: «во владініі», у сп. Судієнка: «во власті».

⁷ Правильно: «Георгій».

⁸ У сп. Козельського і Третьякова (вид. Бодяньського): «катори ся писал князем руским (руським, тобто — українським. — Я. Д.) и гетманом запорожским».

⁹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «пан Сапіга» і «пан Комар».

¹⁰ Там же: «людях».

коло Дніпра, аж по Носовку, мно́гі села повибирали и назад вернулися с полоном вцілости ¹³⁸. А то была орда білгородская и трафила под такій ¹ час, же сніги маліе были. А напотом ² знову тоєй же зими, коло всеедной, вийшло кримскої орди солтанов чотири, с которими множество татар и сам Хмелницькій был, и простовали на Черкаси за Дніпр, хотячи Задніпря опліондровати ³. Але Господь Бог замисли оних перемішал, бо барзо сніги великіе випали, же не можна было конем куди хотіти ехати. И так тилко по Лукомле и Яблунев были, а далій не йшли ¹³⁹ за великою зимою и варовалися, же войска стояли около Дніпра от Аркліева по містах и от Миргорода. И так нічого не вскуравши, назад повернули з великою утратою коней, и самих татар набрано немало, бо голодно ⁴ било на коні. А по отході оных гетман⁵ Самуйлович послал сина своего Семена, до которого ся немало войска скупило козацкого ⁶ и московского. И так от Переясловля ходили до Ржищева ⁷ и там узяли приступом замочок и людей усіх вистинали; и оттуля ⁸ до Корсуня, и Корсунь узяли, але Яненко з своїми утіккл,— и Мошну ⁹, Дрaбовку, Черкаси, Жаботин, и тих людей зогнали на Задніпря, попустошивши тіе міста ¹⁰.

Того ж року сейм волній ¹¹ отправовался в Литві в Гронді ¹², на котрій папіж прислал легата от боку своего, жеби конечне король и Річ посполитая розорвали згоду с турчином и приняли згоду з царским величеством и усе християнство, жеби заодно давали отпор поганину ¹³ турчинові, и своего кошту обіцуючи дати на войско. А царское величество през своїх послов Бутурлина боярина и Чадаева околничого сумми прислал два милліони на войско и задля докончання згоди ¹⁴⁰, що обіцвали ляхи с своїми войсками допомогати ¹⁴.

Навесну зараз его царское величество висилает сили ¹⁵ великіе до Киева, тоест князя Михайла Черкаского, а при нему бояре великіе: Петр Василиевич Шереметов и брат Шереметов, боярин Миславскій ¹⁶, князь Урусов, князь Хованскій, князь Долгорукій.

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: немає «такій».

² Т а м ж е: немає цього слова.

³ У вид. Бодяньского: «сплюондровати».

⁴ Т а м ж е: «холодно».

⁵ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «пап гетман».

⁶ Т а м ж е: «козаков».

⁷ У всіх інших списках: «Иржищева».

⁸ У сп. Козельського: «а оттоля ходили», у сп. Судієнка: «а отътуль Корсун узяли».

⁹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «Мошни».

¹⁰ У сп. Судієнка: останні три слова пропущено.

¹¹ У сп. Судієнка: «вальній», у сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «важни».

¹² У вид. Бодяньского: «Кгродні», у сп. Судієнка: «Городні».

¹³ У вид. Бодяньского: «поганови».

¹⁴ Т а м ж е: «допомогти», у сп. Козельського: «домогти», у сп. Судієнка: «домагати».

¹⁵ Т а м ж е: додано «свої».

¹⁶ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «Милославскій».

Алексієвич¹, Змиєв, царських приказов голова Шепелєв¹⁴¹. И тіє усі войска, которих было на по два крот сто тисячей, с козацким войском стояли коло Києва и вал копали коло монастрей, и жадних поездов не отправовали нікуда через усе літо¹⁴². А войска турецкіє за пороги ходили и там, ниже² Запорожя и Січи, городков³ два змуровали над Дніпром з обох сторон, а козаки запорозкіє з Січи⁴ уступили у луги с кошовим Іваном Сірком¹⁴³, с которим на знесеня тих городков москва с козаками піхотними ходила.

Того ж року ніякієсь бунти на Москві встали были противко его царского величества от бояр нікоторих и столников, але тоє зараз ускромлено и многих потрачено. Началником был ніякийсь Коропков, которого страчено с помочниками ведлуг заслуги їх⁵.

Того ж року на Днепрі под Києвом мост на байдах⁶ уроблено широкий, же у три лаві ити могли вози, а тоє роблено коштом царским задля переходу войск, которіє войска стояли до Рождества пресвятої Богородици. Але на отході войск спод Києва¹⁴⁴ татарє, подпавши, учинили немалую шкоду, бо козаков и москви немало порубали и живо побрали, которіє при конєх зоставали за Либєду, также и коней много барзо заняли. Которіє уцілости увойшли, бо жадной погоні за ними не било¹⁴⁵ и язика не узяли, хто тує шкоду учинил под так великим войском.

РОКУ 1680

На початку того року вийшол хан з ордами немалими под слободи московскіє и стал коло Мерли, и барзо великую шкоду учинил в слободах московских, миль на тридцять попустошил, аж и поза Білагородом, и вернулєя вцілости, бо ніхто за ним не ходил.

Того ж року навесні татарє коло Києва шкоди великіє починили на пренесеніє мощей святого Николая и на святую Тройцу.

В том же року суша и горачость слонца великая была, от которой повисихали води и трави посхли, с которой сухоти робацтво⁸ умножилось, и позедавши⁹ капусти та боб, горохи, коноплі повиедали¹⁰ и гречку, з ниви на ниву стадом ходили.

Того ж року юля 7 Новгородок Сіверській увесь вігоріл.

Того ж року войска великіє его царского величества вийшли и стягалиєя под Путивлем у Білих Берегов, над которими старшим

¹ У вид. Бодяньского: «Алексій», правильно — Юрій Олексійович Долгорукий.

² Там же: «нижей».

³ Там же: «городка два», у сп. Козельського: далі «змуровали».

⁴ У вид. Бодяньского: цього слова немає.

⁵ Оповідання про бунти в Москві, про будування моста через Дніпро, про татарський напад під Києвом вміщено тільки в сп. Іскрицького та Судієнка.

⁶ У сп. Судієнка: «байдаках».

⁷ Усі інші оповідання за цей рік, за винятком розповіді про двох німецьких пророків, зустрічаються тільки в сп. Іскрицького та Судієнка.

⁸ У сп. Судієнка: «рубацтво».

⁹ Там же: «повідали».

¹⁰ Там же: цього слова немає.

бул боярин Голіцин, под которого послушенством зоставал и князь Ромодановскій. И там стоячи, ожидали на відомости, ежели турки міли бити под Києвом ¹, жеби противко оних тягнути. А войска козацкіє в домах зоставали, тилко полк Стародубовскій ввійшов ку Десні, а гетман з старшиною до боярина под Путивля ² ходили, совітуючи собі о ділах военных. И в том року войска в Киев не ходили московскіє и козацкіє, бо жадних войск неприятельских не било. А як літо, так и осень сухая была, же болота повигорівали, и води в них не было.

Того ж літа Лохвиця, Золотоноша и инних міст немало вигоріло. А на Запорожю кошовій Иван Сірко, ватаг силній, помер.

Того ж року турки комиссію, албо границу розездили, але не учинили слушного постановленя о границі, которую до сейму ляхи отложили, на чом спор стал. Тоей же осени турки, не чекаючи сейму лядского, учинили границу по Стрипу ³ ріку, але и за рікою Стрипою, которая граничит, місто Чортов и Терембовля и инніє под себе подвернули ⁴, и копци, слупи мідяніє поставили.

На концу того року на Рождество лядское, 15 декабра, на небі уночі комета великая явилась, тоест от захода слонца з малою звізди столп страшне великій, ясній, которій до полнеба досягал, а в той яности през ⁵ три ночи тривал, а напотом на многіє ночи по заході слонца являлся, тилко не так юже світел стоял.

Тоей зими около Киева и под Остр татарє часто докучали и людей в полон брали.

Того ж року в Німцех якієсь пророки два явились, которіє до покути людей напинали и о Римі, же маєт запастися як Содома, и о инших річах ⁶.

РОКУ 1681

О Воскресеніи Христовом ⁷ посел его царского величества, прозиваемій Тяпкин, повернул от турецкого монарха ⁸, с которм и татарскій посел в килкадесять коней ишол до его царского величества, бо турецкій монарха злецил ханові кримскому зачинати згоду чинити ⁹ з его царским величеством. О которой так трактовавши

¹ У сп. Судієнка: «подійти міли под Кієв».

² Там же: «Путивель».

³ Там же: «Стрипму».

⁴ Там же: «повернули».

⁵ Там же: «через».

⁶ Ці короткі повідомлення про двох німецьких пророків під 1683 р. вміщено також у сп. Судієнка, сп. Третьякова, у вид. Бодяньского. Очевидно, під цим роком оповідання про двох пророків мало бути вміщене і в сп. Козельського, бо тут залишено місце.

Велике оповідання про цих двох пророків написав Самійло Величко.

⁷ У сп. Козельського і Третьякова (вид. Бодяньского): немає «о Воскресеніи Христовом».

⁸ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «монархи».

⁹ Там же: немає «чинити».

з оним Тяпкиним у Криму і постановивши, якую дань має давати його царське величство турчинovi през руки ханські¹⁴⁶, і на том поприсягши в Криму, і до его царського величства поехали о потверженія¹ тоєї згоди².

Того ж року его царське величство монастир Свинскій под Брянском повернул до монастира Печерського киевського, і черци киевські заехали; а прошлого року монастир Трубецькій³ тому ж монастиреві Печерському отдано, спровадивши оттоль чернцов московских.

Того ж року юня 21 гром запалив церков великую у Стародубі Родження Пречистої Богородици і уся згоріла.

Того ж року августа 9, перед світом, земля тряслася с понеділка на ввторок.

РОКУ 1682

Місяця мая⁴ государ цар московскій і всяя Россії Феодор⁵ Алексіевич помер с жалем усею християнства в молодих літах, которій великую любов до нашого народу мів, бо і набоженства на Москві нашим напівом по церквах і по монастирах отпрамовати приказал, і одежу московскую отмінено, але понашому носити дозволил. А на его місце обрано царем брата его молодшого Петра Алексіевича у молодих літах у девяти; наступил на панство⁶ місяця мая 6 дня, которому бояре присягли, і стрелци московські не хотіли присягати задля того, же старшій брат зоставал у літ осминадцяти⁷, царевич Іоан Алексіевич з першої жони, і того стрелци хотіли царем⁸. Що видячи покревніє царици Наталії, матки цара Петра, почали старатися, жеби як уморити⁹ старшого царевича Іоанна, і до того прийшло было, же почали били думати¹⁰ брати царици Наталії рожонії, которих прозивано Наришкини. Що постерегли¹¹ молодая царица небожчика цара Феодора і царевни, на стрелцов крикнули, що стрелци, припавши, оборонили і тих Наришкиних, дячков царских,

¹ У вид. Бодяньського: «потверженіє», у сп. Козельського: «потвержене».

² Дальші оповідання за цей рік — про Свинскій і Трубецький монастирі, про пожежу в церкві м. Стародуба, про землетрус — зустрічаються лише в сп. Іскрицького та Судієнка.

³ Правильна назва монастиря «Трубчевський Чолнський».

⁴ У сп. Судієнка: «В місяці маі».

⁵ У вид. Бодяньського: «Федор». За вимовою XVII — XVIII ст. — «Теодор».

⁶ У сп. Козельського і Третьякова (вид. Бодяньського): немає «девяти наступил на панство».

⁷ Там же: «семнадцяти літ».

⁸ У сп. Судієнка далі таке: «за якіє їх стрелцов бунти їх і протчіих вишьпрописанного царя Федора Алексіевича приличных смерти, по многих допросах и распросах трачено». Після цього мовиться про Дуку: «Того ж року господарь волоскій» і т. д. Отже, оповідання про події в Москві 1682 р. вміщено лише у вид. Бодяньського (за сп. Третьякова) і в сп. Іскрицького та Козельського.

⁹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «матки царя Петра Алексіевича, старатися, жеби як уморити».

¹⁰ У всіх інших списках: «душити».

¹¹ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «постерегти».

побили, а інших давали на спитку — хто причиною был смерти небожчика царя Феодора. Чого допитались, же оному дано трутизну за поводом мачехи его, царици Наталії, которая о здорова ¹ їх старалася, намовивши доктора царского, перехриста, а то для того, жеби син оной царевич Петр наймолодшій осіл царство. Которую то царицу насилу сам цар молодій Петр, яко матку свою, отпросил у стрелцов, же ² не стратили, а народ ³ оной увесь вигубили срогго, на штуки рубаючи, а отца царичина ⁴ там же, отпросивши, у чернъци ⁵ постригли и в монастир Соловецкій отослали. И так великіе бунти повстали на Москві от стрелцов на сенаторов всіх ⁶, обравши царем Іоанна Алексієвича того ж часу, жеби оба царями были: Іоан, яко старшій, и Петр яко молодшій; и так два цари на Москві стало, и обоім присягали на послушенство. И так стрилци, вивідуючи, хто незичливим был цару Іоанну, то тих брали и тиранско ⁷ забивали, з ганков ⁸ от палацов царских кидали на дол ⁹; а тут на копії брали, и на площади на штуки рубаючи и на копії винесши и ¹⁰ псом кидаючи. С которих найзначнійших ¹¹ персон сенаторов з пядесят помордовано, и царевича Касимовского чвертовано, Долгорукого князя ¹² з сином, князя Ромодановского с сином, которіе вожами славними были у войсках московских и інших многих. Также стрелци подавали чолобитную на своїх полковников, голов, сотников, же їх работами обтяжают, плату їм належитую ¹³ собі берут. По которой чолобитной многих полковников, голов, сотников московских стрелці своїх помордовали, позабивали, а з добр їх, що было задержано, плати, нагорода стрелцом была. И не тилко тих голов, полковников ¹⁴, що на Москві зоставали, так сродзе ¹⁵ мордовано, але и которіе и в городах українских были ¹⁶ в Києві, в Чернігові и інших, то по челобитной стрелецкой зискivano и мордовано, на Москву привезши, и сродзе трачено, задаваючи муки великіе ¹⁷, также и тих многих, що боярами и думними дяками над приказами зоставали

-
- ¹ У вид. Бодяньского: «о здоровю».
² Там же: «жеб».
³ Там же: «род».
⁴ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «царицина».
⁵ У сп. Козельського: «черниці», у вид. Бодяньского: «черчці».
⁶ Там же: «своіх».
⁷ У вид. Бодяньского: «тирански».
⁸ У вид. Бодяньского і в сп. Козельського: немає «Ганков».
⁹ У вид. Бодяньского: «народ».
¹⁰ Там же і в сп. Козельського: немає «и на копії винесши и...»
¹¹ У вид. Бодяньского: «назначнійших», у сп. Козельського: «назначнійших».
¹² Там же: додано «князя Юря».
¹³ Там же: «належающую».
¹⁴ Останні рядки у сп. Козельського і в вид. Бодяньского передані з пропусками: «що било удержано и не тилко тих трох полковников...»
¹⁵ У сп. Козельського і в вид. Бодяньского: «строгго».
¹⁶ У вид. Бодяньского: «були».
¹⁷ Там же і в сп. Козельського: «то по челобитю стрелцов зискivano и задаючи муки великіе, і трачено на Москві».

на Москві, витрачено за нечинне ¹ слушної справедливости. Сродзе великая тривога ² на усіх жителєй московских ³ была от стрелцов, якої ніколи не бивало, а то знати, же гнів божій. А звлаща тих бояр губили, хто причиною смерти небожчика цара был, бо визнал доктор перехрист, которого призвано ⁴, за чиєю радою отруено, з чого царицу и патриярху поволано ⁵.

Того ж року господар волоскій, зогнавши волости немеровскіє и усіх побожан, будовал собі двор у Цекийновці ⁶, на сем боці Дністра, на мешканя, и у Немерові от себе наказного гетманом зоставует. И от того часу особливій господар стал над Україною, почавши от Дністра до самого Дніпра, а у Волохах иній господар над волохами, бо на Україні дано свободу от турчина, уволняючи от дани до якого часу, жеби ся люде до своего наворочали українніє. А Подоля особливе привернено до Камянця Подолского, и тіє города паша камянецкій справовал и по городах свою старшину турецкую з войсками поставил, якото: в Бару, в Межибожу и инних, юже до тих господар Дука справи не міл.

Вишменнованніє бунти, яко ся вишшей наменило, того ж року в самой столиці щодалій гору ⁷ брали, тоєст от стрелцов, которіє юже не стрелцами називалися, але надвornoю піхотою царскою. А напотом умисл свой засадили, хотячи усіх бояр вигубити, тилко собі маючи у великої чести князя Андрія Івановича Хованского, которій юже усіх на столиці справовал, и при нему завше килка сот стрелцов зоставало неотступно. И хтось зичливій царей остерегл, же юже и о царство промишляют. И царіє виехали з столиці на свої царскіє фолварки з матками ⁸ и сестрами, и час немалій мешкали у Воздвиженском, ведле Троецкого монастира, где стрелцов килко, пришовши до їх царских величеств, оповідали раду князя Хованского злую, же скоро би царіє повернули на столицю, то оних потратити, а сина князя Хованского царем наставити. О чом їх царскіє величества увідомившися, по килко крот посилали по князя Хованского, которій на царскіє писма не ехал, аж боярин князь Ликов ездил по него, и на слова его поехал до їх царских величеств до Воздвиженского, и там оному з сином голови поутинено обом Хованским, и войска великіє скуплено под Троецкій монастир на знесення оных стрелцов своевольних, которих у столиці сорок пять тисяч было, и сами собою справовали, нікого не слушаючи. Бо и скарбници с порохами и кулями и всяким оружем в моц свою взяли

¹ У сп. Козельського і в вид. Бодяньського: «нечинене».

² Там же: «та ж тривога великая»

³ Там же: «в Москві».

⁴ Там же: «пробовано».

⁵ Там же: «познано». Дальші оповідання за цей рік зустрічаються тільки в сп. Іскрицького, Судієнка і в російському перекладі.

⁶ У сп. Судієнка: «Цениловці».

⁷ Там же: немає «гору».

⁸ Правильно «з маткою», тому що тоді жила тільки мати Петра І.

и бунти противко усіх сенаторов и против їх царских величеств [чинили] ¹; поневаж оним зразу допущено своєволі, где юже жадного полковника, ані сотника з старших не міли над собою; бо которих не вигубили, то поутікали до боку їх царских величеств. Где уся Москва у великій тривозі от оних була и як на яких неприятели чужостороних, усей землі войска купилися до царского боку и промисл о оной своєволі чинили. Же видячи стрелци, же своего предводителя, тоест князя Хованского утратили, мусіли ся упокорити їх царским величеством,— вислали с промежку себе сот дві стрелцов, просячи о милосердіе, сами плахи и сокіри на себе принесли. Которих до ласки своей царской їх царское величество приняли, и пославши, у оних усю казну военную отобрали и город, и їх без оружя учинили. И так їх царское величество по многом времени уехали в Москву місяця..., где уехавши ², не без карности было предводителем тих бунтов: одних на горлі, а инних силкою карано, а остатку не позволено при оружю зоставати, опроч тих, которіе на варті зоставали. А бояре и слуги боярскіе неотступно з оружем ходили, осторожными будучи от тих бунтов, и оних стрелцов при назираню по городах розослано так в українніе ³, як в московскіе. И так тіе бунти ускромилсь великіе на Москві.

РОКУ 1683 *

Сталося розерване ⁴ згоди королю полскому з турчином — зараз по отправленю сейму войска полскіе казано збирати. А турчин, подобно, того не знаючи, скупивши сили великіе, поійшол на цесар християнского и, переправивши Дунай, опановал усю землю Венгерскую, которая оному поддалася наперед доброволне. А то взглядом того, же за подушеніем езуїтов хотіл їх от віри лютерской отвернути, чого они не хотячи терпіти нарушеня своей віри, турчину поддалися. И так вейзир з войсками своїми подступил под город столечній цесарскій Відно, где цесар давши бой и не могучи видолати силам великим турецким, в городі Видні замкнулсь ¹⁴⁷, и там город приказавши своїм гетманом, уступил в више панства задля скупленя войска. Где през ціле літо у великом облеженю зоставал, которіе облеженці просили короля полского Яна Собеского о поратованя, которій стоял на граници своей за Краковом, которій, видячи так великую налогу от бісурман християном, якнайскорій войска збирал так кварцяніе, як и посполитое рушеня, и затыгаючи по усей землі своей и по Україні — зараз плату давано. И так барзо великіе войска скупил, и Бога узявши на помощ, поійшол против войск турецких. О чом довідавшись, турчин Відно казал мощно до-

¹ У сп. Іскрицького: цього слова немає, його взято із сп. Судієнка.

² У сп. Судієнка: «отъехавши».

³ Т а м ж е: «українскіе».

⁴ У вид. Бодянського: «розорванне».

* У сп. Козельського немає опису подій за 1683 — 1686 рр.

ставати, а сам з військами иними против короля полского поїшов. легце собі тіе войска важачи. Але оного фортуна омилила: бо що учинил был засадку войск своїх піхоти тисячей четиридесять, усе тое знесено от короля полского, аж и сам везир не видержал з своїми військами, але за помістю божією и тіе розбити стали, же у малой купі мусіл¹ утікати, оставивши армати, намети — усе, що при собі міли. А и тіе войска, що города Видня доставали, побити, ледво що утекло: незліччоное множество бісурман² пропало. Где и сам король, в городі Видні побувавши и искупившися з инними ксіонженти християнскими, з військами великими поїшли наздогон за везиром, не даючи оному отпочинку. Которая потреба была септеврія 13 по рускому календару³. И знову у Дуная, у мостов, міли потребу и там турков збили, которіе великим гуртом на мост поїшли, с которими и мости на Дунаї обломилися, где знову много погинуло от меча и потонуло, которіе жолнірове, мости направивши, за турками поїшли, где по килка крот турков громили. Усіх потреб по чотири крот^{*} валечних было, и на всіх потребах турки⁴ шванковали¹⁴⁸, и городов много турецких попустошили и куды хотіли войска полскіе {ходили и⁵} пустошили у килканадцять миль от Цариграда. И в тих потребах пашей много погинуло и живих жолніре побрали, которіе у Львові в вязенню зоставали, и господар волоскій Дука.

Того ж року у Полскій землі восени, по Святом Семионі⁶, около Ярославля, знову овощ и ягоди в полях породилися, которих, власне, як серед літа, обфитость великая била.

РОКУ 1684

На початку року⁷ в Немерові, зобравшись люд посполитий, козаками менуючися, бо межи ними и козаки били, а над ними старший от короля данний Куницкий, которий⁸ гетманом меновалься, и починивши усіх городов столечних полковников, назвавши, у которих полковники зостають, и с тим войском⁹ поїшов на Рашков у Волоскую землю албо у Білогородскій повіт ку Тегині. И там посад спалил, тилко замок зостал, инні волости попустошил, и много би шкоди починил, але орда, вийшовши с ханским сином, оним не допустила, з которими козаками войну учинила. И с той

¹ У сп. Судієнка: «мусіли».

² Там же і в вид. Болянського: «бусурмана».

³ Там же: просто «сентября 13 дня».

* Починається третя рука.

⁴ У вид. Судієнка: «турков».

⁵ Це слово взято із сп. Судієнка і з вид. Болянського.

⁶ Там же: «Симеоні».

⁷ Там же: «В началі року 1684».

⁸ Там же: немає «которий».

⁹ Там же: «во всіх городіх столечних полковников и скупивши войско».

войни Куницький з немногим козакам утік, розуміючи, же тое войско не оборонится от орди. Але козаком орда не могла [нічого]¹ учинити,— вцілости вернулись и оного Куницького своего старшого убили ¹⁴⁹ и наставили межи собою старшим Могилоу, козака з Запорожа, которий з ними в Немерові зоставал, називаючися гетманом, и свою залогу коло Камянця держал и по инних городах, вигнавши турков.

Того ж року, зараз навесні, турки провадили живность до Камянця, против которих козаки з Немирова виходили, хотячи оним заборонити тоей дороги. Але ошукались, бо орда, на них напавши, сот пять вистинали и тое в Камянец впровадила, і много шкоди починила в тих волостях, которие знову в послушенстві королевском зоставали.

Того ж року знову зтяги великие в Полщи и по украиних городіх: даванно гроши, сукна, абы человек,— а то противко турком,— и посполитіе рушеніе, где много тиснулося и Задніпра много утікало ², любо їм того забороняли.

Того ³ ж року велечної войны не било, бо турчин з великими потугами не виходил, тилко под Будиням коло Дунаю цесар християнський войска турецкіе погромил килка паш и из с Текелем венгерским міл потребу и в Венграх.

А король полський з войсками своїми стоял под Камянцем Подолским, маючи в обложеню, але сами болшую трудность міли от турков с Камянця и хороб великих, а найбільше от бігунки ⁴, с которой много войска полского и литовского и прускуго вимерло. Восени, прийшовши хан з ордами под Камянец, войска полськіе отогнал, которіе с трудностью отходили за ордами, же оним трудность чинили.

Волоская земля того року барзо спустошена, же мало кого в ней востало, от ляхов, козаков и татар.

Того року дорожнята великая била в Полщи и у Литві, бо не било урожаю на збожже.

Того ж року за відомом їх царских величеств гетман запорожський Іван Самойлович розказал по самий Сож ріку усі села отехати, от Гомля, аж по самое Рославле, и привернули до Стародуба, от ляхов отнявши, и свої залогі постановил полковник стародубовський.

РОКУ 1685

Хан кримський вийшол ⁵ з ордами и сам стал коло Рашкова на Кучмани, и великіе шкоди починил по волости по Волиню, Подолу, загонами навесні; а солтани з ордами пойшли верх Дунаю ку турецким войском, жебы ся скупити. А Волоская земля пуста стала

¹ Це слово взято із сп. Судіенка і вид. Бодяньського

² У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: «из Задніпра утеком».

³ Там же: «якого».

⁴ Там же: додано «получили».

⁵ У вид. Бодяньського: «пойшол».

от войск полских и татарских и козацких, которіе по королю зоставали.

Того ж року турецкіе войскасили великіе вийшли противко цесара християнского ку Відню, чинячи тісность велику; але цесар, скупивши войска, божіею помощію тіе войска турецкіе знесл на голову и армат боліе пяти сот побрав, и в державу панства турецкого з своїми войсками за Дунай увойшовши, пустошил, як хотіл.

Того ж року на Білом мору визера турецкого громили венетове и франки, где отсюль великая тісность туркам била. А войска полскіе стояли на пасах от Камянця тое літо, а и гетман Яблоновский и кавалер ходили у Венгерскую землю ¹ и там до килка замков — Буду и новіе замки Стригон, Решин отняли у турчина и своїх людей осадили и назад отступили на Буковину, где оних турецкое войско осадило з ордами великими межи Прутом и Дністром, що к ним з великою шкодою войска и усего табору прийшло, и заледво вийшли. А орда оним зфольговавши, на Волинь пойшла загонами, где много людей побрала, подобно, за позволеніем гетмана коронного: бо безпечно орда ходила, а жолніре нігде оних не громили. А королю не позволили сенатарове до войска ити ¹⁵⁰, и за тим порядку ² у войска їх не било, и войско погинуло.

Того ж року син гетманский Семион ³ померл, юня 7, на Сошествіе святого Духа, в літех молодих, але розуму старого, четвертого року своего полковництва стародубовского.

Того ж року Гедеона, князя Четвертенского, епископа луцкого, на метрополію ⁴ киевскую обрано.

РОКУ 1686 *

На початку того ж року, по Богоявленіі, тот метрополит Четвертенский, приехавши з Москви, поехал з Батурина до святой Софії до Києва.

¹ У вид. Бодянського і в сп. Судієнка: «ходил у Венгерскую землю з войсками».

² Там же: «порядку».

³ Там же: «Семеон».

⁴ Там же: «митрополію».

* У сп. Судієнка і в вид. Бодянського всі події за цей рік передані в іншому порядку і послідовності, не так докладно, як у сп. Іскрицького. Наведемо текст літопису за сп. Судієнка:

«В началі року 1686. Тот метрополит Четвертенский приїхавши з Москви, поехал з Батурина в Київ до святой Софії».

По Богоявленіі стала згода їх царских величеств з королем польским вічнстая и задля того розорвали згуду з турчином и татарми, хотячи с ними войну міти, допомагаючи королеві и Річи посполитой, при какой згоді и отъданно волость тую, що коло Сожа ріки, козаки были заехали до полку Стародубовского ¹⁵¹, знову до Литви, чіе и було. А король польскій Ян Собескій присягу выконал в Яворі при послах его царского величества при Борису Петровичу Шереметьеву с товарищи его на вічну згуду з їх царским величеством на том, юж Смоленска и Києва и сегобочной України не упоминатися вічними часи, учинивши границу слушную, що и цесар подъятвердил за изволеніем папїжским жеби заодно на

Того ж року стала згода їх царских величеств з королем полским вічистая, и задля того розорвали згоду з турчином и татарми, хочачи з ними войну міти, допомагаючи королеві и Річи посполитой.

Того ж року сніг великий випал по святом Георгії и килка день лежал, але збожу нічого не шкодил.

Того ж року червяки чорніе, а зростом як гусениця, были множество и коноплям и инному зіллю барзо шкодили, але збожу нічого не вредили. И так стадами ходили по дорозі и в город, в брами, и из города стадами ишли на огороди, не боячись дожчов, хочай літо мокрое било.

Того ж року орда барзо шкоди много начинила поза Дніпром, по самий город Кіев: людей побрали, порубали купцов коломиийцов.

На той же вишписанной згоді з послами королевскими отдано волость тую коло Сожа ріки знову до Литви, чіе било, що били козаки заехали до полку Стародубовского.

Того ж року король полский Ян Третий зобрал войско великое и, зоставивши залогу коло Камянця Подолского, сам ходил з войсками у Волоскую землю до Дуная. Великої війни не міл з турками, бо турки міли войну с цесарем на Білом морі и с иншими, где турков бито. А тут коло короля орда немалая з сином ханскими докучала. И так на зиму король з войсками своїми повернул у свою землю; а хан сам стоял з войсками у своей землі, сподіваючися войска литовского и козацкого на Крим. Задля того, же король полскій присяги на згоду царскому величеству не виконал, любо то и задор с татарами учинили, и войска московскіе стали за порогами, ниже Січи, з Косоговим, которіе там зимовали ¹.

Того ж року король полскій Ян Собеский присягу виконал в Яворові ¹⁵² при послах его царского величества, при Борису Петровичу Шереметову с товарищи его на вічну згоду з їх царским величеством на том, же юж Смоленска и Києва и сегобочной України не упоминатися вічними часи, учинивши границу слушную, що цесар подтвердил за изволеніем папіжским, жеби заодно на турки

турки и татар войну поднесли, оставивши згоду. На що їх царское величество поднялися своїми войсками на Крим иты и Крим сносити посполу, и козаки с ними ити мают.

Того ж року орда барзо много шкоды начинила поза Дніпром по самий город Кіев, людей побрали, порубали купцов коломиинцов.

И тогда король польскій Ян Третій зобрал войско великое, и зоставивши залогу коло Камянця Подольского, сам ходил з войсками у Волоскую землю до Дуная, великой войны не иміл з турками, бо турки міли войну с цесаром на Білом морі и ис иншими, где турков быто. А тут, коло короля, орда немалая з сином ханским докучала. И так на зиму король з войсками у своей землі, сподіваючися войска литовского и козацкого на Крим.

Того ж року сніг великий випал по святом Георгії и килка день лежал, але збожу нічого не шкодил. Того ж року червяки чорніе а ростом як гусеница были множество, коноплям и иному зіллю барзо шкодили, але збожу нічого не вредили. И так стадами ходили по дорозі и в городы, в брами и из городов стадами на огороды, не боячись дожчов, хочай літо и мокрое было.

¹ Це оповідання зустрічається лише в сп. Іскрицького.

и татар войну поднесли, оставивши згоду, на що їх царское величество поднялися своїми войсками на Крим ити и Крим зносити, посполу и козаки с ними ити мают.

РОКУ 1687 *

На початку ¹ войска великіє їх царских величеств зо всей Москви и панств приналежных до нас ² рушили в города українськіє, московськіє еще зимою з арматами, над которими старшими били Василий Галицин князь и боярин, а другий Шеїн, и до весни тривали, стягаючись в слободах московских коло Сум, Криги, Котелви и инних. И гетману запорожскому ³ указ царский бил ⁴, жебы на войну готови били на Крим ити, где и козаков приболшало з посполства. О святом Георгіі, зараз навесну, гетман Иван Самойлович вийшол з Батурина з арматами, розославши по всіх полках, жеби виходили, універсали. А сам гетман на Гадячое ⁵ ишол ку Полтаві, и за ним усі войска козацкіє, переправивши Ворскло, ку Орелі ⁶, ку Самарі, где, мости поробивши на тих ріках, переправлялось войско козацкое, за которими и московськіє войска барзо великіє наступили з боярином Василюем Василюевичом ⁷ Галицином и при нем бояре: Шеїнов ⁸, Долгорукий, Змиев ⁹ и инніе ¹⁰ незличоніє войска Самар переправили, где спор стал з гетманом, же мости попаленно на Самарі по переході козацком. От Самари пойшовши, стали у Острой Могили, на річці Татарці, межи Плесами Великими. Оттоль пойшовши, ночовали, перейшовши Вороную, а оттоль у вершину Осокоровской ¹¹, где Терги от моря притягли річки, оттоль на Волную, где Кримка річка притягла от Конской, а оттоль у вершини Московки ¹² Сухой, а оттоль ишли межи Кобилячкою и межи Литовскою на вершину Камянки, а оттоль до Конской, а оттоль на піски ¹³ Великона Лугу, где мечет пустий стоїт, и там Янчул річка, и там ¹⁴ Торськіє піски ¹⁴, недалеко от Січи; и оттоль не йдучи далій, назад повернули з войском зверху Великих Лугов против Кочогор,

* З 1687 р. знову продовжується список Козельського.

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «В началі року 1687», у сп. Козельського: немає «на початку».

² Т а м ж е: «к царству», в сп. Козельського: «неї».

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «Самойловичу».

⁴ У всіх інших списках: немає «бил».

⁵ У сп. Козельського: послідовно «Гадячее» і «Гадячое».

⁶ У вид. Бодяньського: помилково «к Орлі», у сп. Козельського: «и Урлі».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає імені Голіцина.

⁸ Т а м ж е: «Шеїн».

⁹ У сп. Козельського: ще й «Маслов».

¹⁰ У вид. Бодяньського: «Осокорованой».

¹¹ Т а м ж е і в сп. Судієнка: «Москвы».

¹² Т а м ж е: «а оттоль до Конской да на піски».

¹³ Т а м ж е: «где».

¹⁴ У сп. Козельського: «и там піски».

при тивлища татарського ноч же ¹ ишли коло Дніпра. И там от Великого Лугу ² вислал гетман сина свого Григорія ³ на той бок Дніпра, до Січи, з войсками перебранними, з войском великим, и москви на килкадесять тисяч, над которими старшим ходил околничий Неплюев и Косогов, повернувши войска назад. И як прийшли на Кичету ¹⁵⁴, и там старшина козацкая — обозний, асаул, и писар войсковий и иние преложоніе ⁴, видячи непорядок гетманский у войску и кривди козацкіе, же великіе драчи ⁵ и утисненія арендами, написали челобитную до їх царских величеств, виписавши усі кривди свої и людскіе и зневагу, якую міли от синов гетманских, которих постановлял полковниками, и подали боярину ⁶ Василию Василевичу Галіцину, просячи позволенія переміняти ⁷ гетмана, которую зараз принявши, боярин с которим гонцем ⁸ послал на Москву до їх царских величеств. На которую челобитную прийшов указ от їх царских величеств и войско застал на Коломаці, где боярин старшині ознаймил козацкой, и нарадившись з собою, оточили сторожею доброю гетмана наноч. А на світанню, прийшовши старшина козацкая до церкви, и узяли гетмана ⁹, з безчестіем ударивши, и отдали москві. И зараз ¹⁰ сторожа московская, усадивши на простіе колеса московскіе, а сина гетманского Якова на коницю худую охляп без сідла, и провадили до московского табору до боярина, и там узяли за сторожу кріпкую. И того ж часу в раді козаком указ їх царских величеств читано и позволено иншого гетмана собі оббирати ¹¹, а поколя гетмана наставлят, увесь порядок войсковий поручено обозному войсковому Василию Борковскому. Где почалися бунти у войску на старших, але зараз тоє москва ускорила, а нікоторіе от войска оторвалися в городи своеволею, многие двори пограбовали, арендаров и иних людей значних и приятелей гетмана бувшого, которих напотом имано, вішано, стинано и мордовано, яко злочинцов. И так того часу скончалося гетманство Івана Самойловича поповича и синов его, которий на ураді ¹² гетманства роков пятнадцять zostавал и місяц.

Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбогатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сіділ, и до двора жеби не йшов з жадною пали-

¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «юже».

² У сп. Козельського: «против селища татарского. И там от Великого Лугу».

³ Там же: «Грицка».

⁴ Там же: «переложеніе», в сп. Козельського: «приложено».

⁵ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «драти».

⁶ У сп. Козельського: «боярину князю».

⁷ У вид. Бодяньського і в сп. Козельського: «о позволеніе перемінити».

⁸ У вид. Бодяньського: «скорым гонцем», в сп. Козельського: «скорим посланцем».

⁹ У сп. Козельського: «додано «з церкви»».

¹⁰ Там же: замість слів «москві. И зараз» «москалям, где».

¹¹ В інших списках: «обирати».

¹² У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «уряді».

цею; также и духовенство священники, хочай би який значний, муслі стояти непокритою головою. А у церкві нігди не йшол дари брати, але священник до него ношовал, также и сини его чинили; и ежели гдеколвек виездил, любо на поліованя, жеби нігди священника не побачил, то собі за нещастя міл. А будучи сам поповичом, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті — так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет. А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціє великіє, зотяговал людей кормленієм, — барзо на людей трудность великая била от великих вимислов — не могл насититися скарбами. И щось противко монархов наших московских хотіл почати, бо и в поході с тими великими войсками на Крим незичловость его постережена, же не йшол просто на Крим, але по степах блудил, и повідают, же з умислу казал степ палити своїм зичливим, жеби тим отмовитися, же не можна до Криму ити задля конского корму. Также и прошлой войны за своею незичловостю Чигирин утратил и людей военных много запропастил, которих мало жаловал, а то для того, жебы его панство с синами ширилося, которіє не полковниками, але панами називалися, о жадной юж переміні панства своего не мишляючи, — а то надію маючи на люд грошовий зотяговий и на велікіє скарби зобраніє; бо юж козака собі городового так посполитих, яко и значних, нізащо важили и в двори не пускали, маючи у дворах своїх на килко місьцах сторожу сердюцкую, которим плачовали роковий юригелт ¹.

А священник и в килка дний не могл ся до двора упросити, хочай яка пилная потреба. Ово згола усіх людей нізащо міли, не помишляючи на подлость своего рожая, же ² Господь Бог тим барзо ображен бывает, хто в пиху подносится. И за тое скарани зостали, же перше от чести всякой отдалени ³ и, як якіє злочинці, з безчестієм на Москву голо попроважено, а напотом от жон розлучени, а маетности и скарби, которіє многіє били, усе отобрано, в которих місто великое убозство, вмісто роскоши — срогая неволя, вмісто карет дорогих и возников ⁴ — простий возок, теліжка московская с подводником, вмісто слуг нарядних ⁵ — сторожа стрелцов, вмісто музики позитивов ⁶ — плач щодений и нареканя на свое глупьство пихи ⁷, вмісто усіх роскошей панских — вічная неволя. На том скончилось гетманство поповичово 25 июля, в суботу ⁸.

¹ У сп. Козельського: «даток».

² У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «рода, юже».

³ Там же: «великой», у сп. Козельського: «всякої остали отставлени».

⁴ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: немає «и возников».

⁵ У вид. Бодяньського: «парадных».

⁶ Там же: «позитивоз», у сп. Козельського: «позитив».

⁷ У сп. Козельського: «и нарекане за пиху».

⁸ Там же: немає «в суботу», а є «23» (правильно).

Того ж року, місяця юля... дня ¹, старшина козацкая, видячи, же в небитности гетмана своеволя по городах почалася розширяти ², просили боярина Галіцина, жеби войску дозволил волними голосами обрати собі гетмана, нащо дозволил боярин раді бити. И так у раді войско, которое на тот час било, настановило гетманом бившого ³ асаулу войскового Івана Мазепу ¹⁵⁵, роду шляхетского, повіту Білоцерковского, старожитной шляхти українской ⁴ и у войску значной, нащо и боярин зезволил и до їх царских величеств послал ⁵. И так новопоставлений гетман, постановивши порядок у войску, розослал по усей Україні, жеби тую свояволю унимали, а тих бунтовщиків унимали ⁶, а ежели кому яка кривда от кого ест, жебы правом доходили, а сами своїх кривд не мстилися, там же ⁷ постановили, жеби юже аренд не било на Україні на горілку, ані на жадний напиток, опроч иньдукти.

Того ж часу новобраний ⁸ гетман Іван Мазепа послал своїх посланцов за пороги до Січи и до того войска, которое там зоставало з Григорієм гетманенъком, и до околничого Неплюева, ознаймуючи о переміні гетмана и незичливости его противку їх царских величеств и войску запорожскому, и о постановленію нового гетмана, даючи знати войску, жеби яка замішанина не била у войску от Григорія гетманенка, и жеби оного до вязеня взято и їх совітників: Полуботка Леонтія, полковника переясловского, и Ярему, полковника ніжинского, и Лазара Горленка, полковника прилуцкого (сего убито), и инних, которих ⁹ знаючи. Нащо войско так запорожское, зостаючое в Січи, як тое городовое, що там послано било, дозволило, и Григорія гетманенка взяли за сторожу московскую и Полуботка, отдавши околничому Неплюеву, которих проважено до гетмана, а от гетмана до боярина Галіцина, а оттоль на Москву безчестно на телізці московской послі карет кошовних, отобравши усі скарби и коні, що иликолевк міли ¹⁰. А с тоєю відомостю и по Якова ¹¹ гетманенка послано Леонтія Черняка полтавского, Івана Ракушку Романовского, сотника мглинского с товариством, и москалей чотири чоловіка. И по припроваженю Григорія войско того ж часу роспущено по домах козацкое, а московское в слободах стало

¹ У сп. Бодяньского і в сп. Судієнка: «в іюлі місяці», у сп. Козельського: «того ж часу іюля старшина».

² У всіх інших списках: «розширати».

³ У вид. Бодяньского: немає «бившого».

⁴ У сп. Козельського: «украеной».

⁵ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «послан».

⁶ У сп. Козельського: «имали», в вид. Бодяньского: «карали».

⁷ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «также».

⁸ Там же: «новообраний».

⁹ У сп. Козельського: «кого».

¹⁰ Дальші рядки відсутні в сп. Третьякова (вид. Бодяньского) і в сп. Судієнка, після фрази: «що иликолевк міли» безпосередньо йде: «а войско того ж часу роспущено по домах» і т. д.

¹¹ У сп. Козельського: «Григорія».

и близькіе по городах розойшлися¹, бо великая нужда² у московском войску была: на килкадесят тисяч вимерли, як уступали с поль кримских, многих хорих живих у ями загребали³.

Того ж року татаре барзо великіе шкоди коло Києва починили, коло самого города под замком людей побрали, постинали и усе літо не давали отпочинку, же з города за Либедь трудно било ви-йти, — не дбаючи на тое, що наши войска на Крим пойшли, и наші в Криму не бавили. А они, поганці, не тилко за Києвом тот бок спу-стошили⁴, але и на сем боку Дніпра немало по селах людей в не-волю побрали и иних постинали.

Повернувши войска їх царских величеств назад, бившого гет-мана Івана поповича повезено на Сибір з меншим сином Яцком водою Окою в судні, в далніе города на вічне мешканя^{5 6}. А стар-шого сина Григорія взяв з собою околничий до города Сівска, и там по многих спитках голову оттяли, рубаючи разов три задля бол-шой муки, и так безчестно загребено без похорону, бо не дано и свя-щеника, жеби его висповідати. А маєтности їх усіх трох, гетманскую и синов его, переписано било до скарбу царского¹⁵⁶, а напотом веле-но срібро, шати⁷, чого незличоная річ была, жеби тое на потреби войсковіе обернено⁸ било, усе тое зостало в Батурині. А жона бив-шого гетмана отослана до Седнева на мешканя убого, а приятели їх в безчестю зостали и в ненависти от людей.

РОКУ 1688

Войску казано готоватися⁹ на Запорожже под городки Ослам городок и Казикермен и липи и байдаки на борошно за пороги про-вадити; и тоей же зими усі полки повиходили и стояли по городах українних¹⁰ наготові.

Але орди, почувши о поготовости войска, на Україну не вхо-дили, тилко на том боку Дніпра, на Волиню, шкоди починили за неосторожністю войск коронних.

А войско московское, не йдучи под городки, але прийшовши до ріки Самари, город уробили над рікою Самарю¹¹ и там при

¹ У вид. Бодяньського: «близкое по городах розійшлося».

² У сп. Козельського: «нужда».

³ Там же: «ховали». Оповідання про наскок татар під Київ і на лівий берег Дніпра немає в сп. Козельського, тут розповідь безпосередньо переходить до викладу долі Самойловича: «Повернувши войска».

⁴ У вид. Бодяньського: «опустошили».

⁵⁻⁶ У сп. Козельського: як правило, «мешкане», «дозволене», «потвержене», «полеване», «нечинене», «спустошене», «замісте» і под.

⁷ Там же докладніше: «а напотом вернено и отдано новопоставленому гетману, так гроші, срібро, шати» і т. д.

⁸ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «одержено».

⁹ Там же: «готовитися».

¹⁰ У всіх інших списках: «українских».

¹¹ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «Самарю».

вшеляких запасах людом московским осадили военим немалим комоним¹ и пішим, а войска козацкіе и московскіе назад повернули² з старшиною своєю.

Того ж року, августа 12, саранча великая била³ так, же усе войско укрила, и отвернули⁴ понад Дніпром вниз, и 13 августа знову от городов била, а от Донця знову великая саранча на войско наступила, и усе войско укрила и пошла у татарскіе поля⁵.

Того ж року войска короніе стояли около Камянця Подольского и там міли потребу з ордою білагородскою и⁶ корогви утратили. А цесарскіе войска барзо турецкое войско погромили и городов немало побрали знатних: Белград, сербскую столицю, з иншими городами поза Дунаем, и Соленик и иніе города.

Того ж року ходило войско козацкое по росказаню гетманском под Очаков и посад¹⁵⁷ узяли, випалили и людей вистинали, тилко замок зостал вцілости.

Того ж року господар мултянскій здался цесареві християнскому и татар барзо побил у своей землі.

РОКУ 1689

Зараз противко весни, у великий пост, притягли войска великіе з Москви з боярином Василиєм Василіевичом⁷ Голіцином и иними бояри⁸: Шейном, Долгоруким, Змиевим, Шереметовим и иними⁹ войсками. С которими и гетман войска запорожского Иван Мазепа¹⁰ вийшов шостою неделі, в пост великий перед Воскресеніем Христовим¹¹, со всіми полками городовими и охочими, и потягли ку Самарі. И там знявшия з войсками їх царских величеств, переправивши Самар, потягли, простуючи ку Перекопу мимо Січ, не займаючи

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «комонником», у сп. Козельського «войском немалим комонним».

² Там же: «оттоль назад повернули».

³ У сп. Козельського: додано «и шкоди многие починила». Після пропуску далі в сп. Козельського вміщено звістку про похід козацького війська під Очаків такого змісту, як і в сп. Іскрицького.

⁴ У вид. Бодяньского: «и отвернула».

⁵ Далі в вид. Бодяньского і в сп. Судієнка порядок викладу подій трохи інший. Після розповіді про сарану безпосередньо йде: «И тогда ж войско козацкое ходило, по росказанню гетьманском под Очаков и посад узяли, выпалили, и людей вистинали, тилько замок зостал в цілости».

Того ж року войско коронное стояло около Камянця Подольского, и так міли потребу з ордою білагородскою, що и корогви утратили. А цесарскіе войска барзо турецкіе войска погромили и городов немало побрали знатних: Белурад, сербскую столицю з иншими городами поза Дунаем, и Соленик и иніе города. Також игосподарь мултянскій здался цесареві и татар барзо побил у своей землі»

⁶ У вид. Бодяньского: «що и».

⁷ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: немає імені і по-батькові Голіцина.

⁸ Там же: «боярами».

⁹ Там же: «Шереметом и многими».

¹⁰ Там же: «и гетьман Мазепа».

¹¹ Там же: немає Воскресеніем Христовим».

туруецких городков на Днєпрі; которіе войска орда зостріла у миль дванадцять на Гайшинах, за которими йшли з боков докучаючи. Оттоль, от ¹ Гайшина, за миль дві споткали солтанов два, оттоля ишли до Чорной Могили ², где ночовали, и оттоль пошовши, хан сам споткал у двох милях от Чорной Могили, там била потреба великая, и там убито сина ханского и сина бейского перекопского; а оттоль, отвернувши от полку Стародубовского и Прилуцкого орда и скочивши на полк Сумский и Охтирский, там шкоду великую учинили, и там ночовали ³ и рушили ку Коланчаку. Знову ⁴ хан споткал войско з ордами и около войска обехал ⁵ и труп своего сина и иных побрал, идучи коло войска, вшался, которого з армат бито мощно ⁶. И стали на Каланчаку, и хан пойшол до Перекопу *; из Каланчаку, переночовавши, на Троицу под Перекоп прийшли с полудня, и там переночовавши, хан вислал ⁷ на згуду. И не достаючи Перекопу, хочай войско охочо било до приступу, але боярин назад рушил з войсками, з нареканем усею войска, и простовали ку Днєпру; которим білагородская орда зразу докучала по сторонах, хапаючи найбарзій московских людей. И прийшовши до Самари города, тяжшіе москва армати позоставляла, а войско по городах роспущено, и гетман до Батурина прийшол зараз по святом Петрі; але войско барзо замитилося, барзо хорovali, и коні барзо нужни поприходили, и многіе с козаков померли, и коні попропадали ⁸, — а то усе з безводя замитилися.

Того ж часу, неділь дві тилко випочинувши, по указу їх царских величеств гетман Іван ⁹ Мазепа на Москву пойшол с полковниками ніжинским, черніговским, миргородским и гадяцким, маючи з собою козаков с пятсот ¹⁵⁸. Где прийшовши, застал на Москві замішанину, щось противного противко великого государя царя Петра Алексіевича, але наших гетмана с козаками ласкаве принято и отпущено, здаровавши от їх царских величеств. А войска наши козацкіе стояли коло Днєпра на залозі от татар до повороту гетманского, аж до святой Покрови.

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «а от».

² У сп. Козельського: правильно «Долини».

³ У вид. Бодяньського і в сп. Судієнка: «гді переночовавши».

⁴ Там же: «и там знову».

⁵ Там же: «объехал».

⁶ У сп. Козельського: «мочно».

* Там же: далі «і вислал на згуду; і войско не доставали Перекопу — назад рушили. Того ж часу гетман по указу їх величеств ездил на Москву з полковниками ніжинским, черніговским, миргородским и гадяцким. Того ж часу на Москві бояр значних потрачено: Галіцина, Неплюева и инних немало, что от Перекопу пошли, не достаючи, а кошту царского било немало». Звідси і до кінця літопису в сп. Козельського подаються короткі згадки про події, які наводяться у примітках під відповідним роком.

⁷ У вид. Бодяньського: «вийшол», у сп. Судієнка: «війшов».

⁸ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: немає «и многіе с козаков померли, и коні попропадали».

⁹ Там же: немає «Іван».

Того ж часу за бунти на Москві бояр значних потрачено: Галичина, Щогловитого ¹, Неплюева и иных немало казнено ¹⁵⁹,— и за тот поход, же, Перекопу не достаючи, вернулись, там много людей потративши и кошту царского немало ².

РОКУ 1690 *

В Самарі, новом містечку, барзо мор великий ³, же усе вимерло и воевода зараз навесні ⁴, от которого и по иных містах появился мор.

Того ж року метрополит ⁵ ківський Гедеон Четвертенский помер, а на его місце обрано Варлама Ясинского ⁶, архимандриту ківопечерского, перед Святою Троицею на том тижню, который на Москву поехал по благословеніе.

Того ж року великая саранча била на Україні и коло Стародуба на Сівери; прийшла августа 9 и туда наворочала на краї литовскіе, але у Литву не йшла, зостала по Полісю коло Сожа; а тая, що ишла на Кіев, то пойшла в Полщу ку Шліонску и поза Дністром, и там на Волиню, коло Гродня и Берестя ⁷ Литовского; а инная тут на Україні, коло Ніжина й Чернігова и на Сівери коло Стародуба зазимовала. А барзо ишла широка и московских краев займала поза Свинском и Комарицкую волость зопсовала, збоже и усю ярину потравила, и жита, которіе застала непожатіе, усе поела, и так учинила дорожнету у збожжу ⁸: жито стало осмачка ⁹ по золотих три и овес в той же цені, которого и мало било у Сівери, але з України доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли ¹⁰ и изди-хали и всякое бидло, бо с травою и саранчу пожирали, же и мясо їх смерділо саранчею,— и кури и гуси.

Того ж року, септеврия 14, на Воздвиженіе честного креста, у Стародубі запален двор нікоторого москвитина, з которого и церков барзо коштовная святого Николая згоріла и звония звонами коштовними и дворов немало: а церков била уся маліованая и желізом білим покрита.

¹ У сп. Судієнка: «Шакволитого», у вид. Бодяньского: «Шакволитового».

² У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка інший порядок слів: «а то за тот поход, же Перекопу не достаючи, потративши кошту царского немало, вернулись, и людей немало потративши».

* Під цим роком у сп. Козельського подано таке: «Року 1690. Гедеон метрополит ківський Четвертенский помер, а на его містцу обрано Варлама Ясинского, архимандрита Печерского. Того ж року великая саранча била на Вкраїні. Того ж року ходило войско под Очаков».

³ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: додано «был».

⁴ Там же: помилково «Десні».

⁵ У сп. Козельського і Судієнка: переважно «митрополит».

⁶ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «Варлаама Асинского».

⁷ Там же: «Брестя».

⁸ Там же: «збожю».

⁹ Там же: «жито стала осьмачка».

¹⁰ Там же: «хоровали».

Того ж року до городка ¹ Самари козаки на залогу чергою полками ходили по чверти ² року а московское войско з воеводами зоставало.

Того ж року наше войско ходило под Очаков и посад спалили и много шкоди татарам починили.

РОКУ 1691 *

Война срагая била у земли Венгерской войск цесарских с турецким, в которой войні Господь Бог помог ³ войску цесарскому, же турецкое войско знесенно дощенту, над которим войском цесарским старшим бил ксионже Дебадент енерал, а над турецким — вейзир и Текель венгерский. А тая война была под Баланкерем, недалеко Варадина; по которой поражді цесар заехал землю Венгерскую и Мултанскую, и до Волох свою залогу поставил в Сочаві, на той войні и самого вейзира убито, и войско турецкое знесено. А король польский з своїми войсками пойшол бил зниматися з войсками цесарскими, але, не дойшовши, от гор вернулся, бо зима надходила. И так о святой Покрові сніги великіе напали ⁴, заставши войска короніе [в поході ⁵], барзо шкоду великую на конех понесли, бо мор на коней всчался ⁶, и так виздыхали, же войско опішало, наветь и карети и вози скарбніе королевскіе волами мусіли провадити в Полщу. Залоги свої король поставил в Сочаві, у Сорочи, и у Лямци; але постарому у Ясах господар от турчина зоставал. Любо так великое звітяжство цесар одержал, однак же отміна великая стала, бо войска цесарскіе, стоячи у Білграді, свояволю великую чинити почали над жонами ⁷ тамошних жителей, чого они не терпячи, знову войска турецкіе подвели и поддали везирові Білград, где войска цесарского немало згнуло, и земля Сербская при турчину зоставала по самий Будин ¹⁶⁰.

РОКУ 1692 **

Зараз зимою узяв відомость гетман запорожский Иван ⁸ Мазепа, же орди великіе мают наміреня на Задніпря, противко которих вийшол з войсками и стал у Переясловлю. И так орди кримскіе з солтаном и білагородскіе зближили ко Днепру, и, подпавши на сей

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «города».

² Там же: «четверти».

* За цей рік у сп. Козельського немає жодних оповідань.

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «помагал».

⁴ Там же: «випали».

⁵ Взято із вид. Бодяньского і сп. Судієнка.

⁶ У вид. Бодяньского: «вщался».

⁷ Там же і в сп. Судієнка: «жонками».

** Під цим роком у сп. Козельського вміщено таке: «Року 1692. Гетман Иван Мазепа ходил з войском зимою до Переясловля против орди. Того ж року Петрик з канцелярії ушол на Запороже, а одтоль до хана в Крым».

⁸ У сп. Судієнка: немає «Іван».

бок Дніпра, коло Домонтова и коло ¹ Бубнова, села пограбовали. Увідомившись, же войска коло Дніпра стоять и гетман сам, отвернули з своїми потугами назад, за которими ходил за Дніпр асаул Гамалія з войском, и не нагнавши, назад повернул, бо орди у свою землю повернули. И того ж часу виправил гетман часть своего войска городового и компанії на добрих конех, которіе, злучившись с полковником Семеном Палієм ², ходили и міли ити под Тягиню, але стала великая росквась, ріки почали роспускати; еднак же пойшли, переправивши Бог, под Очаков, где Очаков увесь спалили и вистинали ¹⁶¹ и, набравши здобичи, назад вернулись, але мало що з собою припровадили за великим бездорожем и своїх коней надтратили, тилко язика килкадесят припровадили, и розділившись на двое, Палій своїх послал до короля, а наше войско до їх царских величеств.

Того ж року з енеральной ³ войсковою канцелярії канцелярист Петрик уйшов на Запороже ¹⁶², а з Запорожа до хана в Крим и почал хана поднимати на Україну на старшину украинскую, до которого и запорожці пристали, чому хан и орди барзо ради ⁴ и вийшли ⁵ в поля, сподіваючися до себе з України войска прихиленія. И вийшовши он, Петрик ⁶, з ордами под Самар город, посад спалил и Китай город до себе привернул и Царичанку, и купа немалая до оного зобралась з розних городов. Против которого гетман Іван Мазепа ⁷ войско скупил з московским войском и передом послал полки: Миргородський, Прилуцький, Гадяцький и Лубенський з иншими войсками, а сам под Полтавою стал с табором. И оная орда с тим Петриком уступила назад под Крим, не даючи бою жадного, а гетман под Лохвицю уступил з войсками своїми, а потом по указу їх царских величеств роспущено войско по домах.

РОКУ 1693 *

На початку того року ⁸ зимою орди вийшли з сином ханским ¹⁶³ и Петрик з ними, хотячи на Україну ити. О которих увідомившись от запорожцов, гетман Мазепа, и зобравши войска, против них рушил до Гадяча, а орди юже коло Полтави зоставали. Которіе узявши відомость о войсках, за гетманом наступающих, назад уступили у свою землю, але шкоду учинили ⁹ коло Полтави и у слободах московских. И так гетман, наступаючи, жадной битви с оними не міл, уступил назад з войсками своїми; а турецкое войско того прошлого літа великую шкоду отнесло от цесара християнского.

¹ У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: немає «коло».

² Т а м ж е: «Палією».

³ Т а м ж е: помилково «генералами».

⁴ Т а м ж е: «хан барзо рад».

⁵ У сп. Судіенка: послідовно «вийшли», «вийшовши».

⁶ Т а м ж е: немає «он, Петрик».

⁷ Т а м ж е: немає «Іван».

* У сп. Козельського під цим роком оповідань немає.

⁸ У сп. Судіенка: «В началі року 1693».

⁹ Т а м ж е і в вид. Бодяньського: «починили».

РОКУ 1694 *

О масляниці вийшовши, орди великіє шкоди починили по селах коло Переясловля, от Иржищева и Стаек села повибирали за несправою ¹ полковника переясловского молодого, же войска наши задержал, не пустивши ку Переясловлю, жалуючи сіна задля коней, которим то бідним людем помочи не дали компанії, ні сердюки, которіє стояли коло Дніпра, плату беручи и хліб у людей.

Того ж року посла великого татарского, которий зоставал на Москві роков три, отпущено у свою землю з честю на Батурина.

Того ж року войско ходило полку ² Киевского и Переясловского и компанії под Очаков, и спустошили Очаков увесь и посаду, и килка корогвей войска турецкого збили наголову и корогви побрали, и ясиру сот на три живцем пригнали до Батурина, над которими бил старший Палій, и его войска ходили ¹⁶⁴; а хан ходил цесару своему на помоч, бо турецкіє войска збити zostали.

Того ж року гетман Іван ³ Мазепа посилал войско немалое, над которими старшим ходил полковник черніговский Яков Лизогуб, з которим войска било болей тисячи двадцяти ⁴, которіє били за Дністром на Буджаку, и села попустошили, и много ясиру набрали и иной здобичи, и всілости повернули, бо орди при турецком войску били противко цесара християнского ⁵. А запорожское войско ходили под Перекоп и там над Білим морем ⁶ вежу виняли и армат штук осм узяли и иніє річи и ясиру, и всі всілости повернули до коша, любо и мліи в отході потребу з солтаном Нурадин, которий нічого не вскурал.

РОКУ 1695 **

Наше войско стало усе зимою коло Днепра в нових городках и по старих городах ⁷, где орда, узявши язика под Кропивною,

* Під цим роком у сп. Козельського вміщено таке: «Року 1694. Зимою виходили орди з сином ханским и Петрик з ними под Полтаву, а почувши гетмана Мазепу, что з войском противу идет, повернулися в свою землю». Ці розповіді слід віднести до 1693 р., коли справді відбулися згадані події.

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «неисправкою».

² Там же: «полков».

³ Там же: немає «Іван».

⁴ Там же: «двадцяти тисячь».

⁵ Там же: цього слова немає.

⁶ У літопису Граб'янки і в праці О. Рігельмана: «Гниле море».

** Під цим роком у сп. Козельського вміщено таке: «Року 1695. Орди великіє под Переяславем били, и порабовавши села, назад отвернули. Того ж року Очаков спустошили полк Киевский, Переясловский з компанією. Того ж року гетман Мазепа послал полковника черніговского Лизогуба на Божак (тобто Буджак) з войском болей тисячей двадцати. Того ж року его царское величество Петр Алексіевич под Озов ходил, а гетман Мазепа под Казикермен». Тут зведені докупи події двох років, перші чотири замітки слід віднести до 1694 р., останні— до 1695 р.

⁷ У праці Рігельмана: «городках».

же войско в готовности зостаєт, отвернувши у державу королевскую, великіє шкоди починили. А навесні вийшовши около Лвова и саміє предмістя лвовськіє вистинали по самую браму, и войска коронного поразили, заледво гетман Яблоновский отборонился, а волости попустили.

Того ж року, навесну, повеліл его царское величество Петр Алексіевич ити войною под Азов и гетманові Івану Мазепі под ¹ городки Казикермен, що и зараз вийшли и царского величества боярин Борис Петрович Шереметов, и у Переволочной тие войска переправились ² на тот бок Днепра о святом пророку Ілії, и пойшли под городьки ³ войска великіє.

Того ж року солтан з ордою білагородскою, зайшовши у Поліся ⁴ несподівано, слободи попустили и Хвастов опалив по самий город ⁵, що било коней, бидла — усе позабирали. А войско з Палієм не било скуплено, и по станції много їх пропало, и жадного отпору не дали татаром ¹⁶⁵, полковник Палій пішо ухопился у городок, а напотим з солтаном розмовлял и хліба и напою оним вивозил, один другого ⁶ даруючи.

Місяця іюля ⁷ стали наши войска под Казикерменом ⁸ и оточили войска шанцями армати около муров, и подкоп один учинили, которіє вал вирвали. Там же великіє гранати в город пускали, которіє барзо великую трудность чинили турком, в городі зостаючим. Чого не могли витривати турки — почали просити у згоду, и тот город отдали, але и самих ⁹ побрано в неволю и розобрали часть москва и часть гетман межи свої войска. Также и другіє городки: Ослам городок ¹⁰ и Тавань учинили, и усі, що там били, в козацких руках zostали ¹⁶⁶. И в той потребі полковник миргородский, Данило ¹¹ Апостол (которий послі и гетманом бил) знатную паче протчих показивал храбрость. И того ж часу Казикермен розвалили войска догрунту, а в других городках войска козацкіє стали за розказанієм гетмана запорожского Івана ¹² Мазепи, а тоє стало іюля 31 ¹³.

Того ж року вийшли войска великіє его царского величества конніє и пішіє под Азов, и сам его царское величество Петр Алексіевич високою своєю царскою особою водою, суднами, з войсками

¹ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «по».

² Там же: «переправлялись».

³ Там же: «под ті городки пойшли».

⁴ Там же: «Полісся».

⁵ Там же: «городок».

⁶ Там же: «одного».

⁷ Там же: залишено місце для позначення дня.

⁸ Там же: «Казикермином».

⁹ Там же: «а самих».

¹⁰ Там же: немає «городок».

¹¹ Там же: немає «Данило».

¹² Там же: немає «запорожского Івана».

¹³ Там же: не позначено час.

великими, Доном рікою подъступил под Азов, город турецкий, и оногo доставал, около попустошил. Тилко ж самого города не достали, около которого усе літо стояли, и зоставивши войско поблизу Азова свої, его царское величество на зиму повернуть на Москву изволил ¹.

РОКУ 1696 *

На початку того року, зараз по Рождестві Христовом, вийшли орди великіє: кримські, чаркаські и білагородські и, скупившись, доставали Китайгородка, и не достали. О которих силах татарских увідомившись гетман наш запорожский Іван Мазепа ², не допускаючи далій оним неприятелем распростиратися ³ и пустошити України, скупивши войска свої, вийшов противко ним на Прилуку, на Лохвицу да на Гадячое ⁴. О котором поході гетманском увідомившись, орда назад повернули от Говтви, жадного городка не виявши, тилко в тих краях села попустошили ⁵. А гетман с войсками своїми назад повернул, пославши за ними полковника прилуцкого Дмитра Лазаренка и Івана Романовского з войсками ¹⁶⁷, которіє в поля за ними вийшли, але їм орда ⁶ жадного отвороту не чинила, которіє ⁷ вцілости назад повернули ⁸.

¹ У вид. Бодянського і сп. Судієнка: «а на зиму изоставивши войска свої поблизу Азова, его царское величество повернуть на Москву изволил».

* У сп. Козельського за цей рік вміщено таке: «Року 1696. Войска его царского величества коние и пішие ходили под Озов, а сам его царское величество водою Доном рекою подступил». (Цю вістку слід віднести до 1695 року).

² У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «гетьман Мазепа».

³ Т а м ж е: «распространитися».

⁴ Т а м ж е: «війшов противно оних к Гадячому».

⁵ Т а м ж е: «пустошили».

⁶ Т . м ж е: «і яко».

⁷ Т а м ж е: немає «каторіє».

⁸ У сп. Судієнка і в вид. Бодянського далі вміщено оповідання про відправлення до Москви полонених, захоплених козаками під Казикерменом в минулому році, чого немає у сп. Іскрицького. Після цього розповідається про похід царських і козацьких військ під Азов і здобуття цього міста. Виклад цих подій у сп. Судієнка істотно відрізняється, зокрема щодо мови і опису деталей, від сп. Іскрицького. Оповідання про взяття Азова у сп. Судієнка дуже нагадує опис цих подій, вмічених у «Короткому описі Малоросії», хоч в останньому ці події викладаються докладніше. Щоб наочно показати, як пізніші переписувачі літопису Самовидця доповнювали його текст запозиченнями із різних джерел, наведемо текст літопису за сп. Судієнка:

«Тогда ж, по отшествіи татар, Мазепа всіх казикерменских турков чрез полковников: Михайла Бороховича гадяцкого да Івана Мировича переяславского, да Константія Мокієвича кієвского послал в Москву, которіє великую милость и жалованье от царского величества получивши, и в дома отпущенны. И того ж року по смерти царского величества государя царя Іоана Алексієвича, виправился повторно под Азов его царское величество государь Петр Алексієвич, с множайшими войсками и военными силами и запасами стройно, куда повеліл и малороссійского войска 25 000 скупить, которое тот час гетьман Мазепа виправив, определив над ними комендира черніговского полковника Якова Лизогуба и с ним

Того ж року его царского величества сили великіє двинулись под Азов землею и водою, и сам вийшов зимою; и прислал указ свой царский до гетмана запорожского Івана Мазепи, жеби войска козацкого слал туда ж тисячей двадцять пять¹⁶⁸. Що на розказанія его царского величества послал полковников: черніговского Якова Лизогуба, прилуцкого Дмитра Лазаренка, лубенского Леона Свічку, гадяцкого Бороховича и компанію и сердюков, жеби било сполна тисячей двадцять пять; которіє в поході том от орди міли перепону, але добрий отпор дали орді, и притягнули под Азов до его царского величества. Над которими козаками наказним гетманом Яков Лизогуб, полковник черніговский, а полковники — прилуцкий Дмитро Лазаренко Горленко, лубенский Свічка а гадяцкий Борохович. Где войска стояли его царского величества под Азовом, достаючи города и маючи потребу з войсками турецкими на морі, не допускаючи турков до Азова, которих на воді побіли. И так юля 19 за позволенієм [божіім] узяли город Азов, а най-

полковников: гадяцкого Михайла Бороховича, прилуцкого Дмитрія Горленка и лубенского Леонтія Свічку, компанії федков и сердюковского полка, которіє туда в Петров пост приспішившіє, поставленны за Азовом, вниз Дрну, от моря и Кубанской орди, и отняли тім комунікацію полевим татарам с азовскими сидільцями в совітах и в послітках запасов. А его величество став судном на устю Дону, не пустил к Азову турков, кораблями пришедших з моря. Что видя татаре, всіма силами нападали на козацкій обоз, желая хотя на конях взять турков з суден іх до Азова для помочи, но не могли того доказать. На послідок же, что турки азовскій, водою ночью проездая, давали о себі знать орді, а орда с поля туркам корабельним, и того козаки досмотрившися, страж над рікою утвердили. Однак когда из города турки випором и з поля орда на козацкій обоз шкодливо нападать стали, тогда козаки, німецких подькопов и штурмов не дожидаясь, сами дерзновенною охотою чрез вал азовскій с турками великій бой възчинили, і цілий день в огні страшном на непріятели валячися, прислугу свою государю явили там, з оружя палаячи непохибно и с копійми на стіны скачучи, — не только турков стрільбою, но и зручь ламали и убывали, хоругвы іх хватали, и канатами водними за палі градскіє закидая, з валу оные ворочали и в город діру учинили; но и на діру тую одни других в город же увалитися тиснули и заохочали. А так турки, не могучи козаков оружем отьбити, мішками з порохом, приправляя огонь, за стіни кидали и козаков ожигали, потом ров глубокой в городі близ штурму ископали на упад козакам. Но ні мішки, ни ров не помогли туркам. Козаки бо, когда турецкій блякавз 17 дня іюля подькопали и, одного ночью доставши, четири армати там и протчего възняли, тогда турки, рано увідавши сіє, такъже и тое, что они ж смиліє собираются в великіє партії и, не щадя себе, силно нападать на город начинают, пред очима его царского величества, дня 18 іюля замахали шапками, и хоругвами наклонивши, стали на мир възывать и милости у государя просить, и получили. И в 19 числі, в неділю, азовцы боярину и воеводі Алексію Семеновичу Шейну, при государі там бывшом, город с амуніцією и со всім отьдали; сами же з женами и дїтьми отпущены свободно на низ Доном до Кагамлика в 18 боярах. И тогда ж, дабы козаки азовоч не чепали, данно с казны монаршей на 25 000 радових 25 000 рублей, а на старшину полковую и сотников и на знатнїйшее товариство по 15 червонцов, гетьмана же наказного с полковниками особливо жалованно. А на той час гетьман Мазепа стоял на Коломаку» і т. д. — подібне із сп. Іскрицького. Різниця між цим уривком із тексту Судієнка і «Коротким описом Малоросії» незначна (за винятком числа козацького війська: 17 000 і 25 000). Щодо останньої приписки у сп. Судієнка — про платню козакам під Азовом, — то цей епізод відсутній у короткому описі Малоросії. Джерело його невідоме.

болше за отвагою козаков, которіє сами охоту узявши, отважившися, опановали вежу, которая усею города боронила, и из тоей вежі козаки разили турков в городі, же не могли себе боронити, которіє мусіли просити о милосердие и здали город; тилко тое собі упросили у его царского величества, жеби оним волно у свою землю пойти. На що его царское величество зезволил, отобравши город зо всім запасом, строенніем градским, и оних турков обложенцев казал забрати у будари на килкадесят суден и отвезти за море Азовское, у турецкую землю ¹⁶⁹. И город Азов его царское величество своїми людми осадил, и що зготованного ¹ през войну, зараз направляти росказал и церкви будовати; а козацкое войско, ударовавши, отпустил з честю и подякованям гетманові до городов.

А на тот час гетман Іван Мазепа стоял на Коломаку з боярином Шереметом, з силою білагородскою, противко хана и орди кримской, которіє там же стояли в полях, тилко ж до нашего войска не зближались, сподіваючись наших войск ку собі, бо міл певного язика наших козаков, которих подезд человіка полтораоста розгромил и побрал и самого вожа Фляку з Полтави.

Поворочаючи его царское величество от Азова, прислал указ, жеби гетман в малой купі до его царского величества ехал, переймуючи в дорозі. Що зараз поехал гетман и застал его царское величество в Рибном, и там поклон свой отдал, где ласкавого цара на себе и на усе войско [иміл и ²], такая великая милость его царского величества была, же изволил своею битністю у господі у гетмана гуляти и обідати и през цалий день гетманові Івану³ Мазепі з собою сидіти, напотом з ласкою ⁴ отпустил на Україну, а сам его царское величество на Москву повернул.

Того ж року король польский Ян Собеский помер, и ляхи межи собою турбацію великую міли, не хотячи королем сына Собеского, змерлого короля, и из⁵ собою жолніре билися.

РОКУ 1697 *

На Москві з бояр Іван Соковник, Александр Цыслер ⁶, Пушкин, козак донский, стрелець, стрименніе, совіт ⁷ собі учинивши, жеби конечно его царское величество Петра Алексіевича убити, и на тое юже наготовалися. Що о той їх злой раді стрелець вивідавшися, в той же раді будучи, обявил его царскому величеству. Которих за-

¹ Певно, «зопсованного».

² Взято із сп. Судієнка і вид. Бодяньского.

³ Там же: немає «Івану».

⁴ Там же: «и из великою милостію».

⁵ Там же: «межи».

* У сп. Козельського за цей рік немає жодного рядка.

⁶ У сп. Іскрицького було: «Алекса Цкидерев», потім закреслено; у сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «Іван Соколник, Алекса Цкидерев».

⁷ Там же: «стремные совіт нечестивый».

раз побрано, не даючи той їх злой радї до совершенія прийти, и на очной ставці сами доброволне призналися, за що карність подняли: голови їх поутиnano и на полях на мурованом столпі повішано ¹ на лобном місті, и трупов їх не дано ховати — там же лежали, над которими сторожа била, що ся діяло на другой неделі святого великого поста.

Того ж року указ его царского величества судна готовати на море, що тоей же зими много суден морских наготовано так московских, як и козацких, которіе готовани коло Десни ріки, у лісах Бранских и Трубевских, и усюда униз Десни, и на двор гетманский ².

Того ж року, навесні, по Воскресеніі Христовом, тие судна московскіе ³ рушили вперед з людем его царского величества московским, над которими посланий Неплюев, также и вапно в суднах ⁴ на будуваня ⁵ города Казикермена, що у турков отнято. И козацкіе судна з борошном и из людем военим Десною рікою у Дніпр рушили. И сам гетман Мазепа, скупивши усі полки, ишол на Україну на Коломак, и там свокупившися з боярином Долгоруким, ишли на Самар и ку Дніпру, ку Кодакові. И так ⁶ войска, перебравши, часть оставили ⁷ на заставі, при полковнику миргородском Даніїлу Апостолу, на сем боку Дніпра от татар, которіе в поготовости заставали ¹⁷⁰. А сам гетман с иншими полками ⁸, переправивши Дніпр у Кодака, униз Дніпра пойшол; а судна тіе морскіе переправляли пороги, що с трудностію великою їм било и из шкодою, бо судна великіе на ⁹ спад води прийшли. Где зараз войска турецкіе пішо и конно и хан з ордами притягнули и піхоту турецкую у Аслан городок упровадили, бо козаки запорожскіе оній покинули били. И там с тих вежей з армат на Шингерей ¹⁰ городок докучали барзо козакам и до Тавані, а з другой стороны от Казикермена орда ¹¹ білагородская, и где ¹² козаков сот на дві комоника погромили. И так там трудность немалая нашему войску била, бо щочас войско турецкое прибувало полем и водою, сили великіе, узявши відомость, же гетман з войсками прибил на фундованя тих городков и москва з ним посполу на осаженіе тих городков людми военими. Що

¹ У сп. Судієнка: «постинано», у вид. Бодяньского: «поутиnano».

² Це оповідання в сп. Судієнка і у вид. Бодяньского передано трохи інакше: «Того ж року по указу его царского величества судна морскіе много коло Десни ріки в лісах Бранских и Трубевских так для московских войск, яко и на двор гетманській готовленны, и зараз навесні, по Воскресеніі Христовом, тіе судна морскіе рушили».

³ У вид. Бодяньского і в сп. Судієнка: «морскіе».

⁴ У вид. Бодяньского: «судах».

⁵ Там же: «будованя».

⁶ Там же: «и там».

⁷ Там же і в сп. Судієнка: «оставил».

⁸ Там же: «войсками».

⁹ Там же: «а та».

¹⁰ У вид. Бодяньского: «наши Ингерей», у сп. Судієнка: «инши ИнГерей».

¹¹ У вид. Бодяньского: «горда».

¹² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньского: «зде».

видячи гетман, же сили великіє і тіє¹ спод Азова турецкіє притягли, і не могути² ждати битви³ в полю, же в малой купі войска бил, осадивши людми воєними Аслан городок і Казикермен, сам с старшиною уступил уверх Дніпра ку городом і там промисл чинил, посилаючи войска так городових полков, як і козаков запорожских на посилок тим козаком⁴ і москві, которіє стали в обложеню у Тавани і Казикермена⁵, которіє чрез усю осень з оними міли потребу, бо великіє приступи турки чинили до нашого войска і гранатами, але за ласкою божею утіхи не отнесли, бо на приступах болше шести тисяч турков полегло, аж трупу не могли переховати*.

Того ж року его царское величество Петр Алексіевич ходил по чужих землях, бил у Ризі городі незнаемо і в Курляндії** у Митаві, там знаемо гулял⁶ у ксіонженця курляндского, а оттоль до Кролевця прусского і там юже значне з курфістром гулялы і болей тиждня змешкал, бо хотіл ся з цесарем римским і с папіжом видіти; але перепоною тому стался француз¹⁷¹, сторожу военную усюды маючи. И так послов своїх великих послал до цесара, а сам до Амстердаму пойшол морем і там зимовал⁷.

А войско наше, з обложеня од турков і татар волное зоставши, на зиму пришло до городов, але барзо нездорово: многіє померлы в домах. А в Тавани зостал московский воевода з людмы своїми і часть козаков полку Ніжинского, переміняючися; а тіє козаки запорозкіє, що зоставалы в обложеню, вийшли в городы, которим дано плату по шесть коп й по кунтушу тузинковому на польтори тисячи козаков¹⁷² из казни его царского величества.

Того ж року й короля полского, ксіонженця саксонского Августа, наставилы. А гетман литовскій Сапіга, що не хотіл покоритися новому королеві¹⁷³, тулялся по чужих сторонах, которого маєтности внівец спустошили⁸ шляхта, починивши собі ротмистров і

¹ У вид. Бодяньского: «инія».

² Там же: «можучи».

³ Там же і в сп. Судієнка: «битвы».

⁴ Там же: «козакам».

⁵ У вид. Бодяньского: «Казикермином».

* Далі в сп. Судієнка і в вид. Бодяньского додано: «Какой урон свой турки видячи, наговаривали обложенцов наших к здачи города, лукаво представляя їм, что «ваше гетьман на погибель тут вас оставил и уже де ваш порох наши гранаты спалили и выкидали, а мы де вас куда потребно вам отвеземо и на всякого по пять талярей дамо». Но когда козаки отнюдь на то не склонились, тогда турчин принужден з стыдом в свояси ретироватися, а козаки от неисповідимо нужной осады уволнившись, Богу благодареніє воздали и приписали тоє войско монаршему счастью». (Цей уривок також дослівно можна знайти в «Короткому описі Малоросії»).

** Починається четверта рука.

⁶ У сп. Судієнка: «знаемо, и там гулял».

⁷ Дальшого повідомлення про повернення козацьких військ з-під Тавани і Казикермена немає в сп. Судієнка (також у вид. Бодяньского). Після цих рядків у сп. Судієнка (і у вид. Бодяньского) розповідається про обрання на польський престол Августа Саксонського: «Того ж року короля й польского» і т. д.

⁸ У сп. Судієнка: «внивец спустошили».

полковников, й, оставивши свої двори, великим тумултом войска ¹ усю зиму пустошили оного гетмана литовского Сапіги маєтності, шукаючи его, жебы згубити.

РОКУ 1698 *

Зараз навесні войска скупившись московські з нашими, тоєст з гетманом Мазепою, поїшли под городки на Низ й там укруптали Казикермен й Тавань и там літовали, маючи з татарами подчас потребу, а межі Пречистими повернули ку городам, осадивши Казикермен й Тавань людми военними ².

** Того ж року его царское величество Петр Алексіевич бил бытностію своею у місяці юні у Відню у цесара християнского, где оного барзо приймовано з великим коштом, як царя, и почесть виражivano великую, где свої річи монаршиї отпавивши, повернул щасливе. Того ж часу и в Липску бил ³ и в иних городах німецких и видівся з королем полским Августом, и краєм литовским на Смоленску у свою землю Московскую на столицю приехал перед святым Семионом днем ⁴.

А войска московські и козацкіє з гетманом Мазепою, збудовавши Казикермен город, маючи килка утарчок з татари и з войсками турецкими, и зоставивши люду спотребу в Тавани и в Казикермени московского и козацкого, повернули на Україну в місяці септевії.

Его царское величество, приехавши ⁵ на Москву, чинил росмотр межі бояри и стрелцями, которіє ся были збунтовали в небитности его царского величества на Москві и отступили своїх старших, которіє били зоставлени от границы шведской, и прийшли без указу под город Москву, и то задля яких бунтов, що ся на них перевело и сами признали на себе. И так по указу его царского величества польчварти тисячи велено повісити, и по усіх улицах и по дорогах повішано, которих не казано ховати ⁶.

А сам его царское величество до Вороніжа зехал ку Дону, где судна морськіє готовано, и там до Рождества Христова змешкал.

¹ У сп. Судієнка: немає «великим тумултом войска».

* У сп. Козельського за цей рік вміщено таке: «Року 1698. Войска московские, скупившись з гетманом Мазепою, укруптали Казикермен и Тавань. Того ж року его царское величество у Відню бил у цесара християнского. Того часу и у Липску бил і в инних городах німецких и видівся з королем полским».

За 1699 р. у сп. Козельського немає жодного рядка.

² У сп. Судієнка інший порядок слів: «а межі Пречистими, осадивши Казикермен и Тавань людми военними, повернули к городам и в дома поприходили».

** Починається третя рука.

³ Т а м ж е: «был в Липску».

⁴ У сп. Судієнка: немає «днем». Далі немає оповідання про повернення гетьмана Мазепи з козаками з-під Казикермена.

⁵ У сп. Судієнка: «скоро за прибытієм».

⁶ Т а м ж е: немає «которих не казано ховати».

Где ¹ и гетман Мазепа ездил ² за указом царским и повернул на свята рождественские до Гадячого, а его царское величество в Москву. Где прибувши, на Москві, тот труп, що стрелцов вішано, розказал, позбираючи, ховати у землю, але інших многих казал потратити за тую вину, — а тая вина тих стрелцов ³, же в небитности его царского величества на Москві, хотіли иного царя наставляти и німчинов всіх вибити. А вступивши в пост великий, знову до Вороніжа поїшов, и войска многие туда поспішали — московские и німецькіе, которых много затыгових на Москву прийшло из жонами ⁴, а найбільшей задля водного ⁵ походу на окрестках, яко знаучихся на том военом походу, жеби при них и московский люд привычался*.

Того ж року з турчином почали зачинати згоду цесар християнский и король польский, его царское величество и виправили послов до турчина, и войска у дворах зоставали — ускуромилася война на усі сторони, але теж был на Україні, иле волости и немал усюди дорожнята была, тилко з Сівери додавали збожа, хочай дорого, а у Києві жита дойница по пять золотих была.

Того ж року, септевіря 13, турчин Камянец Подольский отдал королеві польскому Августові, учинивши згоду на літ двадцять два.

Того ж року на Москві чин стрілецький оставлено за їх бунти, — одних витрачено, вішано, а ліпших у салдати поверстано и інших у силку заслано — усіх щодо единого витрачено. Такий гнів бил на їх царский, же килком сам голови постинал. А з дворов боярских кабелных слуг у салдати побрано, и из маетностей монастырских и боярских з человека двадцяти пяти салдата виставливано, зо всім нарядом, оружем, харчу и одежею.

¹ У сп. Судієнка: «куда».

² Там же: «їздил».

³ У сп. Судієнка і в вид. Бодянського: «Да еще них других казал потратити многих, и за тую вину, же...»

⁴ Там же: «жонками».

⁵ Там же: «одного».

* Починаючи з наступних рядків аж до 1700 р. сп. Іскрицького відрізняється від сп. Судієнка. У сп. Іскрицького події 1699 р. з'єднані в одне ціле з подіями попереднього року. У сп. Судієнка опис подій з 1698 і 1699 р. подано окремо, як у «Короткому описі Малоросії». Ось текст списку Судієнка: «Того ж року дорожнята великая была в хлібі. Того ж року в Чернігові архієпископ Іоан Максимович поставлен.

Року 1699. Турки с великим государем царем Петром Алексієвичем на тридцять, а с цесарем и королем польским на двадцать літ примирились. И Камянец Подольский королеві польскому турчин сентября в 13 день отдал в прежнее владіє.

Того ж року на Москві чин стрілецький оставлено за їх бунты: одних витрачено, вивішано, а ліпших в салдати поверстано, а інших у силку зослано, — и такий гнів был на їх царский, же кильком сам голови постынал; а з дворов боярских кабелных слуг у салдати побранно и из маетностей монастырских и боярских з двадцяти пяти салдата виставливано зо всім нарядом, оружем, харчею и одежею.

Того ж року войска козацькіе покоя ради никуда не ходили, но в доміх пробували, на войну же з шведом только заводились».

Стала згода его царского величества с турчином на роков тридцять, и отпущено посла московского з Царигорода Українцова з честю ¹.

Того ж року король польский Август Вторій зачал войну з королем шведским Кароліусом, войском своїм потягнул под Ригу, опроч войска короного и литовского, где стояли усе літо. А о Воздвиженіі честного креста по указу его царского величества гетман запорожский Іван Мазепа ² послал своего войска на помоч королеві полскому часть з розних полков. Тоей же осени ³ по указу его царского величества войска запорожского немалую часть послал гетман Мазепа з своїм сестренцем, полковником ніжинским Іваном Обидовским и з арматами до Великого Новагорода. Тая война зачалась зразу ⁴ щасливо, бо городов войска царские, с козаками, с полковником полтавским и иных полков частью наперед прислани, побрали и самий ⁵ Ругодев облегли, але за злою радою німецкою не доставали, тим убезпечючи царское величество, же подьдадут город доброволне, и тая зрада от тих же офіцеров німцов, зостаючих у войску московском, [послідовала, же] ⁶ доставане города пойшло упроволоку ⁷. А тим часом притягнул король шведскій з своїми войсками немалими, а передное войско почувши, Шереметов и козаки с ними ⁸ споткалися и добре шведов сперли и рубали под городом Ковлем. Любо першей московское и козацкое войско сперли, где и шляхти смоленской немало полегло, але наши шведов того ж часу много побили, и видячи и маючи певних язиков, же сам король шведскій з великими потугами наступаєт, мусіли до окопов царских уступити, а шведи вслід за ними прийшли. А царское величество на тот час спод Ругодева ⁹ з окопов виехал до Новагорода Великого в понеделок, а у вовторок шведи, маючи, подобно, змову з німцами офіцерами московскими ¹⁰, бо їх там проважено на тую квартиру, где мало люду было московского бойного, а уся старшина была німецкая межи войском московским, и так що схотіли, шведові учинили,

* Під цим роком у сп. Козельського вміщено таке: «Року 1700. Учинили згodu его царское величество з турчином на тридцять год, и отпущено посла московского з Цариграда Українцева з честю. Того ж року восени по указу его царского величества посилал гетман Мазепа з своїм сестренцем полковником ніжинским Іваном Обидовским войска немало з арматами до Новагорода Великого».

¹ У сп. Судієнка: немає цього оповідання.

² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «гетьман Мазепа».

³ Там же: «Того ж часу восени».

⁴ Там же: «зачала назразу».

⁵ Там же: «бо войска царськіє с козаками городов часть шведских побрали и сами».

⁶ У сп. Іскрицького цих слів немає. Взято із сп. Судієнка.

⁷ У вид. Бодяньського: «проволочку».

⁸ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «с оним шведом».

⁹ Там же: «А якось на тот час его царское величество спод Ругодева...»

¹⁰ Там же: замість «московскими» — «будучи в армії царской».

навет з армат тилко килко раз и вистрелили, и то вгору ¹. А шведи безпечне ишли в окопи и того ж дня усі сили царські розбили, иле змогли, рубали, бояр високородних побито, а иніе на реці Норов, которая межі Ругодевом и Ивангородом барзо бистрая идет, многіе потонули ², Борис Петрович Шереметов ледво уйшов ³, а царевича [Меретинского⁴], который бил енералом, князя Якова Долгорукова, князя Луку Долгорукова ж, да князя Ивана Долгорукова ¹⁷⁴ ж, да князя Ивана Юріевича Трубецкого и инних многих князей и енералов в неволю взято. Армат усі и скарби царськіе и запаси военіе шведи побрали, а оних армат болших двісті штук узяли, а мілких, иле ⁵ в полках било, усі побрали. Адам Адамович Вейд, енерал, з своїми полками одержался бил, але и тот мусіл ся здати, казну его царского величества грошовую палобув тридцять шесть шведом отдал.

И так тие три полки обобравши ⁶ оружже и сукні, самих голих чрез мост часть пустили, и тот мост подрубавши, много потопили, а самого енерала в неволю взяли. А войско козацкое, которое послано было з сестранцем гетманским, полковником ніжинским ⁷ Обидовским, на тот час не поспішило, которых ⁸ било тисячей з двадцять. И юже тое войско козацкое там на границі стояло под ⁹ містечком Печерами и не давали шведом пустошити городов московских, бо войска московськіе розно пойшли, которых знову зобрано [и к войні] ¹⁰ построено. А его царское величество, на Москву зехавши, знову войска великіе собрав, и армат построїли,— на них спїж четвертую часть звонов со всего панства московского з церквей и монастырей збирано, и усе споражено, як надлежить до войни ¹¹.

РОКУ 1701 *

Его царское величество з королем полским Августом міл сезд в городі Друї ¹⁷⁵, над Двиною рікою, ниже Полоцка. Того ж часу войска запорожського з Січи на килка тисачей по указу царском пойшло до Пскова и полк Гадяцкий увесь ¹², а компанія и сердюки там зимовали, а полки отпущени до городов по смерти небожчика

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «наветь з армат на вітер стреляли».

² Там же: стисліше «а иніе на ріці Нарві многіе потонули».

³ Там же: «увойшов».

⁴ У сп. Іскрицького: «Мелитинского». Подано за сп. Судієнка.

⁵ У сп. Судієнка і вид. Бодяньського: «сколько».

⁶ Там же: «отобравши».

⁷ Там же: немає слів «полковником ніжинским».

⁸ У вид. Бодяньського: «которого».

⁹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «войско стояло на границы».

¹⁰ Подається за сп. Судієнка.

¹¹ У вид. Бодяньського і сп. Судієнка: немає «и усе споражено, як надлежить до войны».

* Під цим роком у сп. Козельського вміщено таке: «Его царское величество з королем Августом міл сезд на Дзвиною. Того ж року войска запорожского з Січи на килка тисячей ходили до Пскова, где и козацкое войско городное било».

¹² У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: додано «с полковником Бороховичом».

Обидовского, полковника ніжинского ¹, который там своєю смертію умерл в літех молодых.

Того ж року по указу его царского величества прказано, по першом одіянії німецьком и венгерском и инний новий строй, или одіяніе, німецькое носити усім людем на Москві, а ежели би хто не хотіл, того карано.

Того ж року вибирано ² с московских людей з жонами и з дітми и зо всім ³ проважено на мешканя в новий город, нижей Азова ку морю.

Того ж року по указу его царского величества гетман же Мазепа со всіми войсками и з арматами вийшол на войска против шведов, трактом на Могилев, где в Могилеві на Дніпрі мост намостили задля переходу. Але указ царский прийшол ⁴, жеби гетман послал наказного гетмана, с ним двадцяти тисячей пославши, и наказним гетманом пойшол полковник миргородский Даниіл Апостол з иншими полковниками, а гетман з армати войсковими и инними вернулся назад, що юж полк Стародубовский з Могилева назад вернулся ⁵.

Того ж року войска литовскіе, межи собою учинивши списковое войско, межи собою почали, а звлаща ⁶ городи Сопіжини воевали, місто Дубровную ⁷ и Гайшин вирубали, монастир Кутенский зрабовали ⁸, в котором много скарбов побрали.

Того ж роко войска, которіе посилами били от его царского величества з боярином Репнином на помощь королеві полскому под Ригу, там розбито, и королевское войско сасов и городи, которіе бил король полский побрал, знову шведи отшукали, в Курляндії Митаву и Бірже опановали и своїми войсками осадили, бо сам король полский не бил у войску, а король шведский сам был, при котором и войска французско[го] немалие сили. А городок, албо замок Диямунт под Ригою, людми московскими осажено, которіе отдержалися, не подалися войску шведскому ¹⁷⁶, а войска коронного, ані литовского жадного жолніра не било под Ригою у войску королевском, бо на тую войну не зезволяли ⁹ королеві з шведом.

Того ж року войско козацкое запорожское, що з Січи било пришло по указу царском до Пскова на шведское войско ¹⁰, которіе

¹ У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: «а городовые полки по смерти полковника Обидовского в дома опущенны».

² Там же: «выбрано».

³ Там же: «и ис пожитками».

⁴ Далі в сп. Судіенка інакше: «жеби гетьман послал наказного от себе и с ним 20 000 войска; почему он тое число войска при полковнику миргородском Даниілі Апостолу и инными полковниками и арматами выпровадивши, сам вернулся назад и полк Стародубовский».

⁵ У вид. Бодяньського: немає слів «з Могилева назад вернулся».

⁶ У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: немає «межи собою почали, а звлаща».

⁷ У вид. Бодяньського: «Дубровицю».

⁸ У сп. Судіенка і в вид. Бодяньського: «зграбовали».

⁹ У сп. Судіенка: «не зазволяли», у російському перекладі додано: «Речь посполитая».

¹⁰ Там же і в вид. Бодяньського: немає слів «на шведское войско».

землю шведскую воевали, отпущено назад ¹, же кривду чинило и московским людем, и плата на них выходила великая. Которіе назад ишли краем литовским на Полоцко, и їх зятягнуено ² на службу к Сапіги от слуги его Юревича противко войска спискового (которое было с Потієм, воеводою витепским), которіе плюндровали маетности Сапіжиі ³ и монастыр Кутенский зрабовали, и місто Дубровную, и Гайшин вирубали. И так тот Юревич з теми козаками перше под Могилевом міл потребу, и їх [спискових] ⁴ козаки прогнали; а списковое войско, с князем Огинским, Стеткевичом и иними панами станули ⁵ у Головчині, прибираючися на оного Юревича и козаков запорожцев ⁶, которіе упередили оних и на світаню розбили списковое войско, так що їх мало увойшло, и тот Головчин зрабовали и внівец обернули; и козаки запорожці ⁷, оставивши того Юревича, пойшли на Україну, хочай оним и платил добре, а иніе там zostали и под Могилевом того ж часу былися и много там шкоди починили.

Того ж року ⁸ войска * царского величества з козакамы, з полком Миргородским и Гадяцким ¹⁷⁷ и инними ⁹ ходили под город Юрев ливонский, где войска шведскіе zostавались, и там з ними міли великую войну, и войска шведскіе не додержали, и так за ласкою божією, розбиты дощенту, и город Юрев ливонскій люде царскіе опановали ¹⁷⁸ и армат штук на чотириста у шведов отняли й з побідою вернулись ¹⁰. А наши войска козацкіе з наказним гетманом Данилом Апостолом домов отступили ¹⁷⁹, тилко zostавивши там компанії охочого войска два полки **.

Того ж року войска шведскіе в краї литовскіе увойшли и Ковно опановали были и чатами коло Вилні Грассовали ¹¹, що міщане виллинскій многіе до Гданска з маетностями уходили, бо Сапіга з шведами zostавал против короля и Речи посполитой. Где великое спустошеня сталося в краях литовских от спискових и їх противних сапіжинцов, и от Юревича, и от людей от него зятягових на тую войну за гроши ¹².

¹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «и назад отпущенны».

² Там же: «где зятягнуено оних».

³ Там же: «Сапіжини».

⁴ Взято із сп. Судієнка і з вид. Бодяньського.

⁵ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «стали».

⁶ Там же: «запорожских».

⁷ Там же: «отколь козаки запорожскіе».

⁸ Там же: додано «зпод Пскова».

* Починається четверта рука.

⁹ У сп. Судієнка і в вид. Бодяньського: «з козаками полковник Апостол...».

¹⁰ Далі в сп. Судієнка трохи інакше: «И в доми полковник Апостол с войском отпущены, тилько там компанії охочого войска два полки оставили по указу царском».

¹¹ У вид. Бодяньського: «граковали» у сп. Судієнка: «Граковали».

** Починається третя рука.

¹² У сп. Судієнка: дописано «В том же року на войні полковник компаніїскій Пашковскій забыт». На думку П. Куліша, літопис Самовидця починається 1648 р. і закінчується 1701 р., саме цим місцем.

РОКУ 1702 *

Войска шведські Вилніо¹, місто столечное литовское, опановали и инніе міста литовські и Жмудское воеводство, которим не могли ся войска литовські оперти².

Того ж року навесні просили пани литовські о посилок гетмана запорожского Івана Мазепу, жебы шведов до Бихова не допустити. И за позволеніем его царского величества послано туда часть полку Стародубовского и войска охочого на килко тисячей з Радичом¹⁸⁰, а полк Черніговскій увесь поїшов до Пскова по указу его царского величества³.

Того ж року король шведскій з войсками своїми прийшов до Варшави и там станул. А тоє усе стало за незичливістю сенаторей полских к королю своему Августу за поводом Сапіги и иних сенаторей полских, хотячи короля Августа з королевства согнати, на що й иніе Реши німецькіє король шведскій поднял и войска позатягал за тіє скарби московськіє, которіє под Ругодевом побрал, розбивши войска московськіє.

* За цей рік у сп. Козельського таке оповідання: «Року 1702. Войска шведские Вилніо місто столечное литовское опановали и инніе міста литовские и жмудское воеводство, которим не міли войско литовские оперти.

Того ж року навесні просили панове литовские о посилок гетмана запорожского Івана Мазепу под Бихов, жеби шведов не допустити до Бихова, аже за позволенем его царского величества послано часть полку Стародубовского і войска охочого на килка тисяч, а полк Черніговскій увесь пошов до Пскова.

Того ж году король шведскій з войсками своїми пришол до Варшави і там стал, а то усе стало за незичливістю сенаторов полских против короля своего Августа, а за повод пана Сапіги а инних сенаторов полских, хотячи короля з королевства согнати, на що иншіє Реши німецькіє поднял і войска позатягал за тие скарби московские, которіє под Руголевым побрал, розбивши войско московское».

¹ У сп. Судієнка: «Вильно».

² Там же: «сперти».

Дальше оповідання про допомогу козаків польському війську в війні із шведами в сп. Судієнка передано трохи інакше, так, як в «Короткому описі Малоросії».

«Того ж року стародубовскій полковник Михайло Миклашевскій с полками малоросійскими от Мазепи под Бихов посланній, совокупилсЯ там с польским рейментгаром Халецким, достали, хотя и не без шкоди своїх, города, в которій войшли поляки; а Білцкевичь, тамо бывшій партизант шведскій, своїми людьми изійшов к войску козацкому и припроважен до Батурина, к Мазепиноій резиденції. Но и в другой раз, по прошенію литовских панов, послан был туда от Мазепи Радичь с войском против шведов». (Про цю другу посилку розповідається в сп. Іскрицького).

³ Наступне оповідання про прихід шведського короля Карла XII до Варшави є тільки в сп. Іскрицького та Козельського.

КОМЕНТАРІ

1648

1* Думка літописця, що посполиті перед 1648 р. нібито «жили обфито в збожах, в бидлах, в пасиках», суперечить історичній правді. Твердження літописця заперечують опубліковані й архівні історичні джерела, актові матеріали. Навіть сучасники-іноземці, що були на Україні в той час, такі, скажімо, як Г. Боплан, Н. Ганновер, С. Грондський, В. Коховський, В. М'ясковський, у своїх працях пишуть, що становище українського селянства у 30—40-х роках XVII ст. було важке, панщизняні повинності зростали рік у рік.

2* Оповідання про викрадення листів Хмельницьким у Ілляша Караїмовича або у Барабаша, поширене в українській історіографії кінця XVII — початку XVIII ст., слід вважати літературною конструкцією, створеною уявою пізніших істориків, літописців, або ж воно є, як у народній думі, витвором народної фантазії. В його основу, очевидно, лягли події 1646 р., коли польський король Владислав IV надав у Варшаві представникам козацької старшини (серед якої були Б. Хмельницький, Іван Барабаш та Ілляш) привілеї і гроші на виготовлення човнів, готуючись до війни з Туреччиною, або ж і ті привілеї короля, якими він затвердив за Хмельницьким хутір Суботів (Я. І. Дзиря, Українська історіографія другої половини XVII ст. та перекази про Богдана Хмельницького. — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., 1968, стор. 178—186).

3* Головний штаб польсько-шляхетської армії на початку війни розташувався у Корсуні, а не в Черкасах, як твердить літописець (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 129).

4* Помилковим є твердження Самовидця про те, що реєстрові козаки, які виступили проти своєї старшини на Кам'яному Затоні, також «и пихоту немецкую, в чолнах будущую, викололи и покидали в Днепр». Як твердять дослідники, німецької піхоти в польсько-козацькому війську, що вирушило Дніпром проти Б. Хмельницького, не було. Очевидно, Самовидець має на увазі чужинців, що були на службі в королівській армії і козацьких реєстрових загонах (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 125—129; Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 192).

5* За свідченням окремих польських сучасників, С. Потоцький помер ще у козацькому таборі (Жерела до історії України-Руси, т. VI, Львів, 1913, стор. 111).

6* Битва під Корсунем відбулася 16(26) травня 1648 р., свято «Троїці» було 21 травня. Таким чином, автор допускає помилку, заявляючи, що згадана битва була «на том тижню по святой Троїци» (Н. Горбачевський, Археографический календарь на две тысячи лет, Вильна, 1869, стор. 7, 34).

7* Релігійного гніту зазнавали передусім православні українці Правобережної та Західної України, а також населення Білорусії. Православна Київська митрополія, яка була відновлена зусиллям гетьмана П. Сагайдачного, в 20—40-х роках XVII ст. вела досить активну і незалежну політику.

Щодо становища церкви у Чернігові, де, мовляв, уніатські єрхимандритове один по другому заставляли», то це твердження літописця не відповідає дійсності. У XVII ст. зафіксовано тільки один випадок, коли в Чернігові К. Ставровецький (1628 — 1648) був уніатським архимандритом, до того ж формальним, другий архимандрит М. Оранський лише встиг отримати від короля Владислава цю посаду. Його наступник І. Мещеринов знову був православним архимандритом (А. В е р з и л о в, Уніатские архимандриты в Чернигове. — Труды Черн. губ. арх. ком., вып. 5, Чернигов, 1903.)

^{8*} Після перемоги під Корсунем Хмельницький прибув спочатку до Білої Церкви, а потім до Чигирина, де зупинився на короткий час, а не до Пилявців, як свідчить літописець (І. П. К р и п'я к е в и ч, Богдан Хмельницький, стор. 130).

^{9*} Польсько-шляхетську армію у битві під Пилявцями очолювали Домінік Заславський-Острозький, М. Остророг і О. Конешпольський (Документи об освободительной войне украинского народа 1648 — 1654, К., 1965, стор. 114).

^{10*} У битві під Пилявцями на боці Хмельницького брав участь лише невеликий татарський загін. Головні татарські орди прибули під Пилявці після перемоги Хмельницького (Пам'ятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов, т. 1, К., 1898, № 66, стор. 321).

^{11*} Повертаючись з-під Замостя, Хмельницький наприкінці грудня 1648 р. прибув до Києва, а потім до Чигирина (Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), К., 1961, стор. 87 — 90).

^{12*} Гетьман Б. Хмельницький одружився з Г. Чаплинською перед тим, як він повернувся з-під Замостя, хоча чутки про це друге одруження гетьмана поширювалися навіть до Пилявської битви (М и к о л а П е т р о в с ь к и й, Нариси історії України..., стор. 196, 197).

1649

^{13*} 1649 р. магнат Адам Кисіль залишався брацлавським воєводою, і лише весною 1649 р. його було призначено київським воєводою (Документи Богдана Хмельницького, стор. 103, 105, 114).

^{14*} У Переяславській раді під час переговорів з Польщею не брали участі деякі полковники і сотники. Король передав Хмельницькому через своїх комісарів булаву і прапор. Самовидець помилково вважає, що гетьман одержав також бунчук, бубни і привілеї на вольності. Завдання польських комісарів було досить тяжким, оскільки Хмельницький у цей час вів незалежну політику (Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы в трех томах, т. II, 1648—1651, М., 1954, стор. 105—113).

^{15*} Справжньою причиною збройного виступу широких народних мас. Їх влиття до козацького війська був нестерпний соціальний і національний гніт, важкі повинності, різноманітні утиски і знущання з боку польської шляхти, орендарів, єзуїтів, а не мета наживи, грабежів, збагачення, як лише літописець (І. П. К р и п'я к е в и ч, Богдан Хмельницький, стор. 13—334; Ф. П. Ш е в ч е н к о, Політичні та економічні зв'язки України з Росією у середині XVII ст., К., 1959, стор. 15—39; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657); М и к о л а П е т р о в с ь к и й, Нариси історії України..., стор. 203).

^{16*} У зборівському поході військо Хмельницького нараховувало 360 тис. чоловік (І. П. К р и п'я к е в и ч, Богдан Хмельницький, стор. 161).

^{17*} Насправді під Зборовом Хмельницького змусив укласти угоду з польським королем кримський хан (Акты ЮЗР, III, № 33, стор. 395, 413).

^{18*} У заклад на Хмельницького, коли гетьман відвідував польського короля, з польського боку дано Любомирського. Гетьман у цей же день повернувся до свого табору (М и к о л а П е т р о в с ь к и й, Нариси історії України..., стор. 205—206)

^{19*} Київський полк під керівництвом М. Кричевського литовські війська розгромили 21.VII 1649 р. під Лосевом, а не Загаллям, як пише літописець (І. П. К р и п'я к е в и ч, Богдан Хмельницький, стор. 162).

20* До козацьких частин М. Кричевського входили також Овруцький, Чорнобильський і частина Чернігівського полку і полк голоти (М и к о л а П е т р о в с ь к и й, Нариси історії України..., стор. 206).

21* Польських коронних гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського було вкуплено 1650 р. (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 320—325).

1650

22* Очоловав татарські орди, які 1650 р. разом з козацькими загонами напали на молдавські землі, не хан, як пише літописець, а калга. Цей напад був вчинений без дозволу султана (Жерела до історії України-Руси, т. XII, Львів, 1911, № 127, 128).

1651

23* Листи Хмельницького до різних осіб, які гетьман писав у Чигирині протягом січня, свідчать, що він виїхав звідси не раніше другої половини лютого (Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), стор. 208—211).

24 Тому що битва відбулася 28—30.VI (18—20.VI за ст. ст.), а «петрівка» у 1651 р. розпочалась 26 травня, облога козацьких загонів під Берестечком не могла тривати протягом усієї «петрівки». Король вирушив з військом під Берестечко 15 червня і прибув туди 19 червня (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 480—512; Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 107—124).

25 Причини поразки козацьких військ у Білорусії були інші, а характеристика полковника Небаби літописцем суперечить дійсності. Козацькі війська, очолювані М. Небабою, наступали на Гомель, Рославль, укріплювались у гирлі Сожа. Чернігівського полковника М. Небабу вважають одним із кращих військових ватажків у період визвольної війни. Він виділявся серед інших військовим талантом і мужністю (М и к о л а П е т р о в с ь к и й, Нариси історії України..., стор. 211—212; І. П. К р и п' я к е в и ч, Богдан Хмельницький, стор. 185).

26 Керівники литовського війська, захопивши Київ, не виявляли неприхильного ставлення до митрополита С. Косова й архимандрита Й. Тризни (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 579—580).

27 Польські і литовські війська з'єдналися під Германівкою, поблизу Василькова, а не під Білою Церквою, як пише літописець (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 130 і 144).

28 Виклад змісту Білоцерківського трактату літописець подає поверхово, поклавши в основу Зборівську угоду. Білоцерківський договір був укладений Хмельницьким на невигідних для України умовах, значно урізуючи права українського народу (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 617—644).

29 У пограбуванні маєтків магната Адама Киселя та комісарів О. Гонсевського і Ю. Глібовича взяла участь і козацькі загоны (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 142; М и к о л а П е т р о в с ь к и й, Нариси історії України..., стор. 214).

30 Насправді Білоцерківська угода підписана 18(28) вересня (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 620).

31 Після смерті коронного гетьмана М. Потоцького (1651) М. Калиновський і далі залишався польним гетьманом (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 627 і 634).

32 Польське військо розквартирувалось на Лівобережжі на початку 1652 р. (Документи Богдана Хмельницького, стор. 250).

33 Масове переселення українців з Правобережжя на Слобожанщину припадає на 1652 р. (Д. Б а г а л и й, Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1886, ч. IV, стор. 416 та ін.).

³⁴ Події в «Липовому» відбулися весною 1652 р. Полковник М. Гладкий був страчений 18 травня 1652 р. у Миргороді (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 644).

1652

³⁵ Керував татарськими ордами Нурадин, а не хан, як пише літописець. Після перемоги під Батогом було страчено лише частину польських бранців (Н. Костомаров, Богдан Хмельницький, Собр. соч., кн. IV, СПб., 1904, стор. 491; Микола Петровський, Псевдо-діяріуш С. Зорки.— Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. XVII, 1928, стор. 176).

1653

³⁶ Повідомлення літописця про те, що Б. Хмельницький зосередив козацькі війська під Кам'янцем-Подільським, де було підписано польсько-татарську угоду без його відома, не відповідає дійсності. Насправді вона відбулася під Жванцем (П. Клепацький, Літопис Самійла Величка.— Записки Полтавського ІНО, Полтава, 1925—1926, стор. 57).

³⁷ Згадане Самовидцем козацьке посольство на чолі з Г. Гуляницьким до Москви документами не засвідчено. Про всі попередні посольства, які насправді мали місце, літописець, напевно, не мав відомостей (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 219—221).

1654

³⁸ Серед членів царського посольства, яке 9 жовтня 1653 р. виїхало з Москви на Україну, один лише В. В. Бутурлін був боярином, чин дворецького він одержав після повернення до Москви за успішну місію (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 417; Полное собрание законов Российской империи, т. I, М., 1830, № 125, стор. 326—328; Акты ЮЗР, X., ч. 4, стор. 286 та ін.).

³⁹ Насправді 1654 р. смоленським воєводою був Пилип Обухович, а Ю. Глибич був ним у 1643—1653 рр. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 225).

⁴⁰ І. Золотаренко їздив до Олексія Михайловича в Смоленськ у кінці вересня 1654 р. з-під Старого Бихова (Акты ЮЗР, XIV, № 5, стор. 147; № 7, стор. 165 та ін.).

⁴¹ Литовські війська на чолі з Я. Радзівіллом спочатку оточили Новий Бихів, а потім Могилів у 1655 р. (Акты ЮЗР, XIV, № 13, стор. 493; № 14, стор. 513, 521; № 21, стор. 573, 587 та ін.).

⁴² Монетний двір випустив мідні копійки 1656 р. Відтоді царську печатку почали ставити й на талярах. Мідні копійки спочатку мали вартість срібних, згодом хній курс упав. До речі, мідні гроші, випущені 1656 р., мали штамп 1654 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 227—228).

⁴³ Повідомлення літописця, що 1654 р. Швеція напала на Польщу і захопила польські міста, є помилковим, тому що воєнні дії шведських військ почалися влітку 1655 р. (Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису.— Записки Ніжинського ІНО, кн. VI, 1926, стор. 29).

1655

⁴⁴ Під Дрижиполем українське і російське війська не були вщент розгромлені, хоч польсько-татарська армія одержала воєнну перевагу. Татарські загони спустилися Брацлавщину (Л. Кубала, Wojna moskiewska r. 1654—1655, Warszawa, 1910, стор. 198—202).

⁴⁵ Козацькі загони і російське військо з-під Дрижиполя вирушило до Білої Церкви (А. Барсуков, Род Шереметьевых, кн. IV, СПб., 1884, стор. 155).

⁴⁶ 1655 р. цар Олексій Михайлович вирушив з військом із Москви, а не з В'язьми, як пише літописець. До Москви він і повернувся (Акты Московского Государства, т. II, СПб., 1894, № 641, 754; Дворцовые разряды, т. III, СПб., 1852, стор. 460—461).

⁴⁷ 1656 р. козацькі війська відступили з Білорусії на Україну згідно з наказом нижинського полковника Василя Золотаренка (Акты ЮЗР, III, № 351, стор. 519; № 352, стор. 526; Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, стор. 40—41).

1656

⁴⁸ Повідомлення літописця, що під час війни Росії з Швецією 1656 р. напередодні виступу російського війська шведи відступили за море, є помилковим. 1656 р. шведські війська були в Польщі, 28—30 липня відбувся бій під Варшавою (Дополнения к III т. Дворцовых разрядов, СПб., 1854, стор. 50; Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, стор. 31).

⁴⁹ Кількість царського війська під Ригою була 118 тис., а не 700 тис., як пише літописець. Облога Риги тривала з 21 серпня до 5 жовтня (Ф. Ласковський, Материали для истории инженерного искусства в России, ч. I, СПб., 1858, стор. 299; Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, стор. 31—32).

⁵⁰ У Вільні на комісії як представники чужоземних держав були австрійці. Тут було досягнуто певної угоди про припинення російсько-польської війни (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 232).

⁵¹ Насправді молдавський похід козацького війська на чолі з Тимошем Хмельницьким і його смерть мали місце 1653 р. (Документи об освободительной войне украинского народа, стор. 712, 714).

1657

⁵² 1657 р. польський король перебував удома. До Польщі на допомогу королеві прийшов кримський хан з ордами (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 234—235).

⁵³ Причиною відступу шведів з Польщі було не прибуття кримського хана і зосередження польських військ навколо короля, а війна Швеції з Данією (L. Kubala, Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657, Lwow, стор. 159, 164).

⁵⁴ Кримська орда прибула до Польщі вже після того, як були закінчені переговори з Ракоцим, угорський король разом з рештками свого війська був відпущений до Угорщини (L. Kubala, Wojna brandenburska, стор. 178—179; Микола Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця, стор. 33—34).

⁵⁵ Гетьман Б. Хмельницький помер 27 липня (6 серпня н. ст. 1657 р. у Чигирині (Акты ЮЗР, т. IV, стор. 3, 5, 11, 14; т. XI, стор. 759; Архив ЮЗР, ч. III, т. VI, стор. 319).

⁵⁶ Зображуючи події козацької ради 1657 р. у Чигирині, літописець подає ряд повідомлень, що суперечать історичним джерелам. За свідченням інших очевидців, козацька рада не тривала аж три дні, майбутній гетьман Іван Виговський та козацька старшина не відмовлялись від чинів, Юрася Хмельниченка не було обрано гетьманом, І. Виговському не було дано право підписуватись гетьман «на тот час», тобто під час походів. Козацька рада у Чигирині обрала Виговського гетьманом з усіма атрибутами влади за один день (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 236—241).

⁵⁷ Лесницький був миргородським полковником, а не військовим суддею, як пише літописець (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 238).

⁵⁸ Поразка козацьких військ І. Виговського під Полтавою і згадані літописцем події відбулися 1658 р. (Акты ЮЗР, XV, № 2, стор. 3; VII, № 78, стор. 224; IV, № 55, стор. 91).

⁵⁹ Лубенський полк підтримував гетьмана І. Виговського (Акты ЮЗР, VII, № 89, стор. 260—261).

⁶⁰ До козацьких загонів Г. Гуляницького, що були обложені у Варві, крім Чернігівського і Прилуцького, входив ще й Ніжинський полк (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 247—248).

⁶¹ Г. Ромодановський відступив від Варви, домовившись із старшиною гетьмана Виговського (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 248—249).

⁶² Козацькі війська гетьмана І. Виговського облягли Лохвицю і Зіньків у 1659 р. Російські заgonи, що були у Лохвиці, очоловав Ф. Куракін, а не Г. Ромодановський, як пише літописець. Боярські привілеї Ромодановський одержав 1665 р., а в 1659 р. він був у чині окольничого (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 249—250).

1659

⁶³ Гадяцька угода з Польщею була підписана гетьманом І. Виговським 7(17) вересня 1658 р., а затверджена сеймом 1659 р. (П. Клепацький, Літопис Самійла Величка, стор. 57).

⁶⁴ Бар та інші міста стали власністю Виговського в роки його гетьманування 1657—1658 рр. (Архив ЮЗР, ч. VIII, т. II, № 48, стор. 94; № 51, стор. 97).

⁶⁵ Литовське військо було розгромлене 1658 р. Тоді ж був захоплений і гетьман Гонсевський (L. Kubala, Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657—1660, Lwow, 1922, стор. 147).

1660

⁶⁶ Війська С. Чарнецького облягли у серпні—жовтні 1661 р. Могилів і захопили російського воеводу кн. Мишецького (А. Трубицький, Хроника белорусского города Могилева, М., 1887, стор. 24; Adam Kerstner, Stefan Czarniecki, Warszawa, 1963, стор. 427—428).

⁶⁷ На основі угоди, досягнутої на Кодачку, проти Польщі повинні були вирушити козацькі полки на чолі з Т. Цицюрою: Переяславський, Київський, Лубенський, Миргородський і Прилуцький (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 257).

1661

⁶⁸ Твердження літописця, що напередодні виборів Я. Сомка гетьманом все Лівобережжя було вірне і слухняне російському цареві, неточне. Адже Олексію Михайловичу в цей час не корилися Полтавський полк Жученка, а також міста Опішня, Кобеляки, Котельва, Санджари (Акты ЮЗР, V, № 31, стор. 56; № 34, 65—66).

1662

⁶⁹ Поблизу Городищ Г. Ромодановський 16.VII завдав поразки військам Ю. Хмельницького і татарській орді. Отже, не відповідає дійсності повідомлення літописця, що перед цим татари покинули Україну (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 262).

⁷⁰ На допомогу гетьманові Ю. Хмельницькому кримський хан вислав татарські заgonи під керівництвом солтанів Селім-Гирея і Махмет-Гирея (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. IV, ч. 3, стор. 190).

⁷¹ Гетьман Юрій Хмельниченко зрікся булави на початку 1663 р. Правда, гадка зректиса гетьманства і йти в монастир була в нього 1662 р., про що він з'являється у листі до свого дядька Я. Сомка (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 264; Додатки, № 8, стор. 398—399).

⁷² Чорна рада 1663 р. скликана з ініціативи російського царя, про що було відомо як прибічникам Я. Сомка, В. Золотаренка, так і І. Брюховецького (Акты ЮЗР, VII, № 121, стор. 345 та ін.; Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 267).

⁷³ 1663 р. Д. Великогагін ще не мав дворянських привілеїв, а був околицьким (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 267—268).

⁷⁴ І. Брюховецький одержав булаву і бунчук, а також соболі 5.VII 1663 р., які йому від імені царя вручив стольник М. Гагарін (Дополнения к III т. Дворцовых разрядов, стор. 386—387).

⁷⁵ Київський полковник В. Дворецький, який був присутній під час виконання вироку в м. Борзні, в листі до чернігівського єпископа Лазаря Барановича від 21 вересня 1663 р. перелічує імена страчених: «в місті Борзні постинано їх дня 18 вересня: Якіма Сомка — наказного гетьмана, Євстафія Васюгу (тобто В. Золотаренка. — Я.Д.) — полковника ніжинського, Йоаникія Силича — полковника чернігівського, Стефана Шамрицького — полковника лубенського, Афанасія Шуровського — полковника переяславського, Павла Килдія — осавула ніжинського, Кирила Ширая — секретаря Сомкового» (Книги разрядныя, по официальным оним спискам, т. II, СПб., 1885, стор. 940; Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 269).

⁷⁶ Похід Яна Казіміра на Лівобережжя, захоплення Осра, Ніжина, Салткової Дівизи, Мени відбулися в грудні 1663 р., а не на початку 1664 р., як пише літописець (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 272; Adam Kerstner, Stefan Czarnecki, стор. 501 — 502).

⁷⁷ Російську армію, яка переслідувала польські війська на Лівобережжі, очолювали: князь Я. Куденкович-Черкаський, П. Шереметев і князь Г. Ромодановський (Акты, собранные Археографической экспедицией, т. IV, СПб., 1836, № 149, стор. 197).

⁷⁸ Гетьмана Івана Виговського розстріляно за наказом С. Маховського. Останній розгромив також козацькі війська на Лівобережжі (М. Петровський, Нариси історії України..., стор. 274).

⁷⁹ Київський митрополит Діонісій Балабан помер 10.V 1663 р. На його місце митрополитом було обрано Йосифа Тукальського (Черниговские губернские ведомости, 1858, № 27, стор. 195; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. IV, К., 1859, стор. 382).

⁸⁰ Гетьман Павло Тетеря втік з України 1665 р. (Акты ЮЗР, V, № 122, стор. 267, 272—273, 277).

⁸¹ Козацьке військо, яке 1665 р. захопило Черкаси, очолював осавул П. Нужний, а не лубенський полковник Г. Гамалієнко, як пише літописець (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 276).

⁸² Облога Чигирина тривала близько двох тижнів (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 276—277).

⁸³ Козацькі війська гетьмана І. Брюховецького з'єдналися із запорожцями кошового І. Сірка 18 червня у Каневі (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 277).

⁸⁴ За свідченням документів, калмицькі загопи бували на Україні і до 1664 р., вони не раз виступали разом із запорожцями проти Криму (Акты ЮЗР, V, № 43, стор. 96; № 63, стор. 140, 148—149; № 67, стор. 169—170 та ін.; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, IV, 3; № 68, стор. 308; № 69, стор. 315 та ін.).

⁸⁵ Ставища спустошили війська С. Чарнецького. Польський полководець помер 1665 р. (Акты ЮЗР, V, № 110, стор. 249; Adam Kerstner, Stefan Czarnecki, стор. 514—515).

⁸⁶ Друга битва козацьких військ з польсько-шляхетськими відбулася під Білою Церквою близько 13 червня за ст. ст. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 279).

⁸⁷ Генерального писаря З. Шийкевича заслано до Сибіру за доносом І. Брюховецького і козацької старшини. Повернувся Шийкевич із заслання до Батурина після 1681 р. У різних документах 80—90-х років зустрічається його ім'я (Акты ЮЗР, VI, № 1, стор. 13—14; VIII, № 15, стор. 54).

⁸⁸ Децик був овруцьким полковником, а не «гультьєм», як пише літописець. Схоплено його і заслано до Сибіру за активну діяльність, скеровану проти І. Брюховецького (Акты ЮЗР, V, № 121, стор. 265; № 122, стор. 276; № 127, стор. 283; VI, № 2, стор. 25, 27 та ін.).

1666

⁸⁹ Згідно з угодою, укладеною гетьманом Брюховецьким 1666 р. у Москві, російські воеводи мали право перебувати, крім згаданих літописцем міст, ще й в Острі (Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. VI, 1925, стор. 161).

⁹⁰ За царським переписом, проведеним 1666 р. на Україні, козаки звільнялись від оподаткування (М. Костомаров, Собр. соч., кн. VI, СПб., 1905, стор. 73).

⁹¹ Козаки Переяславського полку повстали в липні 1666 р., проте бої точилися аж до осені (Акты ЮЗР, VI, № 45, стор. 127, 129).

1667

⁹² Російський військовий загін А. Косагова залишив Запоріжжя 1666 р. без відома царя (Микола Петровський, Нариси історії України..., Додатки, № 10, стор. 400—401).

⁹³ Запорожці перебили лише більшу частину татар, не всі запорожці — учасники цієї мови — були спіймані (Акты ЮЗР, VI, № 62, стор. 179, 184, 187).

⁹⁴ Коронним гетьманом Я. Собеський став 1668 р. після підписання Підгаєцьких статей, а до того часу він був польним гетьманом (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, t. I, Krakow, 1880—1881, № 129, стор. 337—338; Т. Корзоп, Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674, т. II, Krakow, 1898, стор. 59, 67).

⁹⁵ Митрополита Й. Тукальського було випущено на волю 1666 р., а на Україну він приїхав 1667 р. (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 288).

⁹⁶ Андрусівська угода між Росією і Польщею була підписана 1667 р. у білоруському селі Андрусові недалеко від Смоленська. У тексті цієї угоди немає слів, наведених літописцем: «котора би сторона (Правобережна чи Лівобережна Україна. — Я. Д.) спротивилася, то зобополне оную зносити», хоча зобов'язання такі є у статтях 14 та 23 (Полное собрание законов Российской империи, т. I, СПб., 1830, ч. 398, стор. 631—642; Wójcik Zbigniew, Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza, Warszawa, 1959).

⁹⁷ Літописець помилково пише про прохання Брюховецького провести слідство на Україні проти царських воевод. Насправді російський цар дав вказівку своєму представникові В. Кикіну вивчити ці скарги. У зв'язку з цим Кикін вів слідство у Полтаві (Акты ЮЗР, VI, № 62, стор. 190—191).

⁹⁸ Московського патріарха Никона судили в Москві 1666 р. З цієї метою до Москви приїхали патріархи антіохійський Макарій і олександрійський Паїсій Правда, собор закінчився 1667 р. Тоді ж повернувся на Україну Мефтодій Філімонович (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 289).

1668

⁹⁹ Стародубський полковник П. Рославець не прибув на раду до гетьмана Брюховецького (Акты ЮЗР, VII, 8, стор. 18, 22).

¹⁰⁰ Сосницького воеводу В. Лихачова взяли в полон (Акты ЮЗР, VII, № 20, стор. 48; № 34, стор. 88; № 38, стор. 107).

¹⁰¹ Серед посланців гетьмана І. Брюховецького до турецького султана, крім Григорія Гамалії і Лаврентія Кашпуровича, був також обозний Микита Безпалый (Микола Петровський, Нариси історії України..., стор. 292).

ЛІТОПИС САМОВИДЦА